

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İMANOV GÜLƏHMƏD NAĞI oğlu

TÜRK MƏTNŞÜNASLIĞININ ƏSASLARI

(DƏRSLİK)

İKSAD
Publishing House

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İMANOV GÜLƏHMƏD NAĞI oğlu

TÜRK MƏTNŞÜNASLIĞININ ƏSASLARI
(DƏRSLİK)

Copyright © 2023 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2023©

ISBN: 978-625-6955-01-1

Cover Design: İbrahim KAYA

January/ 2023

Ankara / Turkey

Size = 14,8 x 21 cm

- Elmi redaktor:** *Rüstəmov Rüşət Əşraf oğlu*
filologiya elmlər doktoru, professor
- Rəyçilər:** *Rəsulov Əsgər Adil oğlu*
filologiya elmlər doktoru, professor
- Məmmədli Nadir Baloğlan oğlu*
filologiya elmlər doktoru, professor
- Rüstəмова Cəmilə Rüşət qızı*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Əhmədova Kəmalə Şamil qızı*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
- Hacıyeva Bənövşə Niyaz qızı*
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
- Əbdürrəhmanova Mehriban Lətif qızı*
Baş müəllim

İmanov Güləhməd Nağı oğlu. Türk mətnşünaslığının əsasları (tədris – metodik vəsait). Ankara, 2023, 170s.

Bu qaynaqlar tarixin ən qədim qatlarına bağlı türk mətnşünaslığına, türk əlyazmalarına, onların öyrənilməsinin elmi məsələlərinə həsr edilmişdir. Türk mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı, metod və prinsipləri kompleks şəkildə sistemləşdirilmişdir. Vəsaitin əsasını bir sıra türk yazılı abidələri, onların öyrənilməsi ilə bağlı elmi tədqiqatlar təşkil edir.

Vəsait filologiya sahəsində təhsil alan tələbə, magist və doktorantlar, tədqiqatçılar və ümumilikdə mətnşünaslığa maraq göstərən bütün oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	3
Giriş.....	10
Türk mətnşünaslığının təşəkkülü.....	20
Qədim türk yazılı abidələri.....	35
Uyğur yazılı abidələri.....	43
Mirzə Kazım Bəyin mətnşünaslıq sahəsində fəaliyyəti ...	65
Mətnin mənbələrinin aşkar edilməsi.....	76
Nüsxə fərqlərinin təhlili	82
Mətnin seçilmə meyarları.....	88
Mətnin tənqidi və nəşrə hazırlanması.....	92
Əlyazmanın tarixinin müəyyənləşdirilməsi.....	94
Mətnlərin nəşr texnikası.....	106
Elmi-məlumat aparatının tərtibi	136
Nəticə.....	155
İstifadə edilmiş mənbələr.....	162

ÖN SÖZ

Dil torpaqdakı kiçik bir toxumdan cücərib yavaş-yavaş böyüyən, qol-budaq atan ağac kimidir. O, dilin ən kiçik vahidi sayılan, özlüyündə heç bir məna kəsb etməyib yalnız ayrı-ayrı səslərdən ibarət olan fonemdən başlanır. Fonem səviyyəsindən tədricən irəli gedərək dilin ən kiçik mənalı vahidinə - morfem səviyyəsinə keçir. Morfemlər sözlərə, sözlər cümlələrə, cümlələr mətlərə, mətlərsə artıq dilçiliyin hüdudlarından kənara çıxaraq cild-cild kitablara, kitablar zəngin kitabxanalara, kitabxanalar müasir informasiya əsrinin əhatəyə gəlməyən rəqəmli məlumat resurslarına çevrilir.

Bu inkişaf zəncirinin hansısa həlqəsini çıxdaş etmək, ümumi təkamül xəttinin pozulması demək olar. Çünki bu həlqələr bir-birinə möhkəm bağlıdır, biri digərinin davamıdır, məntiqi nəticəsidir.

Mətn faktı bu xəttin, təxminən orta mövqeyində qərar tutur. Mətn bəşər mədəniyyətində şifahi təfəkkürün fikrin yazılı ifadəsi ilə qovuşduğu, folklor ənənələri üzərində klassik yazılı irsin yarandığı, düşüncələrin məxəzlərdə əks olunmağa başladığı tarixi məqamdır.

Mətn sözü öz başlanğıcını latınca *textus* sözündən alır. Bunun da təxmini mənası «parça, hörülmə, hörülmə» deməkdir. Doğrudan, da peşəkar səviyyədə işlənmiş hər mətn ənənələrimizin qəlblərinin sevgisini ilmə-ilmə üzərinə köçürdükləri əlvan xalçalara bənzəyir. Xalçaçı öz daxili dünyasını ilmələrin, naxışların dili ilə anlatdığı kimi, mətn müəllifi də sözdən xalça toxuyur. Öz düşüncələrini, daxili dünyasını sözün qüdrəti ilə əbədiləşdirir. Söz haqqında ən gözəl, dəyərli və unudulmayacaq sözü qələmə almış Məhəmməd Füzulinin məşhur beytini xatırlayaq:

Ver sözə ehya ki tutduqca səni xabi-əcəl,

Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.

Burada vəsf edilən söz də, əslində bir kəlməlik söz deyil. Sözlərdən əmələ gəlmiş cümlədir, mətnidir, onların daşdığı mənə yüküdür. Burada şair “xabi-əcəl”, yəni ölüm yuxusu dedikdə ölməyi, “uyqudan bidar olmaq” dedikdə isə yenidən dirilməyi nəzərdə tutmur. Füzuli kimi müəlliflər o mərhələni çoxdan adlamış, gözünü axirətə zilləmiş könül sultanlarıdır. Ölüm həqiqəti o cür şəxsiyyətlər üçün xof deyil, əndişə deyil, zamanı gələndə başalayacaq gözəl bir yolçuluqdur. Yəni burada şair ölməyi deyil, şair üçün ən böyük qorxu olan unudulmağı, yox olmağı nəzərdə tutur. Belə mənəvi irs sahiblərini yox olmaqdan qoruyansa onların yaratdıqları zəngin irsdir.

Tarixin hər qərinəsi, hər əsri unudulmuş imzalarla doludur. Əsrlərdən ərslərə gəlib çatmış əlyazma mətnləri isə müəllifin əbədiyyət taleyidir. Yazılı mətn bu mənada çox etibarlı əmanətdir və dünyada qaldıqca, yüz ildən, min ildən sonra düşüncələrə aydınlıq, könüllərə təsəlli ola bilirsə, söyləyənin də rəhmətlə anılmasına səbəb olur.

Hər bir əlyazma mətni keçmişlə bu gün, bu günlə gələcək arasında rabitədir. Tarixin ən qədim qatlarından süzülüb gələn düşüncə işığıdır. Ənənələrin bu işıqda daha da inkişaf etdirilməsi, cilalanması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Keçmişə aid mətnlər zamanın ayrı-ayrı dövrlərinin bir-biri ilə danışan dilidir. Fərqli dil və mədəniyyətlər mühitində böyümüş insanlar bəzən bir-birini anlamaqda çətinlik çəkdikləri kimi, tarixi dövrlər arasında da tərcümanlara ehtiyac olur. Mətnşünaslıq zamanların dilini bir-birinə anladan tərcümandır.

Ədəbiyyatşünaslıq elmləri sistemində uzun müddət köməkçi sahə kimi diqqətdən kənar qalmış mətnşünaslıq son zamanlar nəzəri fikrin əsas məxəzi kimi tədqiqatda ön plana keçmişdir.

Filologiya elminin bir sahəsi olan mətnşünaslıq ədəbiyyat və folklora aid olan yazılı abidələri öyrənir. Onların tarixini bərpa etmək, tənqidi şəkildə yoxlamaq və dəqiq mətnlərini müəyyən etmək məqsədlərini əsas götürür. Bunlar isə həmin mətnlərin elmi şərhinə, tədqiqinə və nəşrinə şərait yaradır.

Tədqiqat obyektindən asılı olaraq antik, orta əsrlər və yeni ədəbiyyat mətnşünaslığını fərqləndirirlər. Tarixi qaynaqların və şifahi xalq ədəbiyyatı əsərlərinin tədqiqi zamanı da özünəməxsus mətnşünaslıq problemləri meydana çıxıb bilər. Mətni müəyyənləşdirilməsi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Bu isə həmin mətnlərin yarandığı və mövcud olduğu şəraitlə, onların saxlanma vəziyyəti ilə, oxucu marağının səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Mətnin tarixi-ədəbi taleyini üzə çıxararkən və ədəbi təkamül qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirərkən tekstoloji tədqiqat həm də ümumi əhəmiyyətə malik olur. Bu funksiyasında mətnşünaslıq ədəbiyyatşünaslıq tədqiqinin bir üsulu kimi çıxış edir. Ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinin həllində iştirak edir. Bu baxımdan mətnşünaslıq araşdırması ədəbiyyatşünaslıq tədqiqinin zəruri ilkin mərhələsidir. Ədəbiyyatın və cəmiyyətin inkişaf və dəyişmə meylləri mətnlərin dəyişməsində də öz əksini tapır. Bu cəhətdən tekstoloji müşahidələr ədəbiyyatı bir proses, əsəri isə öz dövrünün məhsulu kimi anlamağa yardım edir. Mətnşünaslığın müqayisəli-tarixi və tipoloji tədqiqatlarda iştirakı bununla müəyyənləşir. Mətnin tarixinə yaxından bələd olmadan bu cür tədqiqatlar aparmaq çox çətindir. Ona görə də ədəbiyyat tarixçiləri daim əlyazmalara, onların qaralama materiallarına müraciət edirlər. Burada məqsəd mətni daha tam, düzgün, öz mühiti ilə birləşdirərək anlamaqdır. Mətnin tarixi əsasında eləcə də yaradıcılıq prosesinin bərpası və yaradıcılıq tarixinin tədqiqi həyata keçirilir. Yaradıcılıq prosesini bərpa etməklə, mətn-

şünaslıq yaradıcılıq psixologiyasını, qavrayış qanunlarını, müxtəlif dövrlərdə yaranmış əsərlərin «həyatını» anlamağa yardım edir. Tənqid və ictimai rəy, ədəbi zövqlər, redaktorların və senzorların baxışları, dövrün ideoloji və siyasi meylləri mətnlərin tarixində öz əksini tapır. Bütün bunlar mətnə edilmiş əlavələrdə, pozmalarda, saxtalaşdırma və təhriflərdə, əlyazma ilə çap olunmuş mətnin fərqlərində əks olunur və öyrənilir.

Mətnşünaslıq əsərin filoloji və tarixi-ədəbi şərhində də böyük rol oynayır. Əlbəttə, burada daha çox klassik əsərlərdən söhbət gedir. Çünki yeni dövr ədəbiyyatlarının mətnşünaslığı tamamilə başqa xarakter daşıyır və fərqli filoloji məqsədlər izləyir. Bu dövrdə müəllif başlanğıcı güclü olduğundan və mətnlər poliqrafik vasitələrlə çoxaldıldığından «mətnin tarixi» dedikdə, onun müəllif tərəfindən yazılma tarixi nəzərdə tutulur. Bundan sonrakı mərhələlər isə mətnşünaslıq baxımından az maraq kəsb edir. Yeni dövr ədəbiyyatına aid olan əsər çap zamanı köklü surətdə təhrif edilmir. Burada ancaq bəzi detalların təhrifindən söhbət gedə bilər. Bunları islah etmək üçün arxetip redaktəsinə - yəni əsəri orijinalına yaxınlaşdırmaq üçün elmi tədqiqat xarakterli redaktəyə ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq, əsərin bütün əlyazmaları və nəşrləri tutuşdurulur və son müəllif redaktəsi üçün hazırlanır. Əldə olan müəllif əlyazmaları psixoloji və estetik baxımdan mətnin tənqidiliyinə zəmanət verir.

Klassik əsərlərin şərhində isə vəziyyət tamamilə başqadır. Bu əsərlərin tarixi taleyi bir çox hallarda mətnşünaslıq araşdırmalarından asılı olur. Tarixi qaynaqlara tətbiq etsək, mətnşünaslıq iki hissəyə bölünür: qaynaqşünaslıq və arxeoqrafiya. Bu zaman mətnin tarixi qaynaq kimi stabilləşdirilməsi yol-verilməzdir. Eynilə linqvistik qaynaqşünaslıqda da abidənin dilinin müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə dəyişməsi dialektologiya və tarixi dilçilik üçün böyük əhəmiyyət kəsb

edir. Aydındır ki, burada da mətnşünaslığın vəzifəsi - mətnin orijinalının bərpa edilməsi deyil. Tərcümələrin mətnşünaslıq baxımından öyrənilməsi xarici klassikanın doğma dildə verilməsi zamanı tətbiq olunur. Bu baxımdan orta əsr ədəbiyyatları daha çox material verir, çünki orta əsrlərdə tərcümə və iqtibasdan özünəməxsus şəkildə istifadə olunurdu. Bu özünü xüsusən orta əsr xristian abidələrində büruzə verir. Bu zaman tərcümə mətninin tarixi mürəkkəbləşir, çünki orijinal mətnin özünün də tarixini tədqiq etməyi nəzərə almaq lazımdır. Burada mətnşünaslıq ədəbiyyatların müqayisəli-tarixi öyrənilməsi və ümumi tərcümə nəzəriyyəsi ilə yaxınlaşır. Eləcə də tərcümənin orijinala uyğunluğunu və tərcümə edilən əsərin tərcüməsindən hansı ideoloji məqsədlərin daşınmasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Mətnşünaslığın əsas tədqiqat metodunu ədəbi-bədii mətnin filoloji təhlili təşkil edir. Bu iş özlüyündə incəsənətin bir növü olan ədəbiyyatın mahiyyətinə və özünəməxsusluğuna söykənir. Bundan başqa, ədəbiyyat həm də tarixi bir hadisə olduğundan, əsərin anlamını tarixi inkişafda və dəyişmədə götürür. Onun bütün elementlərinin funksiya və əlaqələrini aşkara çıxarır. Bütün bunlar geniş tarixi-ədəbi və mədəni-tarixi kontekstdə götürülür. Əsər üzərində tekstoloji iş aparılarkən onun həm ideya-məzmun, həm də quruluş-forma xüsusiyyətləri vəhdətdə götürülərək təhlil edilir. Bu zaman analogiya, hipoteza və başqa üsullardan istifadə edilməsi də mümkündür. Filoloji təhlilin köməyi ilə mətn araşdırıcısı əsəri müxtəlif variantlarının yaranmasının səbəblərini, bu baxımdan müəllifin qarşıya qoyduğu ideya estetik məqsədi, məzmun və formanın bütün elementlərinin daşdığı bədii-estetik və forma funksiyalarını üzə çıxarmağa nail olur. Müəllifin yaradıcılıq məqsədləri və mətnin əslinə uyğunluğu barədə mötəbər mülahizələr çox vaxt tarixi sənədlərə söykənməklə deyil, sənətkarın öz yaradıcılığından və onun sənət

«laboratoriyasının» materiallarından çıxış etməklə söylənir.

Bütün xüsusiyyətləri etibarilə mətnşünaslıq ədəbiyyatşünaslığın və bütün ictimai elmlərin, birinci növbədə isə filoloji elmlərin möhkəm cəbbəxanası rolunu oynayır. Hər bir əsər yalnız mətn formasında mövcud olduğundan, təbii ki, onun haqqında irəli sürülən bütün mülahizələr də ilk növbədə mətnə söykənir, mətnin təhlili isə araşdırılan əsərin bütün problemlərini əhatə edir. Bu zaman köməkçi elm sahələri kimi bibliografiyanın, qaynaqşünaslığın, paleoqrafiyanın, arxeoqrafiyanın, germeneytikanın imkanlarından da istifadə olunur. Eyni zamanda tarixi poetika, üslubiyyat, tarixi qrammatika və s. də mətnşünaslıq üçün güclü köməkçi vasitələrdir. Əsərin ərsəyə gəldiyi mədəni-tarixi mühitlə bağlı olan hər şey ictimai-siyasi mühit, müəllifin dünyagörüşü, həmin dövrdə fəaliyyət göstərən ədəbi cərəyanlar, poetik məktəblər və s. mətnşünaslıq işinə böyük fayda verir.

Son dövrlər dünyada informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı mətnşünaslıq elmi qarşısında geniş imkanlar açmışdır. İndi kompüterin köməyi ilə ədəbi mətnin daha dəqiq variantını müəyyən etmək, müxtəlif dəyişikliklərin, nüsxə fərqlərinin, təhriflərin ən xırda detallarına qədər statistikasını aparmaq və orijinalın sabitləşməsində bunlardan istifadə etmək mümkündür. Eyni zamanda, mətnin müəyyənləşməsində riyazi üsullarda istifadə də genişlənir. Mətnşünaslıqda da müxtəlif riyazi paradigmalardan, alqoritmlərdən getdikcə daha uğurlu və səmərəli istifadə olunur. Beləliklə, mətnşünaslıq zamanın tələbləri ilə ayaqlaşan bir elm sahəsi kimi öz aktuallığını saxlayaraq inkişaf edir. Amma bu inkişafdan o zaman lazımi şəkildə bərhələnmək, mətnşünaslığın zəngin imkanlarından lazımınca faydalanmaq olar ki, onun əsas xüsusiyyətləri, prinsip və metodları barədə lazımi bilgilərə sahib olasan. Bu vəsait də bəşəriyyətin özü qədər qədim bir mədəniyyətin ən dərin

qatlarına bələdçilik edən türk mətnşünaslığına maraq göstərəcək hər bir oxucunun belə bilgilərlə əvvəlcədən “silahlandırılması” məqsədilə hazırlanmışdır. Ümid edirik ki, faydası böyük olacaq.

Rüfət RÜSTƏMOV,
BDU-nun Türk filologiyası kafedrasının
müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

GİRİŞ

Mətnşünaslıq sözün geniş mənasında ədəbi abidə mətnlərinin öyrənilməsinin prinsip və metodlarını ümumiləşdirən filoloji fəndir. Filologiyanın bu müstəqil sahəsi yazılı abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırmalar nəticəsində meydana gəlmişdir. Mətnşünaslıq, avtoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində bizə gəlib çatan orta əsr yazılı abidələrinin mətnlərini araşdıran, müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənən, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan bir elmdir [15, s. 3].

Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli-tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən, tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda, tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə öyrənilir. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığını öyrənmək olur.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanda mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən elm sahəsidir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Belə ki, orta əsrlərdə yaradılmış əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşünü, istedadını, bədii sənətkarlıq imkanlarını, elmə gətirdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Buna görə də klassiklərin

ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək, hər şeydən öncə ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini artırır.

Çox zaman mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsası kimi qiymətləndirilir. Çünki ayrılıqda bir abidənin mətninin tarixi bütünlüklə ədəbiyyat tarixinin tədqiqi üçün geniş və ilkin material verir [23, s. 30].

Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi-praktik fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuş və o da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçərək zəngin baza yaratdıqdan sonra bir elm sahəsi kimi formalaşmış, nəzəri əsasları və metodologiyası yaranmışdır.

Orta yüzilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb genişləndirdi. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından bir-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülüb yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara və əlavələrə məruz qalmış, bunun da nəticəsində bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin bir-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana çıxmışdır.

Bu təhrifləri görə və köçürülən əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta əsrlərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyalıları onların qarşısını almaq, abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq, mətnə müdaxilə etmədən oradakı dəyişiklikləri, əlavə və ixtisarlara və s. xarakterli təhrifləri aradan qaldırmaq məqsədilə eyni bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında, onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamağa çalışmışlar. Beləliklə də, müasir mətnşünaslıq elminin il qaynaqları ortaya çıxmağa başlamışdır.

Hər hansı bir elmin, eləcə də mətnşünaslığın indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən ötrü onun tarixi köklərini və günümüzədək keçdiyi inkişaf yollarını öyrənmək zəruridir. Zəngin bədii və elmi irsə malik türk ədəbiyyatının uzun əsrlər ərzində ərsəyə gətirilmiş abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması, onların elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibi çox mühümdür.

Türk bədii mətni xüsusi kontekstual struktura malikdir. Onun forma və məzmun göstəriciləri müəyyən əlamətlərlə səciyyələnir. Mətnin məzmun planı onun formal hüdudlarını da müəyyən edən xüsusi informativ tutuma əsaslanır. Türk bədii mətninin informativ strukturu, təşkili mexanizmi, mü-rəkkəb sintaktik bütövlərin bədii mətn vahidi kimi formalaşması, funksional-məzmun, struktur-forma elementləri, şərh və nəsr mətnlərinin fərqli xüsusiyyətləri, bədii mətn dili üçün spesifik sintaktik konstruksiyalar, bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemi, fonem, heca, intonasiya və onun komponentlərinin özünəməxsus cəhətləri, ahəng qanununun bədii mətn-dəki rolu mətnşünaslıq elmi üçün zəngin material verir [5, s.5].

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyən-ləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin və onları doğuran səbəblərin müəyyən-ləşdirilərək sistemli şəkildə şərh edilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özülünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırıl-ması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhə-miyyət kəsb edir.

Digər tərəfdən, belə araşdırmalar qədim və orta əsrlər türk ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz kömək göstərmiş olardı. Belə ki, mətnşünaslıq ədəbi-tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarında mey-dana gəlmiş, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır.

Bu baxımdan, mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin öyrənilməsi orta əsrlər türk ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı dövənlərində onun hərtərəfli kamil mənzərəsini yarataqdan ötrü geniş imkanlar açır.

Mətnşünaslıq elminin tarixi köklərini, inkişaf yollarını, nəzəri problemlərini, metodologiyasını bilmək yalnız türk ədəbiyyatşünaslığı baxımından deyil, ərəb, fars və başqa tarixən yaxın xalqların ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsi baxımından da faydalıdır. Çünki bu xalqların mədəniyyəti, ədəbiyyatı uzun əsrlərdən bəri bir-birini qidalandırmayla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranaraq inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmış, bir-biri ilə çarpazlaşmışdır. Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri bir-birinə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktik üsulları da bir-birinə olduqca yaxındır. Ona görə də türk mətnşünaslığı haqqında bilgilərə malik olmaq ərəb və fars mətnşünaslığı ilə tanışlıq baxımından da əhəmiyyətliyədir.

Mətnşünaslıq araşdırmalarının başlıca obyektı uzun əsrlər boyu katib və xəttatların gərgin əməyi sayəsində geniş yayılan və bu günə qədər qorunan əlyazma kitabları olduğundan türk mətnşünaslığından söhbət gedərkən, ilk növbədə, türklərdə əlyazma kitab sənətinin yaranma və inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirilməlidir. Bununla yanaşı, klassik mətnləri bir nüsxədən digərinə köçürərək çoxaltmış, dövrünün bir növ nəşriyyatları rolunu oynamış katiblərin, xəttatların, ayrı-ayrı alim və ziyalıların, eləcə də başqa kitabçıların işi ilə yaxından tanış olmaq, onların yaradıcılıq irsini dərinədən öyrənmək lazımdır. Belə ki, orta əsrlərdə yaradılmış, katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülərək geniş coğrafi ərazilərdə yayılmış mədəniyyət abidələrindən hər hansı birinin tarixi mətni bərpa edilərkən, mətnşünas həmin əsərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə köçürülmüş nüsxələri arxasında dayanan qədim

kitabçıları hiss etməli, onların hiş prinsipini, şəraitini, ümumi səciyyəsinə və abidələrin üzünün köçürülməsində qarşıya qoyduqları məqsədləri bilməlidir. Mətnşünas kitabçıların psixologiyasına nüfuz etməli, onların mətnlərdə sərbəst, yaxud qeyri-sərbəst şəkildə yol verdikləri təhriflərin səbəblərini öyrənməlidir. Ümumiyyətlə, hər bir katibin, yaxud xəttatın fərdi xüsusiyyətləri nə qədər dərinədən öyrənilərsə, tərtib edilmiş mətn də bir o qədər etibarlı olar. Çünki bər bir kitabçı köçürdüğü mətnə istər-istəməz özünə xas xüsusiyyətlərdən irəli gələn təhriflər, dəyişmələr edir, mətnə öz fərdi izlərini buraxır [23, s. 58].

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı, yazı və onunla birgə əlyazma kitabının yaranması ilə sıx şəkildə bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan verən başlıca qüvvə olmuşdur. Kitab xalqların mədəni irsinin, mənəvi sərvətinin qiymətli bir hissəsi kimi çıxış etmişdir [15, s. 4]. Hər bir xalqın orta əsrlərdə yaratmış olduğu maddi-mədəniyyət abidələri arasında əlyazma kitabları şərafli yer tutur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX əsrdək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yolundan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq, bu günkü nəsilləri də düşündürür, gələcəyə istiqamətləndirir.

Hələ orta əsrlərdə Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər [15, s. 9]. Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduqları mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və istəklərini, fikir və düşüncələrini, mübarizə və qayğılarını, qələbə və mərhumiyyətlərini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sirlərini öyrənməyə, dərk etməyə doğru yönəldilmiş axtarışlarını, kəşflərini əks etdirən zehni sərvətdir. Bu sərvət yüzil-

liklər boyu damla-damla toplanaraq bir ümmana-mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Onun hər bir damlası keçmiş çağların ədəbiyyatının, tarixinin və elminin, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinə işıq salır. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən təbiətlə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədar dünyanın hər yerində türklər tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Şərqi müsəlman ölkələrində, eləcə də türk ölkələrində əlyazma kitabları ayrı-ayrı sənət sahiblərinin, daha doğrusu, kitab nəşri başlanana qədər uzun əsrlər boyu nəşriyyat rolunu oynamış katib, xəttat, müzəhhib, rəssam və cildçilərin böyük və gərgin əməyi sayəsində yaradılmışdır. Orta əsrlərdə həmin sənət sahibləri hökmdarların himayədarlığı ilə yaradılmış ayrı-ayrı saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə, müxtəlif təlim ocaqlarında, məscidlərdə və evlərdə, eləcə də xüsusi kitabxanalarda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, türk əlyazma kitabı tarixin ən qədim dövrlərindən əsrimizə qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir.

VII əsrdən başlayaraq, əsasən, ərəb əlyazma kitablarının təsiri ilə bir çox türk xalqlarında yeni tipli kitab mədəniyyəti yaranmağa başlamışdır. İslam dininin müqəddəs kitabı olan Qurani-kərim müsəlman aləmində, o cümlədən türk dünyasında kitab mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında böyük rol oynadığı kimi, kitabların quruluşuna da təsir göstərmişdir. Buna görə də müsəlman Şərqi əlyazma kitabı ümumərəb – islam ənənələri üzərində inkişaf etməyə başlamışdır. Sonrakı yüzilliklərdə isə bir çox türk xalqlarının özlərinin kitab ənənələri yaranmağa başlamışdır. Əlyazma kitablarının sürətli inkişafı ilə əlaqədar kitabxanalar və kitab satışı üzrə dükanlar meydana gəlirdi. Katiblərin sayının və kitaba tələbatın artması ilə kitab satışı üzrə dükanlar çoxalır, sonralar isə kitab satışı üzrə bazarlar

yanırdı. Şəhərlərin müəyyən küçələrində və bazarlarında kitab satışı təşkil edildiyi kimi, həmin yerlərdə katiblərin, xəttatların, rəssamların və cildçilərin emalatxanaları da fəaliyyət göstərirdi. Onlar həmin emalatxanalarda birbaşa sifarişlər qəbul edərək, orada da yerinə yetirmişlər. Kitab dükanlarında və bazarlarında əlyazma kitabları ilə yanaşı, yazı ləvazimatlarının (qələm, kağız, qamış, mürəkkəb, mürəkkəbqabı, qələmdan, qələm bıçağı, fırça və s.) da satışı təşkil olunarmış. Türkiyə şəhərlərinin çoxunda əlyazma kitablarının satışı üzrə ticarət dükanları var imiş. XVII əsrdə İstanbulda onların sayı 50 olmuşdur. Bu dövrdə və sonrakı yüzilliklərdə də müəyyən küçələrdə və bazarlarda müəyyən yerlər kitab ticarəti üçün ayrılmışdır. Adətən tacir dükanlarının ətrafında katiblər, cildçilər, əlyazma müzəhhibləri, mürəkkəb və pero hazırlayan ustalar, kağız satanlar və s. yerləşdirilmiş [21, s.471].

Yaxın və Orta Şərqdə, eləcə də türk dünyasında dövrünün hökmdarları, zənginləri öz saraylarında rəssamlıq və xəttatlıq məktəbləri, emalatxanalar və zəngin kitabxanalar yaratmaqla, şairləri və alimləri, katibləri və xəttatları, rəssamları, musiqiçiləri və başqa mədəniyyət xadimlərini saraylara dəvət edərək, onlara hamilik göstərməklə, elmin müxtəlif sahələrinə dair bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, nücum və s. əsərlərin yazılmasını və köçürülməsini sifariş etməklə eləcə də poeziya və aşiq məclisləri, musiqi bayramları keçirməklə elmin, kitab mədəniyyətinin və incəsənətin inkişafına böyük təsir göstərmişlər.

Bir sıra ortaçağ müəlliflərinin – Dust Məhəmməd Hərəvinin, Qazi Əhməd Quminin, Mustafa Əli Çələbinin, İsgəndər Münşi Türkmənin və s. əsərlərindən görünür ki, XV-XVII əsrlərdə o dövrün ayrı-ayrı hökmdarlarının və onların valilərinin, eləcə də şahzadələrinin sarayları kalliqrafiya, təsviri incəsənət, musiqi və poeziya mərkəzləri olmuşdur. Feodal

zadəganları təsviri incəsənəti və kalliqrafiyanı poeziya, musiqi və vokal-rəqs incəsənəti ilə eyni dərəcədə qiymətləndirmişlər. Kalliqrafiya və təsviri incəsənət hökmdarların özlərinin də sevimli məşğuliyyəti olmuşdur [15, s.13].

Orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində böyük şöhrət tapmış Təbriz, Marağa, İstanbul, Ərdəbil, Qəzvin, Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan, Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərdəki xəttatlıq və miniatür məktəblərində Şərq, o cümlədən türk kitab mədəniyyətinin ən nadir inciləri yaradılmışdı. Həmin əlyazma inciləri, demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmış, dünyanın məşhur mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəfli yer tutmuş, Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki şərqşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Türk əlyazma kitabları üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, orta yüzilliklərdə əlyazma kitablarının köçürülməsi işi iki əsas üsulla həyata keçirilmişdir:

Birinci üsul – bu halda peşəkar, yaxud həvəskar katib və xəttat seçdiyi əsərin mətnini müəllif nüsxəsindən, ya da katib əlyazmasından, heç kəsin köməyi olmadan başqa bir nüsxəyə köçürür. Bəzi hallarda katib və xəttat əsərin mətnini köçürüb başa çatdırdıqdan sonra köçürdüyü nüsxəni köçürülən nüsxə ilə yoxlayaraq buraxılan xətalara islah etmişdir.

İkinci üsul – bu halda müəllim, şeyx, yaxud alim öz tələbələrinə, üzü köçürüləcək əsərin mətnini imla edir, onlar isə yazırlar. Bir əsərin bir neçə nüsxəsi lazım gəldikdə, yaxud tələbələr katiblik sənətinə öyrədilərkən bu üsuldan istifadə edilmişdir. Bu üsul adətən mədrəsələrdə və məscidlərdə tətbiq olunmuşdur. Eyni zamanda, müəllimlərin hazırladıqları dərs vəsaitlərini çoxaltmaq və tələbələrin ehtiyaclarını təmin etmək lazım gəldikdə bu üsuldan istifadə edilmişdir. Bu zaman katiblərin sayı tələb olunan nüsxələrin

sayına bərabər olmalı idi. Üzü köçürülən əsərin, yaxud dərsliyin mətni başa çatdırıldıqdan sonra, köçürülmüş nüsxələr köçürülən nüsxə ilə müqayisəli şəkildə, müəllimin rəhbərliyi altında yoxlanmışdır.

Türk əlyazma kitabları üzərində aparılmış araşdırmalar və bir sıra məxəzlər göstərir ki, bu və ya digər müəllifin əsəri yeni nüsxəyə keçirilərkən onların bəzilərində titul vərəqi ağ buraxılmış, əsərin köçürülməsi başa çatdırıldıqdan sonra titul vərəqində əsərin ünvanı yazılmışdır.

Əlyazma kitabının bütün səhifələrində sətirlərin uzunluğu və sayı adətən eyni olur. Əlyazmanın vərəqləri yazılarkən əsasən xətlənməmişdir. Yalnız böyük ölçülü kitablar və Quran yazılarda səhifələr iplə xətlənərmiş.

Əsər köçürülərək başa çatdırıldıqdan sonra ona sonluq yazılır. Sonluqda, adətən, əsərin və müəllifinin adı, katibin adı və köçürülmə tarixi (söz və ya rəqəmlə, əbcəd hesabı, yaxud sərvi xətti ilə) və yeri (şəhər, kənd, mədrəsə, məscid və s.) yazılır. Əgər katib əsəri hansı müəllimin, yaxud alimin rəhbərliyi altında yazıbsa, onun adını da qeyd edir. Bununla yanaşı, əgər mətn bir neçə katib tərəfindən yazılıbsa, o da göstərilir.

Əgər hər hansı bir əsərin katib nüsxəsi başqa bir şəxs tərəfindən onun digər əlyazmaları ilə tutuşdurularaq, mətni üzərində tekstoloji iş aparılıbsa, bu zaman həmin şəxs əsərə ayrıca ikinci sonluq yazmış, orada öz adını və mətn üzərində nə vaxt, yəni hansı tarixdə və hansı üsulla mətnşünaslıq işi aparması haqqında məlumat verilir.

Katib və xəttat əsəri köçürməyə başlayanda mətni ayrı-ayrı vərəqələrə yazmışdır. Bu vərəqlər bir-birinə qarışmasın deyə onların səhifələnməsi lazım gəlirdi. Türk əlyazma kitab sənətində rəqəmlərlə səhifələnmə üsulu olmamışdır. Bu üsul yalnız XIX əsrin bir sıra katibləri tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə isə əlyazmaları Şərq üsulu ilə

səhifələnmişdir. Belə ki, əlyazmanın bütün vərəqlərində sol səhifədəki mətnin birinci sözü, sağ səhifədəki mətnin axırında qeyd edilir. Beləliklə də, hansı səhifənin, yaxud vərəqin hansı səhifənin, yaxud vərəqin ardınca gəldiyi aydın olur.

Bədii tərtibatlı əlyazma kitablarında mətn köçürüldükdən sonra əlyazması rəssamların və müzəhhiblərin sərəncamına verilmiş, onlar əsərin süjetləri ilə bağlı, ağ buraxılmış yerlərdə miniatürlər çəkmiş, ünvanları və başlıqları, eləcə də mətnin haşiyələri müxtəlif naxış, ornament və ayrı-ayrı təsvirlərlə bəzədilmiş, məndə sətirlərin araları qızıl suyuna, yaxud kinovara alınmışdır. Ayrı-ayrı əlyazma kitablarına və topluslarına bir sıra hallarda föhrist (mündəricat) da yazılmışdır. Föhrist çağdaş dövrdə olduğu kimi kitabın sonunda yox, əvvəlində verilmişdir. Bundan sonra əsərin köçürülmüş mətni səhifələrlə bir-birinin ardınca düzülərək cildlənir. Türk əlyazma kitablarının çoxu kartondan və karton üzərinə çəkilmiş dəridən ibarətdir. Bu əlyazmaların cildlərinin bir qismi basma və möhürləmə üsulları ilə həndəsi fiqurlar, kalliqrafik yazılar və bitki təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Əlyazma kitablarındakı mətnlər demək olar ki, həmişə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Bu kitabların yazılmasında, əsasən, nəsx, nəstəlik, təliq, şikəstə, süls, reyhani, divani, rüqa, mühəqqiq, touqi və s. xətt nümunələrindən istifadə edilmişdir.

TÜRK MƏTNŞÜNASLIĞININ TƏŞƏKKÜLÜ

Ədəbi-tənqidi fikrin ilk rüşeymləri ədəbiyyatın ilk bədii nümunələri ilə qoşa yaranmışdır. Yəni insanın yaratdığı ilk bədii söz və sənət nümunələri ilə yanaşı tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürləri meydana gəlmişdir. “Tənqidi-estetik fikir bədii fikrin yaranmasına ehtiyac doğanda meydana çıxmışdır” [17, s.6].

Ədəbi-tənqidi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən mətnin tənqidi, yəni mətnşünaslıq da onunla birgə yaranmışdır. S.A.Reyser haqlı olaraq yazır ki, “...əgər “mətnşünaslıq” istilahı yenidirsə, anlayışın özü çox qədimdir” [27, 85].

S.İ.Belokon apardığı tədqiqatlara söykənərək, mətnşünaslığın qaynaqlarının, hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söyləmişdir: “Artıq Pisistrastın dövründə (b.e.ə. VI əsrdə) yunanlar ədəbi əsərlərin mətnlərini toplayırdılar. Bununla da onlar həmin əsərlərin salamatlığını təmin etməyə çalışmış və müxtəlif mənbələr əsasında həqiqi müəllif mətninin bərpa edilməsinə cəhd göstərmişlər [20, s.5].

Mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi yaranma tarixi çox uzaq yüzilliklərə getməsə də, onun qaynaqları deyildiyi kimi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə mətnşünaslıq anlayışı eyni dərəcədə qədimdir. Bununla bağlı N.İ.Konrad belə yazır: “Belə filologiya həm Qərbdə, həm də Şərqdə meydana gəlmişdir. Orada da, orada da – qədim antik dövrdə, Qərbdə ellinizm əsində, Şərqdə, Çində Xan imperiyası dövründə olduğu kimi, İskəndəriyyə kitabçıları polislər epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini toplayırdılar. Onlar bu əsərləri yalnız toplamırdılar, həm də onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyirdilər; mətnlər üzərində

aparılan iş isə, əsərlərin özləri üzərində aparılan işə gətirib çıxardı. Klassikaya çevrilən filoloji işin varlığı belə yarandı: keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müyyənləşdirilməsi və şərh. Bu varlıq orta əsrlərdə də dəyişməmişdir; Qərbdə də, Şərqdə də eyni dərəcədə” [23, s. 7].

İstər bizim eradan əvvəlki dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərdə müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan filoloqlar, katiblər və xəttatlar tərəfindən klassiklərin əsərləri nüsxədən-nüsxəyə köçürülərək çoxaldılarkən, onlar ayrı-ayrı amillərin təsiri ilə müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradıldığını görən dövrünün bir sıra ədəbiyyatşünasları və ziyalıları həmin əsərləri şərh edərkən, yaxud köçürərkən əlyazmalarında olan katib təhriflərinə biganə qalmamış, onların mətnlərini bir neçə nüsxələri əsasında islah etməyə başlamışlar. Beləliklə də, “ayrı-ayrı zehni əmək adamlarının empirik fəalliyətində” mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları meydana gəlmişdir. Bir vaxt abidələri tənqidi surətdə öyrənmiş alman tarixçiləri B.Q.Nibura və L.Ranke bu metodun yaradıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikir sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilmişdir. Tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığını söyləmiş V.P.Buzeskul öz elmi tədqiqatları ilə əsaslandırmışdır ki, filoloji, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrıca bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırmalar toplusuna borcludur [29, s.20].

Çağdaş ərəb ədəbiyyatşünaslığının tanınmış alimlərindən biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir: “Şərin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir” [16, s.157].

Fəxrəddin Qabavənin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüşeymləri poeziya nümunə-

lərinin, daha doğrusu ilk folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. Müsəlman Şərqində ilk elmi mətnin tərtibi isə Qurani-Kərimlə bağlıdır. Qurani-Kərim cildə alınaraq, kitab şəklinə salınmış ərəblərin ilk yazılı abidəsidir. Əbu Bəkrin və Osmanın dövrlərində Quranın toplanması, mətninin tərtib edilməsi və kitab şəklinə salınması Peyğəmbərin(s) əsas vəhy katiblərindən biri Zeyd ibn Sabit başda olmaqla Quranı əzbər bilən bir neçə yaxın əshabəyə tapşırılmışdır. Şübhə yoxdur ki, bu olduqca böyük məsuliyyət tələb edən çətin bir iş idi. Beləliklə, uzun axtarışlardan və dəqiq tədqiqatlardan sonra İslam dininin müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin vahid, hər cür təhriflərdən xali mətni tərtib edildi. Bununla da müsəlman Şərqində mətnşünaslıq elminin ilkin qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Quranın mətninin tərtibi ilə başlanmışdır. Qurandan sonra Peyğəmbər(s) hədisləri ilə bağlı aparılan araşdırmalar elmi və mədəni həyatda böyük hadisəyə çevrilmiş, islam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutmuş, müxtəlif elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşünaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra, onun şərəfətli hədisləri siyasi, məzhəbi, yerliçilik və s. baxımından ciddi təhriflərə məruz qalmışdır [4, s.44-45].

Alimlər Peyğəmbər əleyhissələmin şərəfətli hədislərini bu təhlükədən qorumaq üçün, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı onların üzərində geniş əhatəli araşdırmalar aparmışlar. “Ancak ulema hadisi tehkikelerden koruma ve tenkid konusunda neredeyse insan üstü bir çaba sarfettiler. Bu qayretleri neticesinde büyük bir başarı elde ettiler.” [4, s.45].

Peyğəmbər əleyhissələmin hədisləri üzərində aparılan araşdırmalar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alimlərin həyata keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, hədis elminin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı mətnşünaslıq fikrinin irəliləməsinə də böyük təsir göstərmişdir. İstər Qurani-

Kərimin düzgün oxunması və dərk edilməsi, istərsə də ərəb dilçiliyinin öyrənilməsi məqsədilə, alimlər ərəb xalqının uzun yüzilliklər boyu yaratdığı və ravilər vasitəsilə şifahi şəkildə nəslədən-nəslə verildiyi poeziya nümunələrinə müraciət etmiş və onları ayrı-ayrı məcmuələrdə toplayaraq şərh etmişlər. Bu poeziyanı ilk toplayan Əbu Ubeydə (728- 825), Mufaddal əd-Dabi (780-848), Əbu Ömər əş-Şeybani (719-828), İbn əs-Sikkit (803-859), Əbu Səid əs-Sukkəri (828-888) də dilçilər olmuşlar. Həmin poeziya nümunələrində bu alimləri maraqlandıran əsasən qrammatik formalar, sözlərin daxili dəyişməsi, hal şəkilçiləri və s. idi. Onlar bu poeziya nümunələrinin şərhlərində ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə olduqca az yer verirdilər [10, s.53].

Bütün bunlara baxmayaraq şərhçilik sənəti ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən tənqidi fikrin, onunla bərabər isə mətn tərtibinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Belə ki, hər hansı şairin divanını şərh edən filoloq həm də onun mükəmməl mətnini tərtib etməyə çalışmışdır. Bu sahədə türk, o cümlədən Azərbaycan alimlərinin xidmətləri də az olmamışdır. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri ədəbiyyatşünas alim və dilçi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizidir. O, uzun illərdən bəri Şərq və Qərb alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş zəngin yaradıcılığı ilə şərhçilik sənətini elmi baxımdan özünün ən parlaq zirvəsinə yüksəltmişdir.

Xətib Təbrizi yuxarıda adları çəkilən alimlərdən fərqli olaraq, tədqiqata cəlb etdiyi Mufaddal əl-Dabinin (780-848) “əl-Mufaddaliyyat”, Əbu Təmmamın (796-843), Əbu əl-Əla əl-Məərrinin (973-1057), əl-Mütənəbbinin (915-965) və başqaları kimi görkəmli ərəb klassiklərinin əsərlərini ilk dəfə olaraq hərtərəfli şərh etmiş və onların mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir. Bu da onun ədəbiyyatşünaslığa gətirdiyi çox mühüm bir yenilik idi. “Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq, həm tarix, həm ictimai mühitlə,

həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya, həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu, alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının mədəniyyətinə gətirdiyi birinci yenilik idi” [10, s.54].

Bununla da o, mətnşünaslıq fikrinin inkişafına böyük təkan vermiş, digər tərəfdən isə klassik ərəb poeziyasının ən dəyərli incilərindən sayılan göstərilən əsərlərin düzgün mətnlərinin qorunub saxlanması və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında Ərəb ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Əbu Təmmamın “Divan”ına Xətib Təbrizinin yazdığı şərhin tənqidi mətnini tərtib və nəşr etdirmiş Məhəmməd Əbduh Əzzam yazır: “Xətib Təbrizi bu şərhilə ədəbiyyatçılar qarşısında möhtəşəm və ölməz xidmət göstərmiş, Əbu Təmmamın şerlərini əvvəldən axıra qədər bir yerə toplamışdır” [8, s.27].

Xətib Təbrizi özünün zəngin elmi fəaliyyətilə ədəbi-tənqidi fikrin və mətnşünaslığın zəngin bazasının yaradılmasında və inkişafında geniş üfüqlər açmış, filologiya elmlərinin gələcək tərəqqisi üçün tutarlı zəmin yaratmışdır. Xətib Təbrizidən sonra, yəni XII əsrin birinci yarısında ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsi istiqamətində diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmiş alimlərimizdən biri də Yusif Tahir oğlu Xoyludur (öl. 1153- 1154-cü illər arasında). Onun “ət-Tənvir” adlı əsəri görkəmli ərəb şair filosofu, Xətib Təbrizinin müəllimi Əbu-l-Əla əl-Məərrinin (973-1058) “Saqt əz-zənd” adlı şerlər divanının şərhinə həsr edilmişdir [16].

Yusif Xoylu yazdığı şərhə istər istifadə etdiyi məxəzlərə, istərsə də şərh etdiyi divanın mətninə tənqidi yanaşmış, divana dəyərli bir tədqiqat əsəri yazmaqla bərabər, həm də şairin şerlərinin etibarlı mətnlərini tərtib etmişdir.

Türk mədəniyyətinin tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” fəlsəfi poeması nəinki Şərqdə, həm də Qərbdə geniş yayılmış abidələrdəndir.

Bu əsərin təqribən XIV əsrin sonlarında üzü köçürülmüş nüsxəsi mətnşünaslıq elminin tarixi köklərini öyrənmək baxımından xüsusi maraq doğurur. Əlyazma məcmuəsinə daxil edilmiş poemanın bu mətni, naməlum filoloq tərəfindən bir neçə nüsxə əsasında araşdırıldıqdan sonra yazılmışdır. Bu araşdırmada aşkar edilmiş nüsxə fərqləri və onlara yazılmış şərhlər mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Nüsxə fərqləri ilə yanaşı mətnin kənarlarında ona şərhlər də verilmişdir. Beləliklə də, “Gülşəni-raz” poemasının göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan diqqətəlayiq araşdırmalar sayəsində bu əsərin kamil bir mətni tərtib edilmişdir.

XV-XVII yüzilliklər Şərq, o cümlədən türk mədəniyyəti tarixində filologiyanın, o cümlədən mətnşünaslıq fikrinin inkişafında da diqqətəlayiq bir irəliləyiş gözə çarpır. Ayrı-ayrı abidələrin mətnləri üzərində filoloqların apardıqları araşdırmalar mətnşünaslığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Buna nümunə olaraq, XV əsrdə Heratda Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərinin mətni üzərində aparılmış tekstoloji araşdırmaları göstərmək olar. XV əsrdə Mirzə Baysunkurun tapşırığı ilə bir qrup alim “Şahnamə”nin müəllif nüsxəsinə uyğun mətnini hazırlamağa başladı [25, s. 22].

“Şahnamə” meydana gələndən sonra dörd əsr ərzində Firdovsinin müəllif mətni o qədər ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır ki, poemanın müxtəlif nüsxələri arasında əsaslı fərqlər yaranmışdır. “Şahnamə”nin Baysunkur redaksiyası Şərqdə klassik mətnşünaslığın inkişafı sahəsində atılmış ciddi bir addım olmuşdur.

XVI əsr türk ədəbiyyatşünaslarından Süruri, Şami və Sudinin fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstən” əsərinə həsr etdikləri şərhləri klassik mətnşünaslığın inkişafına ciddi təsir göstərmiş ən dəyərli tədqiqatlardan olmuşdur. Həmin filoloqlar hər şeydən öncə Sədinin bu əsərinin XVI əsrə kimi

mövcud olan qədim nüsxələri əsasında müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamaq üçün ciddi araşdırmalar aparmışlar. Alimlər türk tədqiqatçılarının bu əsərin müəllif mətninin bərpası sahəsində apardıqları işi yüksək qiymətləndirərək, bu tədqiqatların ilk ciddi mətnşünaslıq araşdırmaları olduğunu söyləmişlər [19, s.12].

Sədinin “Gülüstən” əsərinə Sudinin yazdığı şərh öz elmi dəyəri baxımından göstərilən şərhərdən çox fərqlənir və həmin əsərə müxtəlif Şərq ölkələrində həsr edilmiş tədqiqatlar arasında xüsusi yer tutur. Hər şeydən öncə bu şərhin dəyəri onunla səciyyələnir ki, Sudi hələ XVI yüzillikdə, dövrünün tanınmış filoloqu kimi “Gülüstən” əsərinin həqiqi mənada dövrünə görə elmi mətnini tərtib etmişdir. O, dövrünün yüksək səviyyəli 1397 tədqiqatçısı kimi “Gülüstən”i şərh etməzdən əvvəl, onun bütün təhriflərdən, əlavələrdən, ixtisarlardan və sair dəyişmələrdən təmizlənmiş, müəllif nüsxəsi ilə səsleşən mətnini hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, bununla fars ədəbiyyatının ən dəyərli və geniş yayılmış bir abidəsinin, nöqsanlardan təmizlənmiş şəkildə gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük əmək və bilik sərf etmiş, eyni zamanda hələ XVI yüzillikdə mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi inkişaf etdirilməsinə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Sudi qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün, “Gülüstən”in onlarla əlyazma nüsxələrini və ona yazılmış şərhələrin əlyazmalarını əldə edərək, onları qarşılıqlı surətdə araşdırmışdır. Araşdırma nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərindən qəbul etdiyini seçmiş, qəbul etmədiyini isə ayrıca yazmışdır. Əsərin mətnində bir sıra sözlərin, ifadələrin, cümlələrin, misraların və s. təhrif olunduğunu Sudi öz müfəssəl tekstoloji araşdırmaları sayəsində müəyyənləşdirmiş və onlar haqqında öz şərhində lazımi izahat vermişdir.

XV əsrdə və ondan sonrakı yüzilliklərdə mətnşünaslığın inkişaf yollarını araşdırmağa yardım edən türk əlyazma

abidələri az deyildir. Həm də bu inkişaf yolları özünü yalnız poetik əsərlərdə yox, həm də elmi traktatlarda göstərmişdir. Bu abidələr həm də türk tənqidi fikir tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli məxəzlərdir. Belə abidələrdən biri də təqribən XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində üzü köçürülmüş və mətni tədqiq olunmuş Xaqani Şirvaninin böyük bir cilddə toplanmış ayrı-ayrı qəsidələri və mədhiyələridir [7, s. 3].

Şairin əsərlərinin bu əlyazması orta əsr mətnşünaslığının araşdırılması və öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Xaqaninin əsərlərinin mətnləri üzərində mükəmməl mətnşünaslıq araşdırmaları aparılmışdır. Bu araşdırmalarda istifadə edilmiş əlyazma nüsxələrinin sayı göstərilməsə də, qəsidələrin mətnləri üzərində aparılmış müqayisəli tədqiqat işindən və əlyazmanın haşiyələrində göstərilmiş nüsxə fərqlərindən aydın olur ki, tədqiqatçı şairin əsərlərinin bir neçə əlyazmalarından istifadə etmişdir. Əlyazmanın hər bir vərəqində ayrı-ayrı sözlərdən, söz birləşmələrindən, misralardan və beytlərdən ibarət neçə-neçə nüsxə fərqləri və şərhlər yazılmışdır. Bu əlyazması üzərində aparılmış araşdırmalara tədqiqatçı böyük əmək və bilik sərf edərək, şairin əsərlərinin dəyərli bir nüsxəsini hazırlamışdır. Xaqani əsərlərinin tənqidi mətninin hazırlanmasında bu əlyazması ən mötəbər bir nüsxə kimi araşdırmaya cəlb oluna bilər. Paleoqrafik məlumatlarına görə XVI əsrdə üzü köçürülmüş Xaqani Şirvaninin “Divan”ı üzərində aparılmış mətnşünaslıq işi də diqqəti cəlb edir [16].

“Divan”ın bu əlyazması onun başqa nüsxələri ilə tutuşdurularaq, nüsxə fərqləri, bu nüsxədən düşmüş misralar, beytlər və ayrı-ayrı parçalar mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Bununla bərabər mətnə çoxlu şərh və izahlar da yazılmışdır. Eyni zamanda mətndə olan ayrı-ayrı sözlərin lüğəti mənalari da izah olunmuşdur. Lakin bu tekstoloji iş

bütün mətn boyu nədənsə ardıcıl aparılmamışdır. “Divan”ın bəzi hissələrində çoxlu miqdarda nüsxə fərqləri, şərhlər və izahlar yazıldığı müşahidə olunursa, bəzi səhifələrin haşiyələrində heç nə gözə çarpmır.

XVI-XVII yüzilliklərdə mətnşünaslıq fikrinin inkişafını özündə əks etdirən abidələr az deyildir. Onlardan biri də İmadəddin Nəsimi “Divan”ının bir əlyazmasıdır [16]. Göstərilən əlyazma, “Divan”ın ayrı-ayrı dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrindən yazıldığı və müxtəlif xarakterli olduğu üçün bir çox şerhlərdə naqislik, çatışmazlıq nəzərə çarpır. Həmin çatışmazlıqları, nöqsanlı misraları, beytləri aradan qaldırmaq, mətn daxilində olan fərqləri göstərmək məqsədilə nüsxə üzərində sonradan tekstoloji iş aparılmış, əlavələr edilmiş, şerhin əsl mətni bərpa olunmuşdur. Nüsxənin dəyərli cəhətlərindən biri də ondadır ki, o daha mükəmməl, bəlkə də daha qədim və dolğun əlyazmaları ilə müqayisə olunub, təshih edilmişdir.

XVII.-XVIII yüzilliklərdə mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf edərək, yeni bir mərhələyə yüksəlmişdir. Bu dövrdə mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatlar öz mükəmməlliyi ilə fərqlənir. Buna nümunə olaraq, Nizami “Xəmsə”sinin bir nüsxəsinə müraciət edək. Azərbaycan klassik poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nizami Gəncəvi yaratmış olduğu ölməz əsərlərilə yalnız milli mədəniyyətimizə yox, eyni zamanda dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz incilər bəxş etmişdir. Keçmiş yüzilliklər boyu onun poemaları sevilə-sevilə oxunmuş, ədəbiyyatşünaslar tərəfindən araşdırılmış və Şərqi ən məşhur xəttatları və rəssamları tərəfindən bənzərsiz, bədii tərtibatlı nüsxələri yaradılmışdır. Orta əsrlərdə Nizami “Xəmsə”sinə olan böyük tələbatla bağlı, katib və xəttatlar onu nüsxədən-nüsxəyə köçürərək, Şərqdə geniş coğrafi ərazidə yaydıqca onun mətninə ciddi təhriflər daxil etmiş və müəllif iradəsinə

yad olan fikirlər, sözlər, ifadələr, misralar və s. gətirmişlər. Bunun nəticəsində də başqa orta əsr abidələrində olduğu kimi Nizami poemalarının mətnləri də ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır. Şairin ədəbi irsində katib və xəttatların yol verdikləri bu təhriflər heç də ədəbiyyatşünas alimlərin, eləcə də onun poeziyasını böyük məhəbbətlə sevən və öyrənən ziyalıların nəzər-diqqətindən kənar qalmamışdır. Belə ki, onlar ayrı-ayrı yüzilliklərdə Nizami poemalarının müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş etibarlı nüsxələrini əldə edərək, həmin nüsxələri müqayisəli şəkildə araşdırmış və bu əsərlərin mətnlərini katib və xəttat təhriflərindən təmizləməyə çalışmışlar. Həmin tədqiqatçılar mətnşünaslıq araşdırmaları sayəsində aşkar etdikləri nüsxə fərqlərini hazırladıqları mətnlərin haşiyələrində göstərməklə bərabər, həm də mətnlərə ətraflı şərhlər və izahlar da yazmışlar. Bununla da onlar orta əsr mətnşünaslığı ənənələrinin inkişafına müəyyən təsir göstərmişlər. Deyilənlərə nümunə olaraq, Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan Nizami “Xəmsə”sinin bir dəyərli nüsxəsini göstərmək olar. “Xəmsə”nin bu nüsxəsi Azərbaycan mətnşünaslığının erkən inkişaf tarixini öyrənmək baxımından böyük maraq doğurur. Bir sıra alimlər, həqiqi mənada bu nüsxəni, dövrünə görə “Xəmsə”nin elmi-tənqidi mətni kimi qiymətləndirmişlər. Doğrudan da, Nizami poemalarının mətnləri üzərində aparılmış diqqətəlayiq araşdırmalar nəticəsində onların etibarlı nüsxələri yaradılmışdır. Əlyazmanın sonluğunda qeyd edildiyi kimi, bu nüsxə hicri 1046 (1636-37)-ci ildə dövrünün ədəbiyyatşünas alimlərindən biri olmuş Dostməhəmməd Dərviş Məhəmməd oğlu Daraxçı tərəfindən gözəl, aydın və narın kalligrafik nəstəlik xətti ilə nazik, əhərlənmiş Şərq kağızına yazılmışdır. Lakin sonradan kimsə, yəqin ki, əlyazmasının sahibi onu qədim nüsxə kimi qələmə vermək və baha qiymətə satmaq üçün hicri ۱۰۴۶ tarixindəki

bir rəqəmini yeddi “V” rəqəminə çevirmiş və bununla da əlyazmanın köçürülmə tarixini hicri 746 (1345-46)-cı ilə aid etmişdir. Bu tarixin sonradan düzəldildiyi hiss olunmaqla yanaşı, həm də əlyazmasının paleoqrafik xüsusiyyətləri həmin tarixin doğrudan da saxta olduğunu göstərir. Nədənə “Xəmsə”nin bu nüsxəsinə “Leyli və Məcnun” poeması daxil edilmişdir. Nizami “Xəmsə”sinin göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Dostməhəmməd Daraxçı şairin poemalarının mətnlərinə əsl mənada mətnşünas alim kimi yanaşmış və onları çağdaş mətnşünaslığın bəzi tələblərinə uyğun şəkildə araşdırmışdır. O, əvvəlcə “Xəmsə”yə daxil olan poemaların (“Leyli və Məcnun”dan başqa) müxtəlif əlyazmalarını toplamış və hər bir poemanın əlyazma nüsxələrini müqayisəli şəkildə araşdırdıqdan sonra, ayrı-ayrı nüsxələrin mətnləri arasında aşkar edilən fərqli cəhətləri, yəni nüsxə fərqlərini əsas mətn kimi seçdiyi göstərilən nüsxənin haşiyələrində qeyd etmişdir. Dostməhəmməd Daraxçı dörd poemanın mətnlərini bu şəkildə hazırladıqdan sonra, onları 1046 (1636-37)-ci ildə əlimizdə olan nüsxəyə köçürmüşdür.

XVII yüzillikdə Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafı sahəsində alimlərlə yanaşı, bəzi tanınmış şairlər də müəyyən fəaliyyət göstərmişlər. Bu baxımdan Saib Təbrizinin apardığı mətnşünaslıq araşdırmaları diqqəti özünə cəlb edir. O, Nizami “Xəmsə”sinin mətnini müxtəlif təhrif və dəyişmələrdən təmizləyərək, onun etibarlı nüsxəsini yaratmaq məqsədilə “Xəmsə”nin bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında şairin poemaları üzərində araşdırmalar aparmış və bir növ onların elmi mətnlərini tərtib etmişdir. “O, (Saib Təbrizi – Ş.K.) bir neçə mötəbər nüsxə əsasında “Xəmsə” hazırlamışdır. Əmir Firuzguginin qeydinə görə Saibin tərtib etdiyi Nizami “Xəmsə”si Vəhid Dəstgirdinin arxivində saxlanılmaqdadır” [6, s.124].

XIX əsrdə mətnşünaslıq keyfiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu dövrdə həyata keçirilən tekstoloji tədqiqatlar və nəşrlər öz elmiliyi və kamilliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan Nizami “Xəmsə”sinin hicri 1301 (1883-84)-ci ildə həyata keçirilmiş nəşri artıq mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşdığını göstərir. Bu kitab elm aləminə məlum olan Nizami nəşrləri arasında, müəyyən mənada, tənqidi mətn hesab edilməlidir. “Xəmsə”nin bu nəşrini Hacı Mirzə Məhəmməd adlı maarifpərvər alim həyata keçirmişdir. O, bu nəşrə müqəddimə və sonluq, lüğət, çətin, arxaik sözlərin və ifadələrin izahını yazaraq, Nizaminin “Xəmsə”sinin daha mükəmməl bir nüsxəsini hazırlamış və bununla da mətnşünaslıq elminin formalaşmasında dəyərli fəaliyyət göstərmişdir. XIX yüzilliyin ikinci yarısında isə Azərbaycanın görkəmli alimləri Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (1817-1879) və Mirzə Kazımbəy (1802-1870) yazılı abidələrin mətnləri üzrində apardıqları çox ciddi elmi-tənqidi araşdırmalarla mətnşünaslıq elminin təşəkkül tapmasında həlledici rol oynamışlar. Məhz bu görkəmli alimlərin apardıqları məhsuldar elmi araşdırmaları nəticəsində mətnşünaslıq elminin nəzəri əsasları və metodologiyası yaradılmışdır. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Ümmi İsanın “Mehri və Vəfa” məsnəvisi, “Əsrarnamə” və “Möcüznamə” mənzum tərcümələri, Yusif Muskuri Şirvaninin “Bəyan əsrar ət-talibin fit-təsavvuf”, Saçaqlızadə Məhəmməd əl-Mərəşinin “əl-Vələdiyyə fil-ədəb”, Cəlaləddin Qəzvininin “Təlxisul-miftəh fil-məani vəl-bəyan” və başqa əsərlərin mətnləri üzərində araşdırmalar apararkən əsərin müəllifinin dövrünü, həyat və yaradıcılığını, eləcə də əsərə yazılmış şərh və haşiyələri dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. O, əsərin mətnini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamaq üçün tədqiqata əsərin daha çox əlyazma nüsxələrini cəlb etməyə çalışmışdır. Məqsudinin “Möcüznamə” mənzum tərcümə-

sinin mətnini tədqiq edərkən onun on nüsxəsindən istifadə etmişdir. Çağdaş mətnşünaslıqda ol- 1401 duğu kimi o, əsas mətnin seçilməsində qədim nüsxəyə daha çox üstünlük vermişdir. Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri çağdaş tədqiqatlarda mükəmməl və düzgün nüsxələr kimi istifadə edilir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində tənqidi fikrin inkişaf etdirilməsində görkəmli şərqşünas alim Mirzə Kazımbəyin xidmətləri əvəzsizdir. O, elmin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş abidələr üzərində apardığı rəngarəng araşdırmalar sayəsində zəngin və çoxşaxəli elmi irs yaratmışdır. Onun elmi yaradıcılığı nəinki Şərqdə, hətta Avropa ölkələrində yüksək qiymətləndirilərək, müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşdür. Alimin yaradıcılığı hər cür təəssübkeşlik və subyektivlikdən uzaq olaraq, elmitənqidi metoda söykəndiyi üçün, dünya şərqşünasları tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. O, mətnşünas alim kimi öz tekstoloji fəaliyyətində dərin və kompleks araşdırmalara söykənərək, ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlmiş və tərtib etdiyi mətnləri imkan daxilində müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlamağa çalışmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onun tədqiqatları böyük uğurlar qazanmışdır. Mirzə Kazımbəy müraciət etdiyi əsərlərin əlyazma nüsxələrini və onlarla bağlı ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi məlumatları kompleks şəkildə tədqiq edərək, onlara həmişə tənqidi yanaşmış, doğrunu səhvdən, həqiqəti uydurmadan ayırmağa nail olmuşdur. “Mirzə Kazımbəyin yaradıcılığında mənbələrin dəqiq, hərtərəfli tədqiqi və faktların vicdanla öyrənilməsi böyük və layiqli yer tutur” [28, s.91].

O, ədəbiyyat, tarix və folklorə aid əsərlərin mətnlərinin araşdırılmasında həmişə elmi-tənqidi metoda əsaslanmış və onların mümkün qədər həqiqətə uyğun şəkildə elmi mətnlərini tərtib etməyə çalışmışdır. Əsərlərin mətnlərinin tədqiq və tərtibində müəyyən əyintilərə yol verən tədqiqatçıları o,

həmişə tənqid etmişdir. Onun tədqiq etdiyi “Dərbəndnamə”, “Qisseyi-Yusif”, “Məhəmmədiyyə”, “Müxtəsər əl-viqayə”, “Səbatül-acizin” və başqa əsərlərin mətnləri özünün kamilliyi ilə elm aləmində yüksək dəyərləndirilir. Tədqiqatçılar onu “Azərbaycan mətnşünaslığının beşiyi başında duran” alim kimi qiymətləndirmişlər [18, s. 7].

Bununla da, XIX yüzilliyin II yarısında Azərbaycanda və türk dünyasında mətnşünaslıq bir elmi sahə kimi meydana gəlmiş və sonrakı dövrlərdə sürətlə inkişaf edərək, filologiya elmləri sırasına daxil olmuşdur.

Türkiyədə isə mətnşünaslıq (metn çalışmaları) sahəsində elmi-tədqiqat işləri, daha çox Cümhuriyyət dövründə başlamış və getdikcə genişlənmişdir. F.Köprülünün 1923-cü ildə işıq üzü görmüş “Türk Edebiyatı Tarihi’nde Usûl” (1923), Əli Nihad Tərhanın 1935-ci ildə nəşr etdirdiyi “Şeyhi Divanını Tetkik” kitabı, Əhməd Atəşin 1942-ci ildə yazdığı “Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı tevârih-i mülûk-i âl-i Osman münasebeti ile), Ali N.Tarhanın 1981-ci ilə aid “Metinler Şerhine Dair” və “Metin Tamiri” (Edebiyat Meseleleri) əsəri, Tunca Kortantamerin 1994-cü ildə çapdan çıxmış “Teori Zemininde Metin Şerhi Meselesi” adlı məqaləsi Türkiyədə bu istiqamətdə yazılmış məşhur elmi-tədqiqat əsərləridir. Bunlardan xüsusilə Əhməd Atəşin müvafiq məqaləsi yüksək elmi dəyərə malik olub əlyazmaların nəşrində əsas elmi-metodoloji mənbələrdən biri kimi faydalı olmuşdur. Bununla belə, Türkiyədə mətnşünaslıq sahəsində hələ də fundamental elmi mənbə yoxdur. Cümhuriyyət dönəmində mətnşünaslıq sahəsində görülən işlər, əsasən, iki məqsədə əsaslanmışdır. Bu məqsədlərdən birincisi klassik türk ədəbiyyatı dövrünə aid ədəbi əsərlərin yeni türk əlifbası ilə müasir türk oxucusuna çatdırılmasından, ibarət olmuşdur. Bu məqsədə əsaslanaraq ötən onillər ərzində divan ədəbiyyatı nümunələri başda olmaqla kifayət qədər məsnəvi, təzkirə və digər əsərlər yeni

əlifbada təkrar nəşr edilmişdir.

Mətnşünaslıq çalışmalarıının ikinci məqsədi isə, mətn şərhinə və təhlilinə zəmin yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Bu istiqamətdə görülən işləri qədim əlyazma mətnlərinin tədqiqi və nəşrinin ayrı-ayrı məqamlarını əhatə edən mətn təsbiti, tədqiqi, tənqidi, təmiri, təşkili və nəhayət nəşri kimi sıralaya bilərik. Beləliklə, mətnlərin şərh və təhlili məsələləri Türkiyənin dilçilik elmində mətnşünaslıq çalışmalarıının davamı və ikinci mərhələsi olaraq nəzərə çarpır. Bunlardan mətn şərh mətni anlamaq üçün yerinə yetirilərkən, mətn təhlili ədəbi mətnlərin ədəbiyyat tarixindəki yerini, keçmiş dövr ədəbiyyatının təbliğini, mədəniyyət zənginliyinin üzə çıxarılmasını və s. məqsəd seçir.

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİ

Türk mətnşünaslığını qədim türk yazılı abidələrindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki bu mənbələr türk mətnşünaslığının ilk qaynaqlarını təşkil edir.

Qədim türk yazılı abidələri eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Bu yazıların günümüzdə qədər gəlib çatan ən əski nüsxələri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türk xalqlarının tarixində böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Göytürk kitabələrində ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilmiş, türkün tarixi ilk öncə bu daşlar üzərində yazılmışdır. Bu daş yazıları türk ədəbiyyatının ilk əsəri, ulu babasıdır, türk dilinin ilk yazılı qaynağıdır.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələri şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Macanstanadək, şimalda Şimal Buzlu okeanından cənubda Tibet yaylasınadək geniş bir ərazidə tapılmışdır. 1721-ci ildə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş Orxon – Yenisey abidələrinin yaranması türklərin tarix səhnəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir. Belə ki, VI yüzillikdə Altay, Mərkəzi Asiya və Sibirdə türk tayfaları birləşib bir dövlət yaratmışdılar. Türk xaqanlığı adını alan bu dövlət VI-IX yüzilliklərdə hökm sürmüşdü. Dövlətin başında xaqan durar, ali toplantıları qurultay sayırdı. Qəbilə başçısına bəy, ondan aşağı gələnlərə isə tikin və şadi, xalqa isə budun və ya qara budun deyilirdi. Dinləri atəspərəstlik, şamanilik və s. idi.

Orxon-Yenisey abidələri də bu dövlətin nümayəndələrindən Tonyukuk, Kül-tikin və Bilgə kağanın şərəfinə yazılmışdır. Çin qaynaqlarında Tonyukukun 710-716-cı illərdə öldüyü göstərilir. Kitabə üzərindəki qeydlər Tonyukukun bilikli, zirək bir vəzir olduğunu, ömrü boyu türk

tayfalarının taleyini düşündüyünü, onların birliyi üçün çalışdığını göstərir.

Tonyukuk Tonyukuk dövrünün ən savadlı türklərindən biri, bəlkə də birincisi olmuşdur. Özünün yazdığına görə, o, Çin elində təhsil və təlim-tərbiyə almışdır. Abidəni Tonyukukun özünün yazmasından, yaxud onun diktəsi ilə abidə mətninin başqası tərəfindən yazılmasından asılı olmayaraq, Tonyukuk abidəsi həmin dövr türk ziyalısının, daha doğrusu, aşidə qəbiləsindən çıxmış türk ziyalısının şifahi nitqinin nadir nümunəsidir. Bu abidənin müəllifi Yohq tigidir. Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin müəllifliyi də ona məxsusdur. Abidələrin mətninin dil və üslubundan məlum olur ki, Yohh tigin də dövrünün mükəmməl təhsil almış ziyalılarında olmuşdur. Yohq tiginin dili o dövr türk ədəbi dilinin ən mükəmməl üslubunu - türk yazılı ədəbi dili üslubunu əks etdirir. Tonyukuk abidəsinin dili isə türk şifahi dilinin (üslubunun) nümunəsidir. Bu baxımdan da Tonyukuk abidəsi dilçi-tədqiqatçıda maraq doğurur.

“Kül-tikin” şərəfinə yazılmış abidə də çox dəyərli bir sənət əsəridir. Kül-tikin 732-ci ildə qırx yeddi yaşında döyüşlərin birində öldürülmüşdür. On altı yaşında döyüşlərə atılan bu igid sərkərdə çoxlu döyüşlərdə iştirak etmişdi. Onun abidəsi Yoluq-tikin tərəfindən tikilmişdir. Ancaq kitabədə sözlər təbii olaraq ölən adamın dilindən verilir, onun xidmətləri sayılır, igidlik və gözəl xasiyyətindən danışılır. Kül-tikin türk millətinə belə deyirdi: Mən tanrı tək göydə yaranmış bilici türk xanı bu taxtda oturdumş Sözlərimi axıradək eşidin. İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Yağılar şirin sözü, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Ey türk xalqı, yağılardan şirin sözü, zərif hədiyyəsinə aldanıb çox məhv oldun”.

İyirmi beş döyüşə çıxıb on üç dəfə döyüşən Kül-tikin adı igidlik rəmzinə çevrilmiş, dillərə düşmüşdü. Hələ

cavanlığında qardaşı Magilyan kağanı (Bilgə kağan) taxtda oturdan və on üç il onun baş sərkərdəsi sayılan Kül-tikini qardaşı çox sevirdi: “Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül-tikin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım qağan əmimin el birliyini belə ələ aldı. Altı Cub saqdlərə tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. Kül-tikin piyada qoşunla hücumu keçdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşı olanda Çaça Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində Boz atını minib hücumu keçdi. Silahına, paltarına yüzdən artıq ox vurdular. Ordu başçısına bir ox dəymədi”.

Abidələrin 3-cüsü Magilyanın yəni Bilgə kağanın şərəfinə hazırlanmışdı. “Bilgə kağan abidəsi” kimi məşhur olan bu kitabələr Yolluq –tikin tərəfindən yaradılmışdı. Burada göstərilirdi ki, magilyan güclü dövlət yaratmış, hər tərəfə qoşun çəkərək yağılara qalib gəlmiş, həyatın son günlərində nəqqaş gətirərək bütün bu başına gələnəri daşlarda həkk etdirmişdi. Orxon-Yenisey abidələrinin sayı 3 deyil, 3-dən daha artıqdır. Dil, üslub və məzmun baxımından kitabələr bir-birini xatırladır.

Əski kitabələr bu baxımdan bədii sənət nümunəsi kimi də səciyyəvidir. Kitabədə bədii düşüncə və ifadələr mətnə bir tərəvət gətirir, onun bədii gözəlliyini təmin edir. Hətta “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili deyim və ifadə tərzini baxımından əski türk abidələri ilə səsleşməsi də çox təbii və qanunauyğundur. Bu yaxınlıq və səsleşmə cümlənin quruluşunda tarixi adlarda, türk həyatının ifadəsi olan anlayış və ifadələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn “Kül-tikin abidəsində” belə deyilir: “Sağdakı şadapıt bəylər, soldakı tar kanlar, buyuruq bəyləri! Oğuz tatarı, doqquz oğuz bəyləri, milləti”. “Dədə Qorqud”da isə belə deyilir: “Sağdakı oturan bəylər, sol qolda oturan sol bəylər, eşikdəki inaqqlar, dibdə oturan xas bəylər, qutlu olsun dövlətimiz”.

Ongin abidəsi. Daha bir abidə Ongin abidəsidir. O, Orxon-Yenisey abidələrindən ən zəif öyrənilmiş və mübahisəlisi sayılır. Abidə 1891-ci ildə Ongin çayı (Orxon çayının qolu) hövzəsində Taramel çayı yaxınlığında Kokşin-Orxon-dan və Koşo-Saydam gölündən 160 km cənubda Manitu dağı yaxınlığında N.M.Yadrıntsev tərəfindən tapılmışdır. 689-cu, yaxud 692-ci ildə qoyulduğu təxmin edilir.

Ayrı-ayrı ərazilərdə tapılan göytürk abidələri arasında həm qrafika, həm də dil baxımından müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlər abidələrin müəlliflərinin fərdi xüsusiyyətlərindən əlavə, abidənin özünün hansı türk qəbiləsinə mənsubluğundan da irəli gəlir. Məsələn, Ongin abidəsi paleoqrafiyası və dilinə görə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinə yaxındır. Amma həm paleoqrafiyasına, həm də dil xüsusiyyətlərinə görə onlardan, nisbətən, köhnədir.

Kuli Çor abidəsi. Bu abidəni 1912-ci ildə polyak tədqiqatçısı V.L.Kotviç (1872-1944) Ulan-Batordan cənub-qərbdə İhe-Huşotu vadisində tapmışdır. Ona görə bəzi tədqiqatçılar onu tapıldığı yerin adı ilə İhe-Huşotu abidəsi də adlandırırlar. Küli çor abidəsi sadə üslubda yazılıb. Lüğət tərkibi o qədər də zəngin deyil. Göytürk əhfbası ilə dörd üzü də yazılmış daşın, təəssüf ki, bütün üzləri aşınmış, tərəflərindən birindəki yazı tamamilə pozulmuş, qalan üç tərəfdəki yazı isə çox zərər çəkmişdir. Abidənin müəllifi və kimin şərəfinə qoyulması haqqında heç yerdə məlumat verilmir. Ancaq mətnin bir neçə yerində Küli çorun adı çəkilir.

Moyun çor abidəsi. Bu abidə bəzən Bayan çor, bəzən də tapıldığı yerin adı ilə «Selenqa daşı» adlandırılır. Monqolustanın şimalında Selenqa (Sələnə) çayı və Şine-usu çayı yaxınlığında - Moğontu çayı, Şine-usu çayı və Örgötü dağı arasında 1909-cu ildə Q.İ.Ramstedtin başçılıq etdiyi fin ekspedisiyası tərəfindən tapılmışdır. Abidədə nə mətnin müəllifinin, nə də şərəfinə qoyulduğu şəxsin adı var. Lakin

ilk sətirləri oxuyarkən görürük ki, həmin məchul şəxs Bilgə kağan olmuşdur. Qədim türk abidələrinin hamısında xaqanın bu sistemlə müşayiət olduğunu nəzərə alsaq, abidənin kimin şərəfinə qoyulduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Ancaq hesab edilir ki, şərəfinə abidə qoyulan şəxs uyğurların tarixində məşhur olan Kül Bilgənin oğludur. Çin qaynaqlarına görə, həmin şəxsin adı Moyun çordur.

Terxin abidəsi. Abidəni 1957-ci ildə monqol arxeoloqu T.Dorjuren Terxin çayı vadisində çayın Terxin-Saqanor gölünə töküldüyü yerdən 12 km qərbdə, çaydan bir km şimalda və Tarbaqatay (şimali-qərbi Xanqay) dağının sıldırım yamaclarından iki km cənubda tapmışdır. Abidə, demək olar ki, tamamilə torpağın altında olmuş, təkcə tərəsi bir qədər görünmüşdür. Bu abidə tapıldığı yerin adı ilə bəzən Taryat abidəsi də adlandırılır. Paleoqrafik baxımdan Terxin abidəsini erkən qədim uyğur dövrünə aid etmək olar. Terxin abidəsinin xronologiyası üzdədir. Mətnin əsas hissəsi Çin qaynaqlarında, adətən, Moyan-çjo (Bayan çor) adlandırılan Eletmiş Bilgə xaqanın (747-759) adından yazılmışdır. O, uyğurların gələcək xaqanıdır.

Çoyra abidəsi. Abidə 1928-ci ildə Monqolustan Elmlər Akademiyasının ekspedisiyası tərəfindən Qobu səhrasının lap sərhədində - Sansar Ula dağlarının cənub yamacında, Ulan-Batordan 180 km cənub-şərqdə bir kurqanda tapılmışdır. Adətən, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrində bir damğa olur, Çoyra 46 abidəsində isə beş damğa var; damğalardan biri (yuxarıdan üçüncüsü) xaqan damğasıdır, dördüncü və beşinci aşidə qəbiləsinə məxsusdur. Fərziyələrə görə, abidənin müəllifi Tonyukukdur. Abidə İltəris xaqana həsr edilmiş, onun sağlığında 688-691-ci illər arasında qoyulmuşdur. Abidənin mətni Tonyukukun dilindən yazılmışdır. O, qohumlarına müraciət edib onları İltəris xaqana sadıq olmağa çağırır.

Tes bidəsi. Bu abidəni 1915-ci ildə B.Y.Vladimirtsev Monqolustanın şimal-qərbində Tes çayı vadisində taparaq nəşr etmişdir. İşarələrin qazılması Terxin və Moyun çor abidələrində olduğu kimidir. Abidədəki yazı xeyli aşınmış bizə 22 yarımçıq salamat qalmış sətir gəlib çatmışdır. Hesab edilir ki, Tes abidəsi uyğur sülaləsinə mənsubdur və VIII əsrin ikinci yarısı - IX əsrin əvvəlində qoyulmuşdur.

Qurvaljin - ula abidəsi. Abidə 1975-ci ildə S.Q. Klyaştomı tərəfindən Qurvaljin-ula dağ massivində Tarana-kol çayının şərq sahilində (Bulqan aymakı) Qurvanbulakdan cənubda tapılaraq nəşr edilmişdir.

Xəntəy abidəsi. Bu abidəni 1895-ci ildə D.A.Klements tapmışdır. Abidə Burqasm-bulak çayı vadisində qayaya yazılmışdır. 1949-cu ildə K.V.Vyatkina abidəni ikinci dəfə üzə çıxarmış, 1958-ci ildə çəkdiyi şəkil əsasında nəşr etmişdir. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaştomı tərəfindən yenidən nəşr olunmuşdur.

Xanqıta-xat abidəsi. Abidə ilk dəfə 1968-ci ildə B.Rinçinin atlasında nəşr olunmuşdur. Daşançilen somonundan 27 km cənub-qərbdə Xanqıta-xat adlı qayanın cənub tərəfində həkk edilmiş yazıdan ibarətdir. Abidənin VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində yazıldığı ehtimal olunur. Abidə 1978-ci ildə S.Q.Klyaştomı tərəfindən nəşr edilmişdir.

Səvrəy abidəsi. Abidə 1948-ci ildə İ.A.Ycfremov tərəfindən Monqolustandakı Qobu səhrasının cənub qurtaracağında Səvrəy-somonun 12 km cənub-şərqində tapılmışdır.

İhe-Ashete abidəsi. Abidəni Koşo-Saydam gölü ətrafında N.P.Levin tapmışdır. 1893-cü ildə N.M.Yadrintsev və D.M.Klements onun üzünü çıxarıb V.V.Radlova vermişlər. Abidənin ilk nəşrini V.V.Radlov həyata keçirmişdir. İhe-Ashete abidəsinin şrifti Koşo-Saydam abidələrinin şriftinə yaxındır.

Hoytu - Təmir abidələri. On kitabədir. Bu abidələr 1893-cü ildə D.A.Klements tərəfindən tapılaraq üzü köçürülmüşdür. Abidəni D.A.Klements yazısı əsasında ilk

dəfə V.V.Radlov oxuyaraq nəşr etmişdir. Hoytu-Təmir abidələrinin tarduş türklərinə aid olduğu və VIII yüzillikdə qoyulduğu təxmin edilir. Hoytu-Təmir abidələrinin məzmunu o qədər də maraqlı deyildir. Bu abidələrin elm üçün ən böyük əhəmiyyəti bundadır ki, onlar göytürk Orxon-Yenisey əlifbasının kursiv variantı ilə yazılmışdır.

Süci abidəsi. Süci abidəsi Monqolustanın şimalında Süci məntəqəsinin yanında Ar-Ashatu dağında Dolon Huduk ətrafındakı Sücin-Davan deyilən bir təpədə Q.İ.Ramstedt tərəfindən 1900-cü ildə tapılmışdır.

Üçüncü Orxon abidəsi. Bu abidə Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrinin yaxınlığında, Koşo-Saydam gölündən cənubda Kokşin-Orxon çayının sağ sahilində, Karabalqasun şəhərinin xarabalıqlarının şərqində tapılmışdır. Üçüncü Orxon abidəsi adlandırılan həmin abidənin yazısı, demək olar ki, tamamilə aşınmışdır. Abidə uyğurlara aid edilir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış hissənin (abidədə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış böyük bir mətn də vardır və həm in məto nisbətən yaxşı mühafizə edilmişdir) yalnız üst tərəfində beş sətirlik ifadə oxunur, lakin sətirlərin ilk hərfləri oxunmur. V.V.Radlov həmin hərfləri bərpa edib yazını oxumuşdur. Əsas mətndə tək-tük sözlər oxuna bilir. Bu sözlər isə yazının mətni haqqında heç bir təsəvvür yaratmır.

Ulan-Batorkirəmid abidəsi. 1934-cü ildə Monqolustan Respublikasında işləyən D.D.Bukiniç adlı bir nəfər Ulan-Batorun 50 kilometrliyində bir kirəmid parçası alıb rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. A.N.Samoyloviç həmin kirəmid parçası üzərində göytürk əlifbası ilə yazılmış və çox hissəsi pozulmuş (daha doğrusu qırılmış) mətni oxuyub nəşr edir. Bu, Ulan-Bator kirəmid abidəsi adlanır.

Gürbelçin abidəsi. Monqolustanda işləyən Yamçarano 1929-cü ildə Munke-Oçir adlı bir monqolun Hüqunu-xan dağlarında Gürbelçin məntəqəsinin yanında tapdığı abidənin

surətini rus dilçisi A.N.Samoyloviçə göndərir. Abidə 1935-ci ildə A.N.Samoyloviç tərəfindən nəşr edilir. Abidə üç sətir - üç cümlədən ibarətdir. Qərribə də olsa, cümlələrin üçü də eynidir: Telji kulu hitidim. «Tann qulu yazdım». Cümlələrin birincisi kiçik hərflərlə, sonra gələn ikisi böyük hərflərlə yazılmışdır.

Yenisey abidələrinin böyük hissəsi isə Yenisey çayı hövzəsində - Yenisey çayının yuxarı axarında - Tuva və Xakas respublikalarında, Krasnoyarsk diyarının Minusinsk rayonunda tapıldığı üçün bunlara Yenisey abidələri deyilir. Bu abidələrin sayı artıq 120-ə çatır. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin araşdırılması tarixi Yenisey abidələrinin öyrənilməsindən başlanır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Yenisey abidələri Orxon abidələrinə nisbətən daha qədimdir. Yenisey abidələrinin heç birində onların qoyulması (yazılması) tarixinə kiçikcik bir işarə belə yoxdur. Yenisey abidələri dil baxımından Orxon abidələrinə nisbətən daha bəsitdir.

Çünki Orxon abidələrinin yazılışında dövlət siyasətinin, dövlətin maddi və mənəvi qüdrətinin əks-sədası duyulur. Yenisey abidələrinin sahibləri və müəllifləri isə nə qədər varlı olsalar da, hər halda imkanları xaqana, onun yüksək rütbəli əyanlarına nisbətən az idi. Yenisey çayının yuxarı axarında müxtəlif vaxtlarda tapılmış və Minusinsk və Kızıl şəhərlərindəki muzeylərdə saxlanan Yenisey abidələri arasında cilalanmış mərmər üzərində yazılmış kitabə yoxdur.

Yenisey abidələrinin hamısı üzərində işlənilməmiş, çöldə təsadüfən tapılıb üzərində yazı yazılmış daşlar təsiri bağışlayır. Buna görə də Yenisey abidələrinin qədimliyini sübut etmək üçün, əsasən, bu abidələrin dilinin bəsitliyi sübut kimi göstərilir.

UYĞUR YAZILI ABİDƏLƏRİ

Uyğurlar türk xalqları içərisində, qırğızlardan sonra, ilk oturaq həyata keçmiş qəbilələrdən biri, ilk şəhər mədəniyyəti yaratmış ilk türk xalqıdır. Buna görə də onlar özlərindən sonra zəngin arxeoloji abidələr qoymuşlar.

Göytürk dilindən fərqli olaraq, qədim uyğur dilindəki abidələr müxtəlif qrafikalı əlifbalar ilə yazılmışdır. Uyğur qəbilələri uzun müddət göytürklərin siyasi və mədəni təsiri altında olmuşlar. Buna görə də əvvəllər - uyğur qəbilələri Göytürk xaqanlığının tərkibinə daxil olduğu illərdə və 745-ci ildə öz müstəqil dövlətlərini qurduqdan sonra iyirmi (bəlkə də 70 daha çox) il onlar göytürk əlifbasından istifadə etmişlər. Lakin sonralar uyğurlar soğd əlifbası əsasında öz müstəqil, necə deyərlər, milli əlifbalarını - qədim uyğur əlifbasını yaradırlar. Tədqiqatçıların uyğur yazısı abidələri adlandırdıqları bu kitabələr qədim uyğur dilində yazılmış abidələrin böyük əksəriyyətini təşkil edir və Pekinin qərbindəki Torbogəndən Şərqi Türküstanadək (indiki Uyğuristan) geniş bir ərazidə yayılmışdır.

Bu əlifba ilə yazılmış kitabələrin çox hissəsi Turfan vadisində tapılmışdır. Tarixdən bəllidir ki, uyğurlar bir neçə dəfə dinlərini dəyişmişlər. Bu, onlann yazı mədəniyyətində də öz əksini tapmışdır. Uyğurlar göytürk və qədim uyğur əlifbasından əlavə Çin heroqliflərini, hind brəhmi (sillabik) yazısı, toxar, soğda və nestorian (Suriya əlifbasının bir növüdür) əlifbaları ilə də yazı mədəniyyəti abidələri qoyub getmişlər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra uyğur abidələri artıq təkcə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrini dini mənsubiyyət, habelə üslubi çalarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;

2. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
3. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
4. İslam dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri;
5. Dünyəvi məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

Bu abidələr heç bir dini məzmun daşımır. Sadə xalq danışığı üslubunda yazılmışdır. Əksəriyyəti şeirlərdən ibarət olan bu abidələr Azərbaycan xalq şeirlərini xatırladır. Müasir Azərbaycan oxucusu lüğətdən istifadə etmədən belə onları başa düşə bilər.

Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri. Qədim uyğur qəbilələrinin mani (atəşpərəstlik) dininə tapınmalarının tarixi hələ müəyyənləşdirilməmişdir. Bu tarix sasanilərlə əlaqələndirilir. Sasani İranda atəşpərəstlik təqib edilmirdi. Ərəblər İranı məğlub etdikdən sonra atəşpərəstləri təqib etməyə başladılar. Təqibdən qaçan atəşpərəstlər (zındıqlar) güclü Uyğur xaqanlığında - uyğur qəbilələri arasında özlərinə sığınacaq tapdılar. Həmin atəşpərəstlər mani dininin uyğurlar arasında yayılmasına və bəzi uyğur qəbilələrinin mani dinini qəbul etməsinə, habelə mani əlifbasından istifadə etməsinə səbəb ola bilərdi. Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələrinin dili, bir tərəfdən, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur yazılı abidələrinin dilindən, digər tərəfdən, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian, burhan və islam dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələrinin dilindən fərqlənmir. Bu abidələrin əksəriyyəti qədim fars-pəhləvi dilindən tərcümə edildiyi üçün mətnlərin lüğət tərkibində qədim fars sözlərinə tez-tez təsadüf edilir.

Mani dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri içərisində «Xuastuanıft» abidəsi diqqəti daha çox cəlb edir. S.Y.Malov bu abidəni «Manixeylərin peşmanlıq duası» adı ilə nəşr etmişdir. Əsərin yazılma, daha doğrusu qədim uyğur dilinə tərcümə edilmə tarixi mübahisəlidir. Abidənin Göytürk xaqanlığı süquta uğradıqdan, yəni 745-ci ildən sonra meydana

gəldiyi güman edilir. Bir çox əlamətlər bu əsərin qədim uyğur dilinə Uyğur xaqanlığı dövründə, yəni 745-ci illə 840-cı il arasında tərcümə edildiyini göstərir. «Xuastuanift» əsərinin dili, üslubu, tərcümənin (o dövr üçün) mükəmməlliyi göstərir ki, tərcüməçinin ixtiyarında nəinki göylürk yazısı abidələri, həm də heç olmasa, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələri kimi sambalı nümunələr olmuş, tərcüməçi onlardan yaradıcılıqla bəhrələnmişdir.

«Xuastuanitt» əsərinin üç nüsxəsi bizə qədər gəlib çatmışdır. Bunlardan ikisi mani əlifbası ilə yazılmışdır: biri Londonda, digəri Berlində saxlanılır. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış nüsxə isə Sankt-Peterburqda Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında mühafizə edilir.

«Xuastuanift» abidəsinin dili bir sıra xüsusiyyətlərinə görə qədim uyğur abidələrinə bənzəyirsə, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə hələ də göytürk yazısı abidələri ilə eynilik təşkil edir.

Əsəri göytürk əlifbası ilə yazılmış (həm göytürk, həm də qədim uyğur) abidələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər isə bunlardır; a) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə işlənməyən x, h, f kimi samitlər bu əsərdə işlənir; b) göytürk əlifbası ilə yazılmış abidələrdə saitlərin damaq ahəngi müntəzəmdir, onun pozulmasında istisnalara yol verilmir, bu əsərdə isə saitlərin damaq ahəngi qanunu tez-tez pozulur; c) «Xuastuanift» əsərində fars dilindən ahnma sözlər (məsələn; forzand, «oğul», dintar «dindar», mionastr «monastr» və s.) çox işlənir.

Xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidələri.

Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələr sayca azdır. Güman etmək olar ki, bu, xristian dininin uyğurlar arasında yayıla bilməməsi, daha doğrusu, zəif yayılması və tezliklə aradan çıxması ilə əlaqədardır. Xristian dini məzmunlu abidələr Orta Asiyada,

məsələn, Qırğızıstanda arami əlifbasının bir qolu olan nestorian əlifbası ilə yazılmışdır və mütəxəssislər bu abidələri suriyalıların adı ilə əlaqələndirirlər. Ola bilər ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələri də islam dini Suriyada yayıldıqdan sonra Uyğur xaqanlığına köçmüş suriyalılar və ya onların müridləri (şagirdləri) tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tarixdən məlum olduğu kimi, xristianlıq uyğur abidələri arasında yayıla bilməmişdi. Qərbi Çində - Şərqi Türküstan və Cənqariyada yaranmış uyğur dövlətlərinin rəhbərləri isiam dinini qəbul etmiş, ərəblərdən daha çox müsəlmanlaşmış və islam dinini qəbul etməyənləri ərəblərdən daha şiddətli təqib etmişdilər. Məhz buna görədir ki, qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu uyğur abidələri sayca bir qədər azdır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, elmə bəlli olan bir neçə xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazılı abidəsi orijinal əsər deyil, tərcümədir. Umumiyyətlə, qədim uyğur dilində xristian dini məzmunlu orijinal əsər yoxdur. İndiyədək Şərqi Türküstanda iki nisbətən iri həcmli və bir neçə kiçik həcmli xristian dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidəsi tapılmışdır. Bu abidələrdən bir qismi parçalardan ibarətdir. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələrinin hamısı monqolların Uyğuristanı istila etməsindən əvvəlki dövrə aiddir. Deməli, onlar hər halda XIII yüzillikdən əvvəlki dövrdə qələmə alınmışdır. Xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin hamısı Şərqi Türküstanda, daha dəqiq deyilsə, tək-cə bir kənddə - Bulayık kəndində tapılmışdır. Hələ ki, başqa yerlərdə xristian dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinə təsadüf edilməmişdir. Tapılmış abidələrdən ikisi dilçilik baxımından əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan biri 1908-ci ildə F.V.K. Miller tərəfindən nəşr edilən 34 sətirlik «Şehrkarların sitayışı» adlı abidədir. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış bu kitabə cəmi 3 səhifə

həcmindədir. 34 sətirin hərəsində 5-6 söz vardır. Abidənin transkripsiyası bir səhifəyə sığır. «Sehrkalann sitayişi» abidəsi İncildən tərcümə edilmişdir. Əsərdə rahiblərin yenicə anadan olmuş İsayə sitayiş etmələrindən danışılır. Əsərin hansı dildən tərcümə edildiyi hələ müəyyənləşdirilməmişdir. Mütəxəssislər bu fikirdədirlər ki, əsər ya Suriya, ya da soğd dilindən tərcümə edilmişdir.

Xristian dini məzmunlu ikinci, nisbətən iri həcmli qədim uyğur yazısı abidəsini ilk dəfə A.Lekok nəşr etdirmişdir. Bu abidə həcmcə «Sehrkarların sitayişi» adlı abidədən də kiçikdir. Abidədə tamahkarlıq, günah işlətmək, şirnikləndirmək kimi mənfi sifətlər tənqid edilir. Onlara qarşı mübarizə aparmaq, onlardan çəkinmək nəsihət olunur.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış və dövrümüzə qədər gəlib çatmış dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin əksəriyyəti burhan dini məzmunlu kitabələrdir. Bunun da səbəbi aydındır. Uyğur qəbilələri islam dinini qəbul edəndək, yəni X yüzilliyədək burhan dininə tapınmışlar. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur abidələrinin, demək olar ki, hamısı Çin, hind, toxar və Tibet dillərindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Bu abidələrdən bəziləri tərcümədir.

Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələri içərisində həm həcmi, həm bədii xüsusiyyətləri, həm də dilçilik baxımından üçü - «Maytnsimit», «Süan-Szanm bioqrafiyası) və «Altun yaruk» əsərləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. «Maytnsimit» əsəri ikinci Turfan arxeoloji ekspedisiyası zamanı (1904-1905-ci illər) tapılmışdır. Birinci nüsxə Sevgim qəsəbəsi yanında çay qırağında monastırda aşkarlanmışdır. İkinci nüsxə Sevgim qəsəbəsindən 5 km şimalda Murtak çayı sahilində tapılmışdır. Üçüncü nüsxə isə Sevgim qəsəbəsində üzə çıxarılmışdır.

«Maytnsimit» əsəri bir səcdə (giriş) və 27 bölmədən

(ümüş), yəni 28 hissədən ibarətdir. Əsər Maytnın gələcəkdə tanrılar ölkəsi Tuyitdən insanlar aləminə, yer üzünə enəcəyindən sonrakı (güman edilən) həyatı və fəaliyyətindən bəhs edir. Adətən, burhan dininə aid əsərlər qədim uyğur dilinə Çin dilindən tərcümə edilmişdir. Lakin «Maytnsimit» əsəri qədim uyğur dilinə (əsərdə uyğur dili ifadəsinə bir dəfə də olsun təsafüd edilmir, hər yerdə türki dilində ifadəsindən istifadə edilir) Çin diündən deyil, toxar dilindən tərcümə edilmişdir. Əsərin toxar dilində olan əlyazması sanskrit (hind) və Çin dillərində olan variantlarından xeyli fərqlənir.

Qədim uyğur yazılı nümunələrindən biri də VII yüzilliyin Çin səyyahı Suan-Szanm bioqrafiyasıdır. Belə güman edirlər ki, bu əsər qədim uyğur dilinə XI əsrin əvvəllərində tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə dövrünün görkəmli tərcüməçisi və şairi Senqu Seli Tudun tərcümə etmişdir. Senqu Seli Tudun Koçu dövlətinin inkişaf etmiş mədəni mərkəzlərindən biri olan Beşbakh şəhərində yaşayırdı. Onun, bizə çatmasa belə, şerləri də olmuşdur. Başqa tərcümələrində olduğu kimi, Senqu Seli Tudun bu əsəri də qədim uyğur dilinə yaradıcı şəkildə tərcümə etmiş, ona əlavələr, aydınlaşdırmalar, haşiyələr, müəllif (tərcüməçi) ricətləri əlavə etmişdir. Oriqinaldan fərqli olaraq Senqu Seli Tudun əsəri epos (kavi nom bitig) adlandırılır. Burada bir sıra yer adlarına, o cümlədən Koço (Koçu), Xatan (udun), Kuça (küsən) toponimlərinə tez-tez rast gəlirik. Üslubi baxımdan «SuanSzanm bioqrafiyası» göytürk əlifbası ilə yazılmış OrxonYenisey abidələrinin dilini xatırladır.

«Altun Yaruk». Uyğur əhfbası ilə yazılmış və burhan dini qanunlarına həsr edilmiş qədim uyğur abidələri arasında həcminə görə ən böyüyü «Altun Yaruk» («Qızıl işıq») adlı əsərdir. Burhan dininə aid əsərlərin böyük əksəriyyəti kimi bu əsər hind (sanskrit) dilindən deyil, Çin dilindən qədim uyğur dilinə tərcümə edilmişdir. Əsəri qədim uyğur dilinə X

yüzdə birinci yarısında Beşbək şəhərinin sakini Senqu Seli Tudun tərcümə etmişdir. Tərcüməçi əsərə yaradıcı surətdə yanaşmış, onun məzmununu saxlayaraq formasında xeyli dəyişiklik etmiş, hətta bəzi yerlərini nəzmə çəkmişdir. Buna görə də bu əsəri Senqu Seli Tudunun yaradıcılıq məhsulu, iqtibas adlandırmaq səhv olmaz. Bu əsər burhan dininin ideyalarını təbliğ edən əsərdir. Əsər fəlsəfi, dini hekayət və rəvayətlərdən ibarətdir. Onun əsas xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, Burhan dininin terminləri burada türkləşdirilmiş, türk sözlərindən düzəldilmiş terminlərlə əvəz edilmişdir.

«Altun Yaruk» abidəsinin elm aləminə altı nüsxəsi məlumdur. Abidə 1908-1913-cü illər arasında əvvəlcə alman, sonra rus elmi ekspedisiyaları tərəfindən Çində hissə-hissə tapılmışdır. Sonuncu və ən son nüsxə 1687-ci ildə üzü köçürülmüş nüsxədir. Bu nüsxə 1910-cu idə S.Y.Malov tərəfindən Şərqi Türkünstanda - Çinin Tansu əyalətində tapılmışdır. Bu nüsxə Sankt-Peterburq şəhərində saxlanır. Həmin nüsxə təkcə mətn şəklində (tərcüməsiz) 1913-1918-ci illərdə Sankt-Peterburqda V.V.Radlov və S.Y.Malov tərəfindən nəşr edilmişdir.

«Altun Yaruk» əsərinin digər nüsxələri həcmcə Sankt-Peterburq nüsxəsindən xeyli kiçik və naqisdir. «Altun Yaruk» abidəsi iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə bir hökmdarın xəstələnməsindən bəhs edilir. Həmin hökmdar «Altun Yaruk» əsərini köçürərək burhan məbədinə verir. Bu xeyirxah işinə görə o, sağalmaz xəstəlikdən qurtulur. İkinci hissə də buna bənzəyir: Anku kəndinin kəndxudasının arvadı «Altun Yaruk» abidəsini oxumaqla xəstəlikdən qurtulur. «Altun Yaruk» abidəsi qədim uyğur ədəbi dilini araşdırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu abidənin dili göytürk əlifbası ilə yazılmış göytürk və qədim uyğur abidələrinin dili ilə sonrakı dövr uyğur ədəbi dili arasında

sanki keçid mərhələsi təşkil edir. Uyğur ədəbi dilinin göytürk yazısından qədim uyğur yazısına inkişafınm yolunu göstərir. Abidənin dilində həm əvvəlki dövrün ədəbi dillərinin - göytürk ədəbi dilinin və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur mətnləri dilinin xüsusiyyətləri qorunub saxlanılır, həm də yeni qazanılmış keyfiyyətlər öz əksini tapır. «AUun Yaruk» abidəsinin dilində göytürk və göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim uyğur abidələrində işlənən -ğrna, -gmə və -taçı, -təçi şəkilçili feli bağlama formalan, təsirlik halın -ığ, -ig şəkilçisi forması işlənir, həm də yeni qazanılmış feli sifət və feli bağlama formaları, tərkibi sayların müasir türk dilləri üçün səciyyəvi olan düzəldilmə şəkli (onluq üstə gəl təklik), müasir türk dillərində işlək olan sıra saylan düzəldən şəkilçilər işlənir. Burhan dini məzmunlu qədim uyğur yazısı abidələrinin arasında çoxlu şerlərə də rast gəlmək olar.

Qədim uyğur islam abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış islam abidələri dini məzmunundan daha çox, didaktik məzmununa malikdir. İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazılı abidələri Turfanda tapılmışdır və Berlində saxlanır. Bu abidələr, əsasən, nəzmlə yazılmışdır, kiçik şerlərdir. Bu şerlər şəkli və tərzinə görə sonrakı türk xalq ədəbiyyatını xatırladır. Buna görə də belə bir fikir demək olar ki, islam abidələri qədim türk şeri ilə yeni türk şeri arasında, bir növ, körpüdür.

Aşağıdakı «Bilig» başlıqlı iki bəndlik şerə diqqət yetirək: Bilig hilin, ya bəgim, Bilig sarja eş holur. Bilig hilgon ol ərəkə, Bir kün devlət tuş holur. Biliglig ər hiHrjə Ta.ş kur^ansa, ka^' bolur. Biligsizitj yanıya Altun koysa, taş holur. Tərcüməsi: Bilik bilin, ey bəyim, Bilik sənə eş olur. Bilik bilən insana, Bir gün dövlət tuş olur. Bilikli ər belinə Daş qurşansa, qaş olur. Biliksizin yanına qızıl qoysan, daş olur.

İslam mühitində yazılmış qədim uyğur yazısı abidə-

lərinin dilində dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni yaranan keyfiyyətlərlə yanaşı, göytürk əlifbası ilə yazılmış qədim türk abidələrinin dilində işlənən bir sıra qrammatik formaların da mühafizə edildiyinin şahidi oluruq.

Dini məzmun daşımayan qədim uyğur yazısı abidələri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılan və dini məzmun daşımayan qədim uyğur abidələri arasında, heç şübhəsiz, ən gərəklisi Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun 1069-cu ildə yazdığı «Kutadgü bilig» («Xoşbəxtliyə aparan bilik») adlı əsəridir.

"Qutadqu bilik". XI əsr yadigarı "Qutadqu bilik" türkdilli xalqların ilk poeması, onların dil xüsusiyyətlərini, bədii təfəkkür gücünü öz aynasında göstərən birinci möhtəşəm ədəbi abidəsidir. Bir xalq deyil, bütün türkdilli ulusların ortağ sərvətidir və çox güman ki, həmin dövrdə, yəni Qaraxanlılar deyilən Türk sülaləsinin əzəmətli bir dövlət kimi çiçəkləndiyi çağlarda həmin dövlətin himayəsində yaşayanların və ədəbi dili bilənlərin hamısı üçün anlaşılıqlı olmuşdur.

Poemanın yazıldığı dövrdə Qaraxanlılar dövləti Yuxarı Çindən tutmuş Xəzər sahillərinəcən olduqca geniş bir ərazini əhatə edən möhtəşəm bir məmləkətin başında dururdu və dastanın ruhundan bəlli olur ki, özünün renesans çağlarını yaşayırmış. Başqa sözlə desək, həmin Türk dövlətinin, Türk ruhunun çiçəklənməsi üçün belə bir əsərin yaranması zəruri imiş. Dövlət quruluşu, dövlət başçısı necə olmalıdır, dövlət başçısı ilə rəiyyət, cəmiyyət ilə fərd arasındakı münasibətlər necə qurulmalıdır? Ayrı-avrı sinif, təbəqə və insanların əxlaqı, dünyagörüşü, borcu, məsuliyyət dərəcəsi, imtiyazları, allah və bəndə qarşısında başlıca vəzifəsi nədən ibarətdir? Poema bu kimi sorğulara cavab vermək üçün yazılmışdır. Dövlət başçısı və rəiyyət necə davranmalıdır ki, bu möhtəşəm Türk dövləti daha da çiçəklənsin, düşmən qarşısında sarsılmasın, öz milli istiqlalını, ərazi böyüklüyünü axıradək

qoruyub saxlaya bilsin, ayrı-avrı tayfalar, xanlar, dərəbəylər arasındakı didişmələrə son qoysun, onları düşməyə qarşı vahid bir cəbhədə birləşdirə bilsin - poema yaradıcısı bu kimi məqsədləri də aydınca izləyir, ən tutarlı, dürüst cavablar verməyə çalışır [30].

Əzəmətli Kaşqar şəhərini (Ordukəndi) özünə paytaxt seçmiş Qaraxanilər dövləti şimalda Balasaqun, qərbdə Səmərqənd, ortada Herat kimi böyiik elm, sənət, ticarət, mədəniyyət, mərifət mərkəzlərinə malikdir. Yaradılan elmi, bədii əsərlərin çoxu ərəbcə, farsca idi. Tarixi gedişat, xalqın təfəkkür tərzii, mənəvi ehtiyacı isə məhz anadilli doğma ədəbiyyatın yaradılmasını tələb edirdi. Poema yaradıcısı Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun dahiliyi bundan ibarətdir ki, həmin ehtiyacı hamıdan öncə duymuş, böyük idrak gücünü, aşib-daşan ilhamını kökləmiş, demək olar ki, öz dövrünün ensiklopediyası adlana biləcək möhtəşəm bir abidə yaratmışdır.

Poemanın dil saflığı, arılıığı, ərəb-fars sözlərinin, yabançı kəlmələrin çox nadir hallarda, yalnız zərurət məqamlarında işlədilməsi göstərir ki, Balasaqunlu Yusif bəy Türkcənin incə bilicisi, təəssübkeşi, cəfakeşi və mətin qoruyucusudur. Poemadan bəlli olur ki, o, öz dövrünün bütün elmlərindən xəbərdardır. Tarixi, coqrafiyanı, nücum elmini, ilahiyyatı, Qurani, fiqhi kamil bilir. Ən başlıcası, adı böyük hərflərlə yazılmağa layiq insandır. Müsəlmandır, haramı yaxın qoymayan, halallığa güvənən, öz gündəlik ruzisini, səadətini daşdan çıxaran zəhmət xadimidir. Hər iki dünya qarşısında üzüağdır.

Balasaqunda anadan olmuş Yusif Xas Hacib bu əsəri 50 yaşına əlvida dediyi çağlarda, 462-ci ildə (miladi hesabla 1069-1070) on səkkiz aya tamamlamışdır. Öz dövründə böyük nüfuz və şöhrət qazanmış dastanı çinlilər "məmləkətin ədəb aynası", maçinlər "Zəkalar zinəti", iranlılar "Türkün şahnaməsi", şərq

uluslarından bir çoxu "Ölkənin öyüdnaməsi", Türklər "Qutadqu bilik" (səadət gətirən elm) adlandırmışlar. Müəllif Heratda bitirdiyi əsəri Kaşğara, Xaqan dərğahına, Tavğac Uluğ Buğra Qaraxan hüzuruna ərməğan aparmış, təşəkkür və minnətdarlıq ifadəsi olaraq haciblik (vəzirlik) rütbəsi qazanmışdır.

"Qutadqu bilik" yalnız öz müəllifinin deyil, ümumən Türkcənin, Türk bədii təfəkkürünün əbədi və əvəzsiz heykəlidir. Aradan keçən doqquz əsr ərzində nə qədər şəhərlər, səltənətlər, imperiyalar, sultanlar xəritədən və tarixdən silinmiş, yerlə-yeksan olmuş, bu möhtəşəm abidə isə öz tərəvətini itirməmiş, bircə qönçəsinin də solmasına, tufanlara düşməsinə yol verməmişdir.

Poemadakı dörd qəhrəman müəllif idealını təcəssüm etdirir. Gündoğdu - ədalətin, Aydoğdu (bədrlənmiş Ay) - bəxtin və dövlətin, Ögdülmüş (əqlə yetmiş) - əqlin, zəkanın, Ozğurmuş (oyanmış) - qənaətin timsalıdır. Bu dörd surətin arasındakı suallar, cavablar Qaraxanlılar səltənətinin basicından, hakimindən tutmuş rəiyyətədək bütün təbəqələrin, zümrələrin, fərdlərin əxlaqını, ədəb qavdalarını, hərəkət, fəaliyyət xətlərini müəyyən edir. Buna görə poema öyüd, nəsihət, təlim-tərbiyə ruhu ilə doludur. Əsərin varlığı XIX əsrin birinci yarısında bəlli olmuş, poemanın hicri 843-də (miladi 1439-da) Heratda Həsən Qara Sayıl Şəms tərəfindən uyğur yazısı ilə köçürülmüş nüsxəsi Türkiyənin Toqat şəhərinə göndərilmiş, buradan isə hicri 879-da (miladi 1474-də) Əbdürrəzzaq Şeyxzadəyə ərməğan verilmək üçün Fənəri oğlu Qədi Əli tərəfindən İstanbula gətirilmişdir. Məşhur tarixçi və şərqşünas Hammer Purqştal onu satın almış, Vyana saray kitabxanasına yetirmişdir.

Bundan sonra əsər barədə birinci xəbər / 823-cü ildə fransız şərqşünası Jaubert Amedes tərəfindən jurnal məqaləsi formasında yayılmışdır. 1870-ci ildə məşhur macar alimi

Vamberi "Qutadqu biliy" in ən mühün hissələrini "Uyğur dili abidələri və "Qutadqu bilik" adı altında almanca tərcüməsi ilə birgə nəşr etdirmişdir.

1890-cı ildən etibarən məşhur rus şərqşünas alimi Radlov əsərin tədqiqinə girişmişdir. 1896-cı ildə kitabın ərəb əlifbası ilə köçürülmüş - ikinci nüsxəsi Qahirədə tapılmışdır. Onun dörd cilddən ibarət fotosurəti hazırda Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanmaqdadır.

1913-cü ildə şərqşünas alim Vəlizadə Fərqanə ekspedisiyası zamanı Məhəmmədşacı Eşan Lalərəşin şəxsi kitabxanasında "Qutadqu biliy" in ərəb əlifbası ilə yazılan nüsxəsi olduğunu elm aləminə xəbər vermişdir. Məşhur özbək alimi Fitrət bundan, - əsərin Nəməngən nüsxəsindən soraq tutunca 1924-də Məhəmmədşacı Eşan Lalərəşdən nüsxəni almağa, Daşkənd kitabxanasına gətirməyə nail olmuşdur. Çox keçmədən 1928-ci ildə "Maarif və oxucu" dərgisində Fitrətin Nəməngən nüsxəsinə dair məqaləsi işıq üzü görmüş, daha sonra poemanın ayrı-ayrı parçaları nəşr edilmişdir.

Bundan sonra 1929-cu ildə şərqşünas Malovun araşdırmalarında həmin nüsxənin ayrı-ayrı parçalarını, tərcüməsini, izahlarını, üç nüsxənin müqayisəli təhlilini görürük. "Qutadqu biliy" in öyrənilməsində Valitovanın xidmətlərini qeyd etmədən keçinmək olmaz. Şərq mədəniyyətini, Qaraxanilər dövlətinin tarixini, bu tarixin öyrənilməsində "Qutadqu bilik" əsərinin rolunu, mövqeyini dürüst müəyyənləşdirinəkdə Valitova türkologiya elminə böyük hədiyyə vermişdir. Bu kimi uğurlara haxmayaraq "Qutadqu bilik"lə bağlı öyrənilməmiş cəhətlər hələ az deyil. Xüsusilə əsərin dilinə dair fikirlər hələ tam durulmamış, sabitləşməmişdir. Uyğur dili, altay dili, türk dili, "Qutadqu bilik" dili, Qaraxanlar dili, Buğraخان dili kimi anlayışlar bu sahədə ən çox işlənən terminlərdir. Burası şəksizdir ki, kitabın dili o

dövrə yaşamış bütün türk qəbilələri üçün anlaşılıq olmuş, onların hamısını eyni ədəbi dil ətrafında birləşdirmişdir. Əsərin ilk nüsxəsi hansı əlifba ilə yazılıb? S.E.Malov bunu ərəb yazısı adlandırır. Uyğur yazısı ilə köçürülmüş Vyana nüsxəsi XV əsrin yadigarıdır.

Hələlik burası da cavabsız qalır ki, əsərin ön sözü və mündəricatı kim tərəfindən yazılıb? H.İ.İlminski ön sözün müəllif tərəfindən deyil, başqasının qələmilə yazıldığını iddia edir. Fitrət və başqa Avropa alimləri də bu fikirdədirlər. S.E.Malov isə bu fikri qəbul etmir. Onun fikrincə, "Qutadqu bilik", "Türkün şəcərəsi", "Qisasül ənbiya", Atabətül Həqayiq" kimi əsərlərin ön sözü müəlliflərə məxsusdur, kitabı tərənnüm, vəsf məqsədilə yazmışlar.

Əsər hansı vəzndə yazılıb - bu sorğuya verilən cavablar da fərqlidir. Nəcib Asim, A.Sədi kimi alimlər belə hesab edirlər ki, poema Türk şeiri üçün doğma vəzndədir. Onbirlik hecaya əsasən 6-5 bölgüsü əsasında qələmə alınmışdır. Məşhur Türk alimi Mehmet Fuad Köprülü, özbək alimi Fitrət isə iddia edirlər ki, "Qutadqu bilik" böyük İran şairi Firdovsiyə məhəbbətlə, əruzun "Şahnamə" vəznində yazılmışdır. Buradakı vəzn qüsurlarını isə o zamankı Türk əruzunun hələ tam büllurlaşmaması ilə izah etmək olar.

Fikrimizcə, "Qutadqu bilik"dən həm onbirlik hecaya, həm də əruza uyğun bol-bol misallar gətirmək mümkündür. Çox güman ki, əsər, doğrudan da "Şahnamə" əruzunda nəzərdə tutulmuş, ancaq işin gedişində Türk təfəkkür tərzinin öz xüsusiyyətləri, öz tələbləri bu qəlibi dağıtmış, necə deyirlər, doğmalıq ögeylik ilə çulğaşmışdır.

"Qutadqu biliy"in başlıca pafosu ideal cəmiyyətin, ideal insanın tərənnümündən ibarətdir. O, mövcud ictimai quruluşu rədd edir, damğalayır, mərdlərin, qəhrəmanların bu gün olmadığını, keçmişdə qaldıqlarını bəyan edir, ah çəkir, fəryad qoparır. Həyatda yeganə təsəllini elmi, həyatı,

müxtəlif bilik, idrak sahələrini öyrənib mənimsəməkdə və Allaha sığınmaqda, ibadətdə görünür. Bu baxımdan, əsərin adı diqqətəlayiqdir: "Qutadqu bilik" - səadət gətirən elm deməkdir. Deməli, insan həvətinə yalnız elm, yalnız idrak gücü səadət gətirə bilər. Yusif Xas Hacibin dünyagörüşündə Fərabî, Əbu Əli ibn Sina kimi dahilərin fəlsəfi qənaətləri ilə səsleşən cəhətlər çoxdur. Hiss olunur ki, o, öz sələflərinin yaradıcılığını mükəmməl öyrənmiş, mənimsəmişdir. Yusifə görə maddi aləm ruhun qüvvəti əsasında yaradılsa da, öz qanunauyğunluqları ilə inkişaf edir, irəliləyir. O, daim yürüş, yeniləşmə halındadır. Canlı-cansız bütün mövcudat, o cümlədən yeddi səyyarə, on iki bürc Allah tərəfindən yaradıldığı halda, yuxarıda, aşağıda yer tutur və qarşıdurma qanunları əsasında hərəkət edir.

Alimlər, təbiblər, münəccimlər, ziyalılar Yusif qələmində əlçatmaz yüksəkliyə qaldırılır, əzizlənilir, böyük ilhamla tərənnüm olunurlar. Şair onların qədrini bilməyə, qiymətini verməyə çağırır. Yusif Xas Hacibin coşğun insansevərliyi, humanizmi kəndlilər, tacirlər, çarvadarlar, sənətkarlar, əkinçilər və başqa ixtisas sahibləri üstünə qoşduğu misralarda xüsusi bir qüvvətlə meydana çıxır.

Dini məzmun daşmayan qədim uyğur yazısı abidələri arasında hüquq sənədləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə sənədlərdən «Nökərin ağadan şikayəti», «Torpaq satılması haqqında sənəd», «Küncüt borcu», «Yağ borcu», «Torpaq icarəsi», «Bezlə meynələrin dəyişdirilməsi», «Bezlə qadın dəyişdirilməsi» və s. haqqında olan sənədləri nümunə göstərmək olar.

Qədim uyğurların hüquq sənədləri, əsasən, X-XIII yüzilliklərə aiddir. Bu sənədlər qədim uyğur qəbilələrinin hüquq mədəniyyəti, təsərrüfat həyat, cəmiyyətdəki hüquqi münasibətlər haqqında bizə tam məlumat verir. Koçu dövlətində uyğurlar, əsas etibarilə, üzümçülük və pambıq-

çihqla məşğul olmuşlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Koçu dövlətində quldarlıq mövcud olmuşdur. Qədim uyğurlar qul alıb satmış, hətta valideyn öz övladını qul kimi satmış, yaxud müvəqqəti işləmək üçün, necə deyirlər, kirayəyə vermiş, əslində müəyyən müddətə satmışdır. Turfandakı Koçu dövlətində taxılçılıq, qismən, maldarlıq da mövcud olmuşdur.

Qədim uyğur hüquq sənədləri arasında çoxlu borc qəbzləri, alqı-satqı sənədləri mövcuddur. Borc qəbzləri çaxır, pul, pambıq parça, küncüt yağı borc alınmasına aiddir. Alqı-satqı sənədləri isə meynəlik və torpaq sahələrinin alınib-satılması haqqında sənədlərdir. Vergi və biyar haqqında da xeyli sənəd mövcuddur. İtirilmiş sənədlərin əvəzinə verilmiş yeni sənədlərə də rast gəlmək olur. Dini və mülki vəsiyyətnamələr, təsərrüfat haqqında qeydlər və s. sənədlər də vardır. Bir sözlə, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğurların ictimai həyatını hərtərəfli əhatə edir. Qədim uyğur cəmiyyətinin hüquqi əsasları haqqında tam təsəvvür yaradır. Bu sənədlər, digər tərəfdən, qədim uyğur dilində hüquq terminlərinin artıq müəyyənləşdiyini, təşəkkül tapdığını göstərir. Nəhayət, bu sənədlər qədim uyğur cəmiyyətində artıq müəyyənləşdirilmiş qiymətlər sisteminin, faizin, sələmin, borc verilmə müddəti ilə bağlı öhdəliyin, müqavilənin şərti arasında müəyyən sabit əlaqənin olmasına şahidlik edir.

Qısa desək, qədim uyğur hüquq sənədləri qədim uyğur ədəbi dilində artıq dəftərxana üslubunun təşəkkül tapdığını göstərir. Hüquq sənədlərini tərtib etmək üçün qəlib də müəyyənləşdirilmişdir. Sənəddə əvvəlcə (on iki il skilli heyvan təqvimini ilə) tarix (il, ay, gün) göstərilir. Sonra öhdəlik, yaxud müqavilə gəlir. Sənədin sonunda hüquq aktını tərtib edərkən iştirak edən şahidlərin siyahısı verilir. Şahidlər adları qarşısında öz möhürlərini vurur, yaxud damğalarını basırlar. Bundan başqa, damğadan əlavə və damğandan

əvəzinə hüquqi sənədlərə mürəkkəbə batırılmış barmaq da basılır. Bəzi hüquq sənədlərində onları tərtib edən şəxs də (katib) göstərilir. Əməliyyat aparalarının Çin tərzli hazırlanmış möhürlərinə də təsadüf edilir. Məsələn, borc qəbzində borc verən, borc alan, borcun miqdarı, sələm faizi, faizlə birlikdə borcun verildiyi müddət (qaytarılması vaxtı) göstərilir, bəzən isə borc verənin, yaxud borc alanın vəfat edəcəyi təqdirdə, bəzi əlavə şərtlər də əksini tapır. Sənəddə hər şeyin (qulun, torpağın, parçanın, yağın, çaxırın, pambığın) qiyməti dəqiq göstərilir.

Qədim uyğur yazılı abidələrindən biri də Əhməd ibn Mahmud Yüknəkinin “Atabətül Həqayiq” əsəridir. Onun yaşadığı dövr mübahisəlidir. Bir ehtimala görə, Əhməd ibn Mahmud Yüknəki VIII əsrdə yaşamışdır. Digər bir ehtimalda isə onun XII əsrdə Fərqanə vadisində doğulduğu, Qaraxanlılar dövlətində yaşadığı göstərilir. Anadangəlmə kor olduğu bildirilir. Adı ilk dəfə Əlişir Nəvainin əsərlərində çəkilir. “Atabətül Həqayiq” əsəri 512 misradan ibarətdir. Əruz vəzninin mütəqarib bərhində yazılmışdır. Burada əxlaq, mənəviyyat məsələlərindən, davranış qaydalarından, islami dəyərlərdən bəhs edilir [31].

Sonralar bu misralar “Hibat-əl-Həqayiq” (Həqiqət bəxşişi) didaktik şeirlər toplusunda birləşdirilmişdir. Əsərin üç əlyazması qalmışdır. Əlyazmalar uyğur, ərəb və xakas dillərində fərqli şifrlərlə yazılmışdır.

Bu nüsxələrdən birinə 1480-ci il tarixi qoyulmuş, həmin nüsxə Şahzadə Abdur-Rəzzaqa aid olmuşdur. Həmin nüsxə hazırda İstanbuldakı Aya Sofiya kitabxanasında 4757 nömrəsi altında saxlanılır. Bu nüsxənin də mətni ərəb və uyğur dillərində yazıya alınmışdır. Bu nüsxəni ilk dəfə birinci dünya müharibəsi illərində türk alimi N.Asım tədqiq etmiş və əsəri türk dilinə çevirərək 1915-ci ildə ilk dəfə nəşr etdirmişdir [32].

Bu nəşr səliqəli şəkildə tərtib edilməsinə, lüğəvi və qrammatik baxımdan müəyyən qaydalara uyğunlaşdırılmasına baxmayaraq yenə də elmi və texniki nöqşanlardan xali deyildir.

Əhməd Yüknəki Əl-Fərabi, Mahmud Kaşğari, Yusif Balasaqunlu, Əhməd Yasəvi kimi türk-islam alimlərinin irsinə müraciət edir və onun əsərləri IX-XIII əsrlər türk dünyasının zəngin mənəvi aləminin mənzərəsini yaradır. Onun əsərlərinin orijinalı bizə gəlib çatmamışdır. Ən qədim nüsxə 1444-cü ildə Səmərqənddə yazıya alınmış nüsxədir.

Ən möhtəşəm türk abidələrindən biri də Kitabi Dədə Qorqud dastanlarıdır. "Kitabi Dədə Qorqud" ("Kitabi Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan" (Oğuz tayfalarının dilində Dədəm Qorqudun kitabı – Oğuz türk dastanı olaraq Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ən qədim yazılı abidəsidir (XI-XII əsrlər).

Ənənəyə görə, "Kitabi Dədə Qorqud"da dastanların müəllifliyi Dədə Qorquda aid edilir. XIV əsr tarixçilərindən Aybək əd-Dəvadari və Fəzlullah Rəşidəddin Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşadığını və türklər tərəfindən elçi sifətilə onun yanına göndərildiyini yazmışlar. Dastanın müqəddiməsində də Dədə Qorqudun Məhəmməd peyğəmbər zamanında yaşadığı qeyd edilir.

Dastanların əsas süjeti on iki boyda əks olunmuşdur. Kökləri mifoloji dünyagörüşünə gedib çıxan Dədə Qorqud dastanları B.E. XI yüzilliyində "Kitabi-Dədəm Qorqud" adı altında yazıya alınmışdır. Əlimizdə olan nüsxələr isə XVI əsrdə üzü köçürülmüş əlyazmalarıdır. Abidəni ilk dəfə tədqiqata cəlb etmiş alman şərqsünası Fridrix fon Ditsin fikrinə görə, buradakı bəzi mifoloji süjetlər, məsələn, Təpəgöz süjeti qədim Yunanıstanda yaranmış analoji süjetlərə qida vermişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Təpəgöz obrazı Homerin "Odyssey" dastanındakı Polifem obrazı ilə müqayisədə daha

qədimdir. İndiyədək "Kitabi-Dədə Qorqud"un iki əlyazması məlumdur. Bunlardan biri – alman şərqşünası F.fon Dits tərəfindən İstanbuldan Almaniyaya aparılmış və Drezden şəhərinin kitabxanasına bağışlanmış bir müqəddimə və on iki boydan (dastandakı ayrı-ayrı əhvalatlar boy adlanır) ibarət olan Drezden nüsxəsi, o biri isə XX əsrin 50-ci illərində Vatikanada tapılmış bir müqəddimə və altı boydan ibarət nüsxədir.

Beləliklə, elmə XIX əsrdən məlum olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un hələlik iki əlyazma nüsxəsi (Drezden və Vatikan) məlumdur. Drezden nüsxəsi üzərində sonradan "Kitabi-Dədə Qorqud əla lisani taifeyi-oğuzan" ("Oğuz tayfaları dilində Dədəm Qorqud kitabı") yazılmışdır. Yeni bir nüsxəsi (surəti) əsası 1556-cı ildə qoyulmuş Drezdendəki Kral Kitabxanasından alınıb 1972-ci ilin avqustunda Bakıya gətirilmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına verilmiş, Əlyazmalar İnstitutunda daha təfəsilatlı tədqiq olunmuşdur. Bu nüsxə müqəddimə və 12 boydan, Vatikan nüsxəsi isə eyni müqəddimə və 6 boydan ibarətdir. Görünür ki, hər 2 nüsxə daha qədim naməlum bir nüsxədən köçürülmüşdür.

Dədə Qorqud dastanlarının bir sıra boylarında mifoloji dünyagörüşünün izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, "Dəli Dömrül" boyunda ölüm kultunun əski qalıqları və bunun dastanın yazıya alındığı dövrün dini görüşlərinə görə mənalandırılması özünə yer tapmışdır. Buradakı Əzrayıl obrazı, dastanın bir çox başqa boylarında olduğu kimi, əsərə islamın qəbulundan sonra artırılmış və eposun ümumi ruhuna uyğunlaşdırılmışdır. Bu cəhətinə görə həmin boy ölüb-dirilən tanrılar haqqında qədim şumer, babil, misir əfsanə və mifləri ilə səsleşir.

Dədə Qorqud boylarının əsas mahiyyətini yurdun və xalqın qorunması, xeyir qüvvələri təmsil edən qədim oğuzların yadelli işğalçılara – şər qüvvələrə qarşı ölüm-dirim

savaşı, öz əhəmiyyətini indi də itirməyən bir çox əxlaqi-didaktik görüşlər təşkil edir. Keçən yüzilliyin 50-ci illərində sovet totalitar rejiminin ideoloji basqısı altında "Dədə Qorqud" eposu milli ədəvəti qızıqsıdıran bir ədəbi abidə kimi qadağan edilmiş, yalnız 60-cı illərin əvvəllərində "bərəət" ala bilmişdir.

"Kitabi-Dədəm Qorqud" eposunun bizə gəlib çatmış əlyazma nüsxələrinin köçürülmə tarixi XVI əsr kimi müəyyən edilir. Boylarda orta əsrlər dastanlarımız kimi, nəsr və şeir parçaları növbələşsə də, həmin şeir parçaları orta əsrlərin poetika qanunlarına az uyğun gəlir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "Kitabi-Dədə Qorqud"da vaxtilə bəzi digər qədim türk dastanları kimi başdan-başa şeirlə yaradılmış, sonra isə yaddaşlarda yalnız əsas motivləri qaldığından, yazıya köçürülərkən nəsrlə bərpa edilmişdir. Abidə haqqında ilk dəfə alman alimi F.Dits məlumat vermiş və "Təpəgöz" boyunu alman dilinə tərcüməsi ilə dərc etdirmişdir (1815). T.Nöldeke əsəri Drezden nüsxəsi əsasında çapa hazırlamaq istəmişdir. V.V.Bartold 1894-1904-cü illərdə əsərin 4 boyunu rus dilinə çevirərək çap etdirmişdir. O, 1922-ci ildə dastanın tam tərcüməsini başa çatdırmışdır.

1952-ci ildə E.Rossi Vatikan kitabxanasında əsərin yeni bir nüsxəsini tapıb italyanca tərcüməsi ilə birlikdə nəşretmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" Türkiyədə ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət, Azərbaycanda isə 1939-cu ildə akademik H.Arashlı tərəfindən nəşrolunmuşdur. Sonralar əsər ingilis, alman və fars dillərinə tərcümə edilmiş, İngiltərədə, İsveçrədə, Amerika Birləşmiş Ştatları-nda və İranda çapdan çıxmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları XI-XII əsrlərdə və daha əvvəllər Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə səsləşir. Dastandakı hadisələrin əksəriyyəti Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Dərəşam, Əlinəcə, Qaradağ, Göycə gölü,

Qaraçuq dağı və s. yerlərdə cərəyan edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"u yazıya köçürən şəxs Dədə Qorqudu bu dastanların yaradıcısı, həm də iştirakçısı kimi təqdim edir. Bayat elindən çıxmış bu bilicini oğuzun müşkül məsələlərini həll edərək gələcəkdən belə xəbər verdiyini göstərir. Bəzi məlumatlara görə Dədə Qorqudun məzarı Dərbənddə yerləşir. XVII əsrin görkəmli səyyahları olan Övliya Çələbi və Adam Olearinin "Səyahətnamə"lərində bu fakta rast gəlmək olar.

"Kitabi-Dədə Qorqud" Oğuz qrupuna aid türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan türkcəsinin tarixini öyrənmək baxımından zəngin mənbədir.

Qədim türk yazılı abidələrindən, türk şeirinin ən mükəmməl nümunələrindən biri də "Dastani Əhməd Hərəmi" əsəridir. Bu əsər XIII əsrdə Azərbaycan dilində qələmə alınmış ilk məsnəvi hesab olunur. Təbii ki, zəngin ədəbi-mədəni təcrübəyə, özünəməxsus bədii-poetik ənənəyə malik olmayan bir xalq XIII əsrdə ana dilində belə gözəl sənət abidəsi yarada bilməzdi. Poema göstərir ki, ana dilində bədii nümunələr yaratmaq ənənəsi tarixin lap qədim dövrlərindən başlamışdır. İncə zövq, gözəl fikir bəhrəsi olan dastanın üzə çıxarılması da uzaq deyildir [3, s. 3].

1928-ci ildə türk alimi Tələt Onay onun bir əlyazmasını üzə çıxarıb geniş öz söz, lüğət və şərhələrlə birgə nəşr etdirir. Həm də təsdiq edir ki, əsər Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər 1632 misradan ibarətdir. Poema klassik məsnəvilər kimi ənənəvi başlıqlarla başlayır. Lakin əlyazması başdan və sondan yarımçıq olduğundan burada rəsmi başlıqların hamısını görə bilmirik. Ona görə poemanın müəllifi də bilinmir. Orta əsrlərə aid digər mənbələrdə də bu poema haqqında hər hansı qeydə təsadüf edilmir. Lakin poema təsdiqləyir ki, dastanı yaratmış sənətkar ruhən xalqa yaxın olmuş, nağılçı, qissəxan kimi tanınmışdır. Şair əhvalata keçməzdən əvvəl ilkin misra və beytlərdə dini-fəlsəfi və bədii

duyğularını aydınlaşdırır, yeni əsər yaratmağı şərəf işi sayır.

Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim.
Gəlin, ey məni bəhrin seyr edənlər,
Bu dərya gövhərindən xeyr edənlər.
Məanidə qılı iki biçənlər
Dilindən daima gövhər saçanlar.

Poemada hadisələr altı məclisdə verilir. Əsər ideya-bədii məzmunu, mündəricəsi, məfkurəsi, dil və üslubuna görə xalq ruhunu ifadə edir, xalqın ürəyindən xəbər verir, nağıl və dastan ənənələri ilə yaxından səsleşir. Əsər öz quruluşuna görə klassik poemalardan bir qədər fərqlənir. Müəllif dastan-məsnəvi ənənəsindənsə, nağılvari üsluba sadıq qalaraq hadisəni birbaşa başlayır, xalq dastanlarında, klassik poemalardan fərqli olaraq qəhrəmanların əsil-nəcabəti barədə məlumat verməyə ehtiyac duymur.

Əsərin süjet xətti şər qüvvələrin timsalı olan Əhməd Hərəmi ilə xeyir qüvvələrin rəmzi kimi təsvir olunan Güləndam arasındakı konflikt üzərində qurulmuşdur. Gizli və açıq mübarizə şəklində davam edən konflikt Güləndamın qələbəsi ilə nəticələnir. Əsərdə zülmə, ədalətsizliyə qarşı dərin nifrət, nəcib, layiqli, humanist insanlara qarşı isə yüksək məhəbbət vardır. Xalq ədəbiyyatından bəhrələnmiş əsər xoşbəxt sonluqla bitir.

Müəllifi bəlli olmayan bu əsər əruz vəzninin həcəz bəhrində, sadə və aydın dildə yazılmışdır, lakin bu vəzn şəri tam özünə tabe edə bilməmiş, türk şerinin milli bədii-poetik əsasını dəyişdirməmişdir. Ona görə heca vəznli şeir kimi də oxunur.

Əsər dil-üslub etibarilə XIII əsr abidələri ilə səsleşir. Təhkiyə üsulu sadədir, dərin fəlsəfi fikirlərə, şah misra və beytlərə burada az rast gəlirik. Şeirlər 11 hecalı (4-4-3) misraları xatırladır. Əsərdə vəzndən məqsədəuyğun şəkildə

istifadə olunmur. Bəzi yerlərdə imalə və zihaf (şeyrdə vəznə uyaraq bəzi hecaların tələffüzünü qısaltma və ya uzatma) da vardır. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki anadilli poeziyamızın ilk təşəkkülü çağlarında əruzla heca arasında kəskin fərqlər nəzərə çarpmırdı. Əruz hələlik türkləşməmiş, milli şeir ölçüsü kimi sabitləşməmişdi. Bundan əlavə, qafiyələr içərisində də tam qafiyələrlə, yarımqafiyələrlə, bəzən də qafiyəsiz misra və beytlərlə qarşılaşıyıq. Burada rədif və cinaslardan da istifadə olunmuşdur. Əsərdə hadisələr Kırım, Şiraz və Bağdadda vəqə olur. Bir yerdə isə Gürcüstanın adı çəkilir. Poemada Azərbaycanla əlaqəli cəhətlər çoxdur. Şair Dühəng, Hicazi, Hüseyni, Cəngi, Şahnaz, İsfahani, İraqi, Novruz, Nühəfti və s. musiqi adlarını işlədir, tənbur, ud, dünbür, nağara, davul, nay, şeştə (şeştər), saz, qopuz və s. musiqi alətlərindən danışır. Müxtəlif ailə-məişət adət və ənənələrini göstərir. Ümumiyyətlə, “Dastani-Əhməd Harami” məsnəvisi dil və üslub etibarilə “Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”na çox yaxındır.

Poemanın əlyazması rüqə və süls xəttinə yaxın xətlə yazılmışdır. Poema ana dilimizin ən qiymətli abidələrindəndir. Onun digər türk abidələri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük elmi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Ümumiyyətlə, burada ərəb və fars sözləri təbii olaraq az işlənmişdir. Qədim türk sözlərinin işlənməsi də təsadüfi deyildir. Şair çox yerdə ol, dəm əvəzinə, oluk, şoluk sözlərindən faydalanır. Sifət dərəcələrini bildirməkdən ötrü onların sonuna –raq, -rək şəkilçilərini qoşur. Həmcins sözlər arasında və əvəzinə “i” işlədir. Əsərdə bilim, qopuz, ər, ərən, əsən, yörə, görklü, aytmaq, sanı, sacı, taramaq, arı, uçmaq, ün, ülü, bahadır, sağdış, soldış, güyəv və s. sözlərinin işlədilməsi də səciyyəvidir.

MİRZƏ KAZIM BƏYİN MƏTNŞÜNASLIQ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ

Türk xalqının XIX əsrdə bəşəriyyətə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri də görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəydir. Mirzə Kazım bəy bəşər elminin inkişafında müstəsna rol oynamış, zəngin elmi qüdrətə, ensiklopedik biliyə malik olmuşdur. O, şərqşünaslıq, ədəbiyyat, dil, fəlsəfə, tarix, hüquq, dinşünaslıq, etika, etimologiya, etnoqrafiya, pedaqogika, ədəbi tənqidlə əlaqədar dünya elmi üçün bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edən, nadir mənbələrdən hesab olunan bir sıra fundamental əsərlər yazmışdır. Bir çox dünya dillərinin kamil bilicisi olmuş, eyni zamanda görkəmli elm və təhsil təşkilatçısı kimi böyük şöhrət tapmışdır.

Mirzə Kazım bəy 1802-ci il iyunun 22-də Rəştdə dünyaya gəlmiş, 8 yaşından Dərbənd şəhərində yaşamışdır. Atası Hacı Qasım mükəmməl dini təhsil almış, Dərbəndin şeyxülislamı rütbəsinə qədər yüksəlmişdi. O, oğlunun təhsilinə böyük diqqət yetirir, onu gələcəkdə öz yerində - Dərbənd şeyxülislamı kimi görmək istəyirdi. İlk təhsilini Dərbənd mollasının yanında alan Mirzə Kazım bəy sonrakı təhsilini görkəmli ruhanilərin yanında davam etdirmişdir. Müəllimlərin səyi hədəf getməmiş, artıq 12 yaşında ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də mükəmməl yiyələnmişdir. 1819-cu ildə Mirzə Kazım bəy “Ərəb dili qrammatikası təcrübəsi” adlı ilk elmi işini yazmış, 1820-ci ildə isə ərəb və fars dillərində lüğət tərtib etmişdir. 1820-ci ildə atası Dərbənddən Həştərxana sürgün edilərkən onunla getmiş, orada ingilis, fransız, alman və b. dilləri öyrənmişdi.

O, az bir müddət ərzində elmi ictimaiyyət tərəfindən tanınır, 1826-cı ildə Kazan Universitetində İran ədəbiyyatın-

dan dərs deməyə dəvət edilir. Burada dərs dediyi müddətdə qısa zaman içərisində professor və fakültə dekani vəzifələrinə seçilir. Burada dərs deməklə yanaşı, fars-ərəb-türk-rus lüğətinin hazırlanmasına da rəhbərlik edir.

Mirzə Kazım bəyin görkəmli rus alimi, Kazan Universitetinin rektoru L.İ.Lobaçevski ilə dostluğu ona universitetin elmi və ictimai həyatında yaxından iştirak etmək imkanı yaratdır. L.İ.Lobaçevskinin elmi fəaliyyətində Şərqi riyaziyyat alimlərinin əsərləri mühüm rol oynamışdı. Rus alimi bu əsərlərlə Mirzə Kazım bəyin Şərqi dillərindən etdiyi tərcümələr vasitəsilə tanış olurdu. Mirzə Kazım bəy böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin riyaziyyata dair əsərlərini Lobaçevskinin istifadəsi üçün tərcümə etmişdi. Onun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini də qədim əlyazmaların öyrənilməsi, onların rus dilinə tərcüməsi təşkil edirdi.

Kazan Universitetində çalışdığı illərdə Mirzə Kazım Bəy ona dünya şöhrəti qazandıran “Əssəbüş-Səyyar”, “Uyğurlar haqqında tədqiqat”, “Quranın bəzi surələrinin şərh”, “Firdovsi yaradıcılığı üzrə Şərqi mifologiyası” və s. əsərlərini yazmışdır. Bu tədqiqatların demək olar ki, hamısı dərhal Avropa dillərində çapdan çıxmış, dünya miqyasında geniş əks-səda doğurmuşdur.

Bu mənada Mirzə Kazım bəy qədim uyğur abidələrinin, bu xalqın tarixinin və dilinin ilk tədqiqatçılarından biridir. O, «Uyğurlar haqqında tədqiqat» adlı əsərini 1841-ci ildə nəşr etdirmişdi. Bu əsərlə Rusiyada uyğurşünaslığın əsası qoyulmuşdur. Bu əsərdən sonra Rusiyada XIX əsrin sonu və XX əsrin başlanğıcında qədim uyğur qəbilələrinə, qədim uyğur dövlətlərinin tarixinə və qədim uyğur mədəniyyətinə maraq daha da artmışdır. Mirzə Kazım bəyin ardınca rus alimlərindən N.P.Prejevalski, M.V.Pevtsov, V.İ.Roborovski, P.K.Kozlov, D.A.Klements, Q.Y.Qrumm-

Qrjimaýlo, S.F.Oldenburq, V.V.Radlov və başqaları qədim uyğur qəbilələrinin tarixini öyrənmək, yazılı abidələrini tapmaq və oxumaq, qədim uyğur dilini araşdırmaq sahəsində fəaliyyətə başlamışlar.

Mətnşünas alim kimi o, tekstoloji fəaliyyətində dərin və kompleks araşdırmalara söykənərək ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlmiş, tərtib etdiyi mətnləri imkan daxilində müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlamağa çalışmışdır. Bunun nəticəsində onun tədqiqatları böyük uğur qazanmışdır. Onun ilk mənbələrin dərindən öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi bazası üzərində öz nəticələrini əsaslandırmağa çalışmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Mirzə Kazım bəy Şərq mədəniyyətini dərindən bilməklə yanaşı həm də, onun ehtirash pərəstişkarı və alovlu təbliğatçısı idi. Asiyanın qədim tarixini böyük iftixar hissi ilə vərəqləyən Mirzə Kazım bəy onu “bəşər nəslinin ilk beşiyi” sayır, əzəmətli Şərq abidələrinin hər bir insan övladının qəlbində qürur hissi doğurduğunu dönə-dönə qeyd edirdi.

Mətnşünaslığın bir elm sahəsi kimi formalaşmasında, onun elmi əsasları və metodologiyasının yaradılmasında Mirzə Kazım bəyin xidmətləri olduqca böyükdür. O, orta əsr yazıla abidələrinin mətnləri üzərində aparılan araşdırmalar zamanı müasir mətnşünaslıq elminin söykəndiyi metod və prinsiplərə uyğun üsullara əsaslanmışdır. Onun mətnşünaslıq sahəsində apardığı araşdırmaların elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, o, müraciət etdiyi yazılı əlyazma mətnlərini və onunla bağlı ayrı-ayrı məxəzlərin verdiyi məlumatları kompleks şəkildə tədqiq edərək, onlara həmişə tənqidi yanaşmış, doğrunu səhvdən, həqiqəti uydurmadan ayırmağa çalışmışdır. Göründüyü kimi, Mirzə Kazım bəy əlyazma mətnlərini istifadə edərək, ancaq göstərilən əlyazmanın məzmununa olduqca tənqidi yanaşmamış, həm də onun salamatlıq dərəcəsi ilə bağlı məsələləri, eləcə də verilmiş tarixi faktların

kamilliyini öyrənmişdir. Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığında mənbələrin dəqiq, hərtərəfli, tədqiqi və faktların vicdanla öyrənilməsi böyük və layiqli yer tutur [15, s. 91].

Mirzə Kazım bəy ədəbiyyat, tarix, folklor abidələri mətnlərinin araşdırılmasında həmişə elmi-tənqidi metoda əsaslanmış, onların mümkün qədər həqiqətə uyğun şəkildə elmi mətnlərini tərtib etməyə çalışmış, bu metoda riayət etməyərək mənbələrin öyrənilməsində müəyyən əyrintilərə yol verən alimləri tənqid etmişdir [15, s. 245].

Mirzə Kazım bəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin mətnlərinə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşaraq, onun mətnini ən qədim və mötəbər nüsxələr üzərində böyük əmək və bilik hesabına aparılan dərin araşdırmalar əsasında tərtib etməyə çalışmışdır. Bu, alimin klassik irsə göstərdiyi böyük məhəbbətdən və Şərqi mədəniyyətinin ən kamil bilicisi və tədqiqatçısı olmasından irəli gəlirdi.

Onun yazılı abidələrin mətnləri üzərində apardığı yüksək elmi səviyyəli araşdırmaları yalnız rus şərqşünasları tərəfindən yox, eyni zamanda Avropa alimləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, dövrünün tanınmış elm və mədəniyyət xadimi kimi böyük nüfuz qazanmışdır.

O, Azərbaycandan uzaqlarda yaşasa da, doğma vətəni ilə əlaqəsini heç vaxt üzür, sıx əlaqə saxlayırdı. Doğma Azərbaycan dilinin tədqiqində, öyrənilməsində, elmi qrammatikasının yaradılmasında Kazım Bəyin əvəzsiz xidmətləri olmuşdu. Onun yazmış olduğu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsəri 1839 və 1840-cı illərdə iki dəfə nəşr edilmiş, Azərbaycan dilini öyrənənlərə, təbliğ edənlərə böyük hədiyyə olmuşdu. Böyük alimin Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasını tərtib etməsi, onu nəşr etdirməsi, xarici dillərə tərcümə etməsi və daim onu təbliğ etməsi onun Vətən qarşısında göstərdiyi çox böyük xidmət idi.

1845-ci ildən sonra o, öz ömrünü Peterberq Universiteti

ilə bağlamış, məhz burada dünya şöhrəti qazanmış, rus şərqşünaslıq elminin əsasını qoymuş, rus şərqşünaslarının böyük bir nəslinin yetişdirilməsində yaxından iştirak etmişdi. Akademik V.V.Bartold göstərirdi ki, Mirzə Kazım bəy və O.İ.Senkovski öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını yaratmışlar. O dövrün görkəmli rus mütəfəkkirləri ilə tanışlığı, onlarla ünsiyyətdə olması, Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığına təsir etdiyi kimi, Mirzə Kazım bəyin də onların həyatında, xüsusilə, Şərq ədəbiyyatı ilə tanışlığında, Şərq dillərinin öyrənilməsində böyük köməyi olmuşdu. Onun L.N.Tolstoya və N.Q.Çernişevskiyə Şərq dillərini öyrətməsi dediklərimizi bir daha təsdiq edir.

Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərik ki, Mirzə Mazım bəyin Şərqi böyük dahilərinin, Şərq ədəbiyyatının və tarixinin Rusiyada öyrənilməsində, yayılmasında və təbliğində çox böyük xidmətləri olmuşdur. Mirzə Kazım bəy müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Dağıstanda Şamil hərəkətinin ilk tədqiqatçılarından biri, Sədinin “Gülüstən” əsərinin rus dilinə ilk tərcüməçisidir. O, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində də mühüm işlər görmüşdü. “Dərbəndnamə”ni ingilis dilinə tərcümə və şərhə nəşr etdirmişdi. Həmçinin özünün yazdığı “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nı alman dilinə tərcümə etmişdi. Mirzə Kazım bəyin yazmış olduğu 40-dan artıq elmi əsərin əksəriyyəti ingilis, fransız, alman və başqa dillərə tərcümə edilmişdir. Hələ 1835-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyası 35 yaşlı alimi öz müxbir üzvü seçmişdi. Mirzə Kazım bəy Amerika, Fransa, Almaniya, Böyük Britaniya, Danimarka və başqa ölkələrin elmlər akademiyalarının elmi cəmiyyətlərinin də həqiqi və müxbir üzvü idi. Rus şərqşünaslıq elmini zənginləşdirən əsərlərinə görə O, 3 dəfə yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüşdü. Mirzə Kazım bəy 1870-ci ildə

Peterburqda vəfat etmişdir. Akademik İ.N.Borcinin onun haqda yazdığı nekroloqda deyilirdi: “Nə qədər ki, Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək-bu iş heç vaxt dayan-dırılmayacaqdır-Kazım bəyin adı şöhrətlə çəkiləcəkdir”. Böyük uzaqgörənliklə deyilmiş bu sözlər onun ölümündən keçən yüzilliklərdə özünü tamamilə təsdiq etmiş, Mirzə Kazım bəyin şan-şöhrəti daha da artmış, gələn nəsillər onu böyük hörmətlə yad etmiş, əsərlərindən faydalanmışlar.

O, Azərbaycanın orta əsrlər dövrünə aid mühüm mənbə olan “Dərbəndnamə” əsərinə xüsusi diqqət yetirmiş və bu sahədə uzun müddət araşdırmalar aparmışdır. Şimal-şərqi Azərbaycanın, eləcə də Azərbaycanın V-XI əsrlər tarixindən bəhs edən “Dərbəndnamə” əsərinin kim tərəfindən qələmə alınması, kimə həsr olunması, hansı dildə yazılması və onun yazılma tarixi mübahisə doğuran problemlərdən biri olmuşdur. Bu sahədə on iki il gərgin və məhsuldar elmi araşdırma aparan Mirzə Kazımbəy mənbələri hərtərəfli tədqiq edərək əsərin müəllifini müəyyən etməyə çalışmışdır. O, ərəb, fars, türk və Avropa tarixçilərinin Dərbəndlə bağlı tədqiqat və araşdırmalarını tənqidi təhlil süzgəcindən keçirərək Azərbaycan tarix elminə qiymətli xəzinə bəxş etmişdir.

Mirzə Kazımbəy bu əsər üzərində 1839-cu ildən işləmiş, lakin 1842-ci il avqustun 17-də Kazanda baş vermiş yanğın nəticəsində əsərin birinci hissəsi məhv olmuşdur. Yalnız 1843-cü ildə müəllif bu hissəni bərpa etmişdir. Bu əsər üzərində apardığı tədqiqat işinin ümumi planını akademik Frenə göndərmiş, 1851-ci ildə əsər Peterburqda nəşr olunmuşdur. Əsər dəyərinə görə Peterburq Elmlər Akademiyasının "Demidov" mükafatına layiq görülmüş, müəllifin əldə etdiyi mənbələr əsəsindəki araşdırmaları əsərə dünya şöhrəti gətirmişdir. O, "Dərbəndnamə" əsərinin meydana gəlməsi ilə bağlı yazırdı: "...“Dərbəndnamə” mənim öz vətənimə olan münasibətimin nəticəsi və mənim

vətənimə olan hisslərimin təcəssümüdür... Darıxdırıcı qış gecələrində Dərbəndin qədim tarixinə dair əlyazmalar oxuyan gəncləri mən yaxşı xatırlayıram. Həmin gənclər bir neçə gün vətənimin qədim tarixinə dair yazıları oxudular. Əldən-ələ keçərək oxunan bu əlyazmanın şöhrəti tez bir zamanda yayılmağa başladısa da, onun ilk mənbəyini heç kəs müəyyən edə bilmədi. Bu nadir əlyazma çoxlarının diqqətini yalnız kitab rəflərini zənginləşdirmək baxımından cəlb etmişdi. Əlyazma haqqında belə bir məlumat var ki, bu Dərbəndin savadsız üç tacirinə məxsus idi və Dərbənddə qoyulan xüsusi adətə görə onun üzünün köçürülməsi və oxumaq üçün başqalarına verilməsi qadağan idi. Bu qadağaya baxmayaraq əsər bir nəfər tərəfindən ələ keçirilərək arzusunda olanlara oxunmaq üçün verilmiş, lakin əlyazma tez bir zamanda yoxa çıxmışdır...". Dərbəndnamə sözünün unudulduğu bir zamanda yenidən bu əlyazma yada düşdü. Bu haqda Mirzə Kazımbəy yazırdı: " O, vaxt ki, mən elmin dəyərini bildim, onda mənim həyatımda çox dərin dəyişikliklər oldu və mütəmadi olaraq "Dərbəndnamə" haqqında çoxlu material topladım. Əsər Avropanın elm aləminə özü yol açdı. Dərbəndi tərəkədən bu əlyazmanı almadığım üçün mən indiyə qədər özümü bağışlaya bilmirəm...". Mirzə Kazımbəy Dərbənddəki dostları ilə daim əlaqə saxlayır və əsl nüsxənin ona çatdırılmasında yardımçı olmalarını xahiş edirdi. Nəhayət, 1839-cu ildə Qırçalıdan olan dostu İbrahim bəyin katibi Mirzə Kərim ona bu nüsxəni verdi ki, bu nüsxənin də yuxarıda adı çəkilən üç nəfər tacirin kitab rəfində saxlanılmış ən mükəmməl əlyazmanın surəti olduğunu güman etmək olar. Qeyd edək ki, elm aləmində "Dərbəndnamə" haqqında ilkin sözü XVIII əsrin əvvəllərində akademik Z.Bayer söyləmişdir. 1726-cı ildə o yazırdı: "Girey xanın rəhbərliyi altında müsəlmanlar Dərbənd və Əndəri işğal edəndə Məhəmməd Əvabi Əxasse

belə bir əmr aldı ki, ərəb və fars mənbələri ilə tanış olaraq Dağıstanın qədim tarixi haqda türkcə yazsın...”. Bu cür qarışıq məlumata Y.Klaprotun da əsərində rast gəlmək olar. Hətta Y.Klaprot bunu daha başqa istiqamətdə şübhəli bir şəkildə qələmə alır. O yazırdı: “Dərbənd ərazisində islam yayılanda Krım xanı Girey xan Qum və Xəzər dənizləri arasındakı əraziləri və həmçinin Əndəri ələ keçirən zaman şəhər sakini Məhəmməd Əvabi Əktaşiyə tapşırıq verdi ki, ən yaxşı ərəb və fars tarixçilərinin əsərlərindən Dağıstana aid olan hissələri türk dilinə çevirsin...”. Mirzə Kazımbəy Dərbəndnamə əsəri üzərində işləyərkən yuxarıda adları çəkilən və qeyri-müəyyən fikir söyləyən məşhur alimlərin əsərlərinə müraciət edərək, onlardan sitat gətirir və səhv fikirlərini göstərməklə öz qeydlərini edirdi.

Mirzə Kazım bəylə yanaşı A.Bakıxanov, S.Vəlibəyov da “Dərbəndnamə” üzərində tədqiqatlar aparmışlar və onların bu tədqiqatları hər şeydən əvvəl bu əsərin dilimiz, ədəbiyyatımız və tariximiz üçün əhəmiyyətindən, onun filoloji dəyərindən irəli gəlirdi. Digər tərəfdən bu abidə ilə bağlı tədqiqatlar XIX əsr Azərbaycan elmi fikrinin inkişaf tarixini, elmi laboratoriyasını və metodoloji prinsiplərini izləmək baxımından da çox maraqlıdır [15, s. 38].

Hətta bəzən çağdaş ədəbiyyatşünas alimləri Mirzə Kazım bəyi Azərbaycan mətnşünaslıq elminin beşiyi başında duran ilk mətnşünas hesab etmişlər: “Ümumiyyətlə, Şərqi yazılı abidələrinin (“Dərbəndnamə”, “Qisseyi-Yusif”, “Məhəmmədiyə”, “Səbatü-l-acizin” və s.) üzərindəki tədqiqat işi Mirzə Kazım bəyin dövrünün görkəmli mətnşünaslarından olduğunu, müəyyən mənada Azərbaycan mətnşünaslığının beşiyi başında dayandığını söyləməyə əsas verir.

Mirzə Kazım bəyin mətnşünaslıq metod və prinsiplərinin öyrənilməsi və mətnşünas alim kimi onun fəaliyyətini tam genişliyi ilə işıqlandırmaq üçün, şübhə yoxdur ki, onun

elmi irsinə, yəni elmi mətnlərini tərtib etdiyi yazılı abidələrə, “Dərbəndnamə”, “Qisseyi-Yusif”, “Məhəmmədiyə”, “Səbat əl-acizin”, “Müxtəsər əl-viqayə” və onlara yazdığı şərhlərə müraciət etmək lazımdır. Alimin tekstoloji fəaliyyətinin tədqiqat obyektini seçilmiş yazılı abidələr müxtəlif Şərq dillərində olduğu kimi onların həsr olunduğu elm sahələri də müxtəlifdir. Onun tekstoloji tədqiqatları folklor və bədii ədəbiyyat abidələri ilə yanaşı, tarix, islam hüququ və ilahiyyat elmlərinə dair əsərləri əhatə etmişdir. Bütün bunlar Mirzə Kazım bəyin Şərq, müsəlman mədəniyyətinə dərinlən yiyələnmiş, geniş miqyaslı bir şəxsiyyət olduğunu göstərir.

Mirzə Kazım bəy mətnləri üzərində tekstoloji tədqiqatlar apardığı abidələrin anadilli nüsxələri ilə yanaşı, onların başqa Şərq dillərinə edilmiş tərcümələrini də araşdırmalara cəlb etmişdir. O, Azərbaycan mətnşünaslığı tarixində tərcümə abidələrini tekstoloji tədqiqata cəlb edən ikinci alimdir. Belə hallara biz çağdaş mətnşünaslıq elminin təcrübəsində də təsadüf edirik. “Dərbəndnamə” abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırma apararkən alim onun anadilli nüsxələri ilə yanaşı, fars dilinə tərcümə edilmiş, Rusiya elmlər Akademiyasının Asiya muzeyində və Sankt-Peterburqda İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanan əlyazmalarından da istifadə etmişdir.

Mirzə Kazım bəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi, elmi ədəbiyyatı öz araşdırmalarında göstərməklə və onların bəziləri haqqında hətta qısa şərhlər verməklə yanaşı, mətnin tərtibi zamanı istifadə etdiyi başlıca əlyazma mənbələri, yəni abidənin orta əsr əlyazmaları haqqında da gələcək tədqiqatçılara məlumat verilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, alim həmin əlyazmaların hansı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda saxlandığını qeyd etmiş, onların hər biri haqqında müxtəsər məlumatların verilməsini, lazım bilmişdir. İstər elmi mətnin, istərsə də onunla bağlı verilən

bilgilərin hansı məxəzlərə söykəndiyini göstərməkdən ötrü tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələri haqqında hər bir mətnşünas alimin məlumat verməsini Mirzə Kazım bəy zəruri məsələ hesab etmişdir.

Şərq əlyazma abidələrinin öyrənilməsi sahəsində yüksək nəzəri və praktik bilgilərə yiyələnən Mirzə Kazım bəy orta əsr abidələrinin əlyazmalarında yol verilmiş təhriflər, dəyişmələr, ixtisarlar, əlavələr və başqa nöqsanlı cəhətləri meydana gətirən amillərin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi orta əsr yazılı abidələrinin ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmalar nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini diqqətlə öyrənərək onları doğuran başlıca amilləri müəyyənləşdirmiş və aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır.

Ərəb əlifbasının çətinlikləri, katiblərin diqqətsizliyi və savadsızlığı ucbatından yol verilmiş təhriflər. Mirzə Kazım bəyin fikrincə müsəlman Şərqində elə bir orta əsr əlyazması yoxdur ki, bu səbəblər ucbatından təhriflərə məruz qalmamış olsun. “Mən tam şəkildə təsdiq edə bilərəm ki, istənilən müsəlman ölkəsində, bu nöqsanın bu və ya digər miqdarda aşkar edilməməsi mümkün olmayan bir dənə də olsun, - istər ərəb, istər fars, istərsə də türk, - əlyazması tapmaq mümkün deyildir” [22, s. 231]

Dini zəmində yaranmış təhriflər. Tədqiqatçı alim yazır ki, orta əsr əlyazmalarında, xüsusən dini kitablarda və islam tarixinə dair traktatlarda yaradılmış təhriflərin bir qismi dini amillərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, müxtəlif dini cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan katiblər köçürdükləri əsərlərin mətnlərində öz xeyirlərinə istədikləri dəyişiklikləri etmişlər.

3. Abidə başqa Şərq dillərinə tərcümə edilərkən yol verilmiş təhriflər. Orta əsr tərcümə abidələrinə yaxşı bələd olan mətnşünas alim, keçmiş yüzilliklərin tərcüməçilərinin

orijinalara olduqca sərbəst münasibət bəsləyərək, tərcümədə onların mətnlərini istədikləri kimi dəyişdiklərini qeyd etmişdir.

4. Bir bölgədə yaradılmış abidənin başqa bölgələrin türk dili ləhcələrinə uyğunlaşdırılması. Mirzə Kazım bəy türkdilli yazılı abidələr üzərində apardığı araşdırmalara əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu bölgədə yaradılmış əsər türk dünyasının başqa-başqa bölgələrində üzü köçürülərək çoxaldılan zaman onun dili və üslubunun həmin bölgələrin ləhcələrinə uyğunlaşdırılması nəticəsində mətnlərdə müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Beləliklə, Mirzə Kazım bəy özünün rəngarəng və məhsuldar fəaliyyəti, Azərbaycan mətnşünaslığının bir elm sahəsi kimi formalaşmasında və onun nəzəri əsaslarının yaradılmasında çox böyük rol oynayaraq gələcək inkişafı üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

MƏTNİN MƏNBƏLƏRİNİN AŞKAR EDİLMƏSİ

Mətnşünaslıqda xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də mətnin mənbəyinin müəyyənləşdirilməsidir. Müasir dövrdə bu proses çoxsaylı əlyazmaların qorunub saxlandığı dünya kitabxanalarında biblioqrafik-məlumat göstəricilərindən faydalanmaqla həyata keçirilir. Kataloqlar vasitəsilə ayrı-ayrı əlyazmaların fərqli kitabxanalardakı nüsxələri müəyyənləşdirilir, yeni arxiv materialları əldə olunur. Bu iş mətnşünaslıqla kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiyanın həmhüddud sahəsini təşkil edir.

Hər bir qədim əlyazma informasiya mənbəyidir. İnformasiya axtarışı isə həmişə kommunikasiya prosesinin tərkib hissəsi olmuşdur. Mənbə axtarışının əsas məqsədi hər şeydən əvvəl ilkin sənədin və ya ona dair məlumatın tapılmasıdır. Biblioqrafik informasiya “informasiya” anlayışının bir tərkib hissəsi kimi sənəd kommunikasiyaları sistemində özünə-məxsus, səciyyəvi xüsusiyyətə malik bir vasitə kimi çıxış edir. Biblioqrafik informasiyanın əsas özəyi sənədlərə dair biblioqrafik yazıdan, xüsusilə biblioqrafik təsvirdən ibarətdir. Yəni, hər bir biblioqrafik informasiya mənbəyi sənədlərin özlərini deyil, onların fərqləndirilməsi və axtarışı üçün vacib olan əlamətləri əks etdirir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq lazımdır ki, biblioqrafiyanın sənəd-kommunikasiyaları sistemində vasitəçiliyinin başlıca fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o informasiya mənbəyi olan sənədlərin özlərini deyil, onlar haqqında informasiyanı istifadəçilərə çatdırır və istifadəçilər həmin informasiyadan sənədlərsiz, onlardan asılı olmayaraq istifadə edə bilirlər.

Biblioqrafik informasiya sənəd axtarışı vasitəsi kimi qədim kitabxanalarda, onların fondlarında toplunu əks etdirən siyahı formasında meydana gəlmişdir. Bu siyahılar kitab-

xana kataloqlarının ilk formasıdır. Məhz kitabxana kataloqları bibliografik informasiyanın tarixən ilkin mövcudluq formasıdır. Bibliografik informasiyanın sosial funksiyalarından biri olan bibliografik axtarış bibliografik fəaliyyətin ilkin əsasını təşkil edir.

Yazılı mənbə axtarışının ilkin əsası bibliografik axtarışdır. Bibliografik axtarış müəyyən topluda nəyinsə aşkar edilib, müəyyənləşdirilməsi məqsədilə aparılan prosesləri nəzərdə tutan ümumi axtarış anlayışının bir tərkib hissəsidir. Bibliografik axtarışdan bəhs edərkən qoyulan məsələnin düzgün mənimsənilməsi üçün zəruri olan bəzi anlayışların bibliografik mənasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunlar pertinentlik, relevantlıq, axtarış əlaməti, sənədin axtarış tərz, axtarış təlimatı, bibliografik axtarışın dolğunluğu və dəqiqliyi anlayışlarıdır. Bibliografiyaya görə pertinentlik məlum bibliografik informasiyanın onunla maraqlanan şəxsin əsl tələbatına uyğun gəlməsi deməkdir. Relevantlıq ümumi halda əldə edilmiş sənədlərin sorğuda ifadə olunan tələbata uyğun gəlməsi deməkdir. Bibliografiyada relevantlıq ikipilləli xarakter almaqla mürəkkəbləşir. Birinci pillədə bu, sorğu ilə ona cavab olaraq müəyyən edilən bibliografik informasiya arasındakı uyğunluğu bildirir. İkinci pillədə müəyyənləşdirilmiş bibliografik informasiya ilə orada haqqında məlumat verilən sənədlər arasındakı uyğunluq nəzərdə tutulur.

Bibliografik xidmət zamanı axtarış əlaməti dedikdə mənbəyin bəzi məzmun və ya formal meyarları nəzərdə tutulur. Əldə edilən bibliografik informasiya da bunlara uyğun gəlməlidir. Sənədin mövzusu, onun müəllifi, nəşr ili, nəşr forması və s. bunlara misal ola bilər. Axtarış tərz, və ya sənədin səciyyələndirilməsi sənədin sorğu ilə əlaqədar bibliografik axtarışı və eyniləşdirilməsi üçün zəruri olan sənədlərin təsvirini əks etdirən topludur. Sənədin bibliografik təsviri, təsnifat indeksləri, predmet rubrikaları, həmçinin

annotasiya və ya referat bunun üçün səciyyəvi ola bilər. Axtarış təlimatı – sorğunun axtarış aparılmalı olan biblioqrafik informasiya kütləsinin məlumat dilində (məsələn, KBT və ya UOT-un indekslərilə) və ya konkret sənədin tapılması üçün lazım olar. Formal əlamətlərin (müəllif, sərlovhə, buraxılış məlumatları və s.) toplusu ilə ifadə olunan məzmunudur.

Biblioqrafik relevantlıq – məzmunu (məna) və formaya görə ola bilər. Birinci halda əldə etdiyimiz biblioqrafik informasiyanın və orada əks olunan sənədlərin sorğuya mövzu, ikincidə isə forma etibarı ilə uyğunluğu, yəni relevantlıqları nəzərdə tutulur. Biblioqrafik axtarışın dolğunluğu - əldə edilmiş relevant biblioqrafik qeydlərin axtarış aparılan biblioqrafik informasiya toplusunda ehtimal olunan relevant qeydlərin ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, kitabxananın sistemli kataloqunda və arxiv materiallarının sistemli kartotekasında oxucunun maraqlandığı məsələ üzrə 200 sənədin biblioqrafik qeydinin toplanmış ehtimal edilir. Belə olan halda biblioqrafik axtarışın dolğunluğu 150-200 nisbəti ilə ölçülür və bu da 75 faizə bərabər olur. Biblioqrafik axtarışın dəqiqliyi – relevant biblioqrafik yazıların sorğuya cavab olaraq verilən yazıların ümumi sayına nisbəti ilə ölçülür. Məsələn, oxucunun sorğusuna cavab olaraq 100 biblioqrafik yazı - əlyazma mənbəyi müəyyən edilmişdir. Lakin bunlardan əslində 80-i sorğuya relevant olmuşdur. Deməli, belə halda axtarışın dəqiqliyi 80:100 nisbətində ölçülür və 80 faiz təşkil edir.

Sosial inkişafın bütün mərhələlərində tarixi mətnşünaslıqla bağlı biblioqrafik axtarımlar həyata keçirilir. Ümumiyyətlə, mənbələrin real axtarışı 3 hissədən ibarətdir: 1. Mənbə haqqında informasiyanı axtarmaq və digər mənbələr sistemində öz mənbəyini yaratmaq. Biblioqrafik informasiya və biblioqrafik vəsaitlərin axtarışında (məlumat nəşrləri), xüsusi

yaradılmış daha keyfiyyətli axtarış və informasiyanın istifadəsi üçün (ədəbiyyat, kitab); 2. İnformasiya mənbələrinin (sənədlər və nəşrlər) axtarışı, hansı ki, həmin mənbə daha lazımlı, vacib informasiyanı əks etdirir; 3. Xüsusi halda, ədəbiyyatda, kitablarda əks etdirilmiş faktiki məlumatların axtarışı, məsələn, tarixi faktlar və hadisələr, məşin və problemlərin texniki xarakteristikası, alim və yazıçıların həyat və fəaliyyəti haqqında biblioqrafik məlumat.

İnformasiya axtarışının bu məqsəd və üç əsas növü: biblioqrafik, sənədli və faktoqrafik üsürlərini müəyyənləşdirir. Bu növlər bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Məsələn, informasiyanın mənbəyini axtarmaq üçün (sənəd, yaxud nəşr), həmin sənəd haqqında məlum biblioqrafik informasiyanı (faktlar) bilmək lazımdır. Hansı ki, digər sənədlərdən fərqli cəhətləri, bu mövzuda digər müəlliflərin əsərləri, bu ildə bu mövzuda hansı nəşriyyat tərəfindən çap olunub, bütün bu informasiyalar bu biblioqrafik axtarış vasitəsilə öz həllini tapır. Hər şeydən əvvəl, biblioqrafik və sənədli axtarışı həyata keçirmək lazımdır.

İnformasiya axtarışının 3 növü vardır: biblioqrafik, sənədli, faktoqrafik. İnformasiya axtarışı zamanı (nəşrin mövzusu üzrə) axtarışın aşağıdakı şərtləri ilə rastlaşırıq: 1. Axtarışın məqsədi- sənədli axtarış, biblioqrafik evristikanın suallarına əsaslanır; 2. Axtarışın predmeti- mövzu üzrə axtarış, ancaq biblioqrafik evristikaya görə; 3. Janr (növlər) üzrə- axtarışın növü ancaq kitabın nəşrinə görə (monoqrafiya, məcmuə, soraq-məlumat, biblioqrafik vəsait); 4. Axtarışın metodu- dialektiv - axtarışın metodları- yəni mövcud axtarış texnikasının bütün sistemlərindən istifadə; 5. Xronoloji əhatə - retrospektiv axtarış, XIX əsrin əvvəllərindən müasir dövrümüzdə qədər; 6. Coğrafi əhatə - ölkəşünaslıq üzrə axtarış; 7. İxtira və kəşflər üzrə axtarış – bu seçmə axtarışdır, yəni ən vacib əsərlərin seçilməsi; 8. Axtarışın intensivliyi -

bir dəfə, yəni xüsusilə bu iş üçün; 9. Tələbatçıların kateqoriyaları – xüsusi axtarış (ali məktəb tələbələri) - informasiya axtarışının belə konkretləşdirilməsi onun keyfiyyətli istifadəsi üçün şərait yaradır.

Mətnşünaslıq mənbələrinin tapılması üçün müasir informasiya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsində elmi biliklərlə yanaşı, kitabxana-biblioqrafik biliklərin olması da vacib şərtidir. Müasir şəraitdə kitabxanaların, əlyazma fondlarının bütün imkanlarından səmərəli istifadə etmək üçün mətnşünas biblioqrafik cəhətdən hazırlıqlı olmalı, biblioqrafik məlumat mənbələrindən düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır.

Avropalıların xilas etdikləri və qiymətləndirdikləri cahiliyyə dövrü kitabları içərisində türk xalqlarının tarixi-yazılı irsinin çox böyük xüsusi çəkisi vardır. Ona görə də türk xalqlarının islamaqədərki yazılı abidələrinin ən zəngin kolleksiyası hazırda Berlindəki Alman Elmlər Akademiyasında saxlanılır. Bu kitabları vaxtilə prussiyalıların A.Qrünvedel və A.Fon Lekokun başçılıq etdikləri dörd elmi ekspedisiyası Şərqi Türküstanın Turfan vahəsindəki axtarışları zamanı tapmış, lakin onların çox az hissəsini alaraq, özləri ilə Prussiyaya aparmışdılar.

Sankt-Peterburqdakı Asiya Muzeyində V.Radlovun, S.Malovun, A.Dyakovun, D.Klementsın, N.Krotkovun və b. Turfandan, Urumçidən, Suçcoudan (şimal-qərbi Çin) yığıb gətirdikləri qədim türk əlyazmaları mühafizə edilir. Ser Aurel Steynin Londonun Britaniya Muzeyində saxlanan kolleksiyası Dunxuandan (şimali-qərbi Çin) və bəzi fraqmentlər Mirandan (Şərqi Türküstan) toplanmışdır.

Paris Milli Kitabxanasında P.Pelyonun Dunxuandan və C.Akənin Turfandan əldə etdikləri qədim türk manuskriptləri saxlanılır. Bir missionerin Edzin-qolda (daxili Monqolustan) aldığı saxlanma keyfiyyəti çox yüksək olan vərəqlərdən

ibarət kiçik kolleksiya Stokholm Etnoqrafiya Muzeyinə verilmişdir. Xuan Venbi adlı birisi Turfandan əldə etdiyi bəzi türk əlyazmalarını Pekindəki Milliyyətələr Akademiyasına təhvil vermişdir. Otaninin ekspedisiyasının əldə etdiyi arxeoqrafik tapıntılar Kiotoda (Yaponiya) saxlanılır. Nəhayət, bir neçə vərəq qədim türk yazısı Ankaradakı Etnoqrafiya Muzeyindədir. Beləliklə, bütün bu materiallar türk xalqlarının islamaqədərki kitab mədəniyyət haqqında geniş söz deməyə, həmçinin mədəniyyət tarixinin daha dərin qatlarını araşdırmağa imkan verir.

Qədim yazıları öyrənən paleoqrafiya elminin bir neçə köməkçi sahəsi vardır ki, mənbələrin tapılması, mətnlərin məzmununun dəqiqləşdirilməsi, əlyazmaların sirrini açılması üçün bu sahələrin köməyindən istifadə edilir:

1) Arxeologiya – abidənin material tərtibini öyrənir. 2) Kodikologiya (latınca codex “kitab” + yunanca logos “təlim, elm” deməkdir) – qədim və orta əsr əlyazma kitabı və onun müqəddəratını öyrənir. Əsas vəzifəsi paleoqrafiya üçün geniş köməkçi aparatın, unifikasiyalı əlyazma kataloqlarının və xüsusi biblioqrafik məlumatın hazırlanması ilə bağlıdır. 3) Arxivşünaslıq – məqsədi qədim məbəd (sınaqoq, kilsə və məscid) fondlarının, şəxsi arxiv və kolleksiyaların bərpası və tədqiqidir. 4) Diplomatika (yunanca diploma “vərəq, sənəd” deməkdir) – qədim və orta əsr sənədlərini, rəsmi fərmanları və yazışma sənədlərini öyrənir. 5) Epiqrafika (yunanca epigraphe “nəyinsə üzərində yazı” deməkdir) - bərk material (daş, metal, qamış, keramik məmulatlar və s.) üzərindəki yazını öyrənir. 6) Numizmatika (latınca numisma “sikkə” deməkdir) – sikkələr üzərindəki yazını öyrənir. 7) Sfragistika (yunanca sphragis “möhür” deməkdir) – möhürləri və onların basılmış əksini (izini) öyrənir.

NÜSXƏ FƏRQLƏRİNİN TƏHLİLİ

Orta əsr mətnləri üzərində araşdırmalar zamanı ortaya çıxan ən ciddi çətinliklərdən biri də nüsxə fərqləri, əsərin və müəllifin adlarının müəyyənləşdirilməsi və s. bu kimi məsələlərdir. Abidələrin mətnləri yüzilliklər boyu kitabçılar və filoloqlar tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürüldükcə onlara başqa adlar verilmiş, başlanğıc və sonluqlarında müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Mətnlər üzərində aparılan tekstoloji araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bir sıra hallarda bir abidə iki əsər kimi və ya əksinə, iki əsər bir abidə kimi verilmişdir.

Katib və xəttatlar orta əsr mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhriflər nəticəsində ayrı-ayrı klassik abidələrin bir-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyalarının əmələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin abidələrin, müasir tədqiqatçı alimlər tərəfindən mətnlərinin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpası yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həlledilməz problemlər yaratmışlar.

Prof. K.Şərifli çoxsaylı əlyazmalar üzərində apardığı tədqiqatlar əsasında orta yüzilliklərin katib və xəttatlarının köçürdükləri abidələrin mətnlərində yol verdikləri təhrifləri ilk dəfə olaraq 21 maddədə qruplaşdırmışdır:

- köçürdüüyü abidənin dilini, imla qanunlarını zəif bilən, yaxud bilməyən katib və xəttatların yol verdikləri təhriflər;
- dil tarixini və arxaizmləri yaxşı bilməmələri üzündən müəllifin dilini müasirləşdirmələri;
- Azərbaycan klassiklərinin əsərlərinin Türkiyədə, Orta Asiyada və başqa ölkələrdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrinə müəllifin dilinin yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılması;
- klassiklərin öz dövrlərinə xas olan yazı və imla qaydalarını dəyişdirərək, katiblərin köçürdükləri dövrlərin yazı qaydalarına uyğunlaşdırılması;

- katib və xəttatların mənsub olduqları fəlsəfi və ədəbi cərəyanların, dini təriqətlərin mənafeyini, eləcə də ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutaraq, onların mətnlərinə daxil etdikləri təhriflər;

- milli düşüncələrə və siyasi məqsədlərə əsaslanaraq, klassik abidələrdə əlavələrə və dəyişmələrə yol verməklə yaranmış təhriflər;

- saray intriqaaları ilə bağlı klassiklərin əsərlərinə daxil edilmiş qərəzli təhriflər;

- məşhur klassikləri hökmdarların yanında nüfuzdan salmaq məqsədilə onların adından hökmdara qarşı yazılmış həcvlər;

- yer, xalq və insan adlarının katib və xəttatlar tərəfindən düzgün oxunmaması, yaxud məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi və s. [12, s.60]

Bunun nəticəsidir ki, Əmir Xosrov Dəhləvi, Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Əbdürrəhman Cami və başqa Şərq mütəfəkkirləri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katiblərin və xəttatların mətnlərində yol verdikləri çoxsaylı təhrifləri və özbaşınalıqları görüb, bu kitab sənətkarlarının əlindən şikayətlənmişlər. Məhəmməd Füzuli öz şikayətini mənzum şəkildə belə ifadə etmişdir:

Təbbət yadə katibin lau ləhü mə xaribət,
Məurrətun ussisət bil-elmi və-l-ədəbi
Ərda min əl-xəmri fi fsadi-nüsxətihi
Təsdəzhiru-l-eybə təğyirən min əl-inəbi

***

Bəd sərgəştə bəsani-qələm an bisarü na
Ki, büvəd tişeyi-bünyani-məarif qələmşəh.
Ziyanəti-surəti-ləfzəst xətəş, leyk çisud,
Pərdeyi-şahidi-mənist səvadi-rəqəmşəh.

Mənası: Şil olsun o katibin əlləri ki, o olmasaydı, ədəbiyyat və elm ilə qurulmuş olan abadan ölkələr dağıdılmazdı. Fasidlikdə onun nüsxəsi (varlığı) çaxırdan da müfsidədir.

O adam qələm kimi avara olsun ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdür. Xətti ləfzin surətində bəzəkdir. Lakin nə fayda, yazısının qaralığı, mənə gözəlinə pərdədir.

Orta əsr klassiklərinin əllərindən şikayətləndirkləri katib və xəttatların hamısı adi sənət sahibləri olmamış, onlardan bir çoxu ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini gözəl bilən, şair təbli, dövrünün sayılan ziyalıları olmuşlar. Adətən belə katib və xəttatlar saraylara dəvət olunaraq, hökmdarların himayəsi altında onların sifarişlərinə əsasən, saray kitabxanaları üçün müxtəlif xətt nümunələri ilə bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının hazırlanmasında geniş fəaliyyət göstərmişlər. Orta əsr məxəzlərində verilən məlumatlara görə, adətən, saray kitabxanalarında işləmək üçün katib və xəttatlar seçilərəkən, onların ayrı-ayrı xətt nümunələri ilə gözəl yazmalarını yoxlamaqla bərabər, həm də ümumi dünyagörüşlərini, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti necə bilmələrini də öyrənənlərmiş. Hətta onlardan bəziləri sonralar dövrünün tanınmış alimləri və şairləri olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq saraylarda fəaliyyət göstərmiş yüksək səviyyəli xəttatların orta əsr mətnlərinə daxil etdikləri təhriflər heç də başqa katiblərin təhriflərindən az olmamışdır. Bunu dövrümüzə gəlib çatmış əlyazmaların həm özləri, həm də klassiklərin verdiyi məlumatlar göstərir.

Orta əsr poeziya nümunələri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan bəzi çağdaş alimlər belə qənaətə gəlmişlər ki, bu qəbildən olan katiblər və xəttatlar üzünü köçürdükləri əsərlərin mətnlərində məqsədyönlü dəyişikliklər apararkən bəzən hətta müəlliflərin özlərindən də qüvvətli söz, ifadə, misra, beyt, təşbeh, istixarə və s. bədii ifadə vasitələri tapıb işlətmişlər.

Katiblərin və xəttatların orta əsr klassiklərinin əsərlə-

rində yol verdikləri təhriflərə və özbaşınalıqlara görə onların əllərindən yalnız həmin əsərlərin müəllifləri yox, həm də əlyazma kitablarına tarixin yaddaşları və xalqın mədəniyyət abidələri kimi baxan, onların mətnlərini hər cür kənar müdaxilədən qoruyan, dövrünün müdrik şəxsiyyətləri, alimləri və bəzi katibləri də şikayətlənmiş, onları əlyazma kitablarından belə münasibət bildirməyə çətindirməyə çalışmışlar. Onlar bu şikayətlərini əlyazma kitablarının sonluqlarında və haşiyələrində yazdıqları qeydlər və mənzum parçalarla ifadə edərək, sonra həmin əsərin mətnini köçürəcək katibləri diqqətli olmağa, mətnə təhriflər daxil etməməyə çağırmışlar. Misal olaraq aşağıdakı mənzum parçaya müraciət edək:

Qələm fəryad edər, ağlar mürəkkəb
Məni nadan əlinə salma ya rəbb.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, istər saray kitabxanalarında, istərsə də mədrəsələrdə, məscidlərdə, şəxsi evlərdə və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərərək əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında həlledici rol oynamış katib və xəttatlar klassik mətnlərdə demək olar ki, eyni dərəcədə təhriflərə yol vermişlər. Odur ki, bədii tərtibatlarla hazırlanmış gözəl əlyazma kitablarının mətnləri, öz nöqsanları baxımından, heç də adi tərtibatlı kitabların mətnlərindən fərqlənməmişdir. Məhz buna görə də, müəllif nüsxəsi bizə gəlib çatmamış hər hansı orta əsr müəllifinin istənilən katib və xəttat tərəfindən üzü köçürülmüş əsərinin bir nüsxəsinə əsasən, onu tədqiq və nəşr etmək mümkün deyildir.

Avtoqrafları dövrümüze gəlib çatmamış hər hansı bir abidə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalar əsasında akademik nəşrə hazırlanarkən, həmin abidənin əlyazma nüsxələri arasında olan fərqli cəhətləri, yəni nüsxə fərqləri də nəşr olunur. Nüsxə fərqlərinin verilməsi istər gələcəkdə əsər üzərində aparılacaq tədqiqat işləri, istər əsas mətnin nə dərəcədə düzgün seçilməsinin əsaslandırılması, istərsə də

mətnşünas alimin elmi-tənqidi mətnin tərtibində hansı prinsiplərə əsaslandığını müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm elmi amillərdəndir. Bu və ya digər nüsxələrdə mətn fərqlərinin qeydə alınması və tənqidi mətnə başqa izahatların qeyd edilməsi mütləq yazılan dildə həyata keçirilməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nüsxə fərqləri elmi nəşrlərdə verilir. Mətnin tarixinə heç bir yenilik gətirməyən əlyazmalar nüsxə fərqlərinə cəlb olunmur. Heç də həmişə bütün nüsxə fərqlərini göstərmək lazım gəlmir. Orfoqrafik, qrafik və mexaniki xətalara nüsxə fərqləri göstərməyə o qədər də ehtiyac yoxdur. Orta əsrlərdə ərəb qrafikası ilə qələmə alınmış, yaxud köçürülmüş mətnlərdə katib və xəttatların diqqətsizliyi ucundan nöqtələrin düşməsi nəticəsində sözlər təhrif edilmiş olur. Mətnə bu qəbildən olan təhriflərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və katib xətası olduğu şübhə doğurmazsa, bu zaman onlara nüsxə fərqləri göstərməyə ehtiyac qalmır.

Mətnşünas nüsxə fərqlərinin göstərilməsində müəyyən sistemə əsaslanmalı və həmin sistemi elmi-tənqidi mətnə yazdığı ön sözdə şərh etməlidir. Nüsxələrdə olan fərqləri qeyd etməyin əhəmiyyəti ondadır ki, oxucu, yaxud tədqiqatçı əsərin tərtibçi tərəfindən hazırlanan mətnlə razılaşmadığı halda, istədiyi variantı götürə bilsin. Bunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oxucular istifadə olunmuş əlyazmalar haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərlər.

Nüsxə fərqləri hər səhifənin sonunda və ümumi mətnin sonunda verilə bilər. Əgər nüsxə fərqləri azdırsa, bunları nəşrin əvvəlindəki mətnşünaslıqla bağlı ön sözdə və ya girişdə vermək mümkündür. Nüsxə fərqi bir sözə aid olduqda, sıra sayı məhz həmin sözün üzərində qoyulur. Nüsxə fərqi yanaşı yazılmış bir neçə sözə aid olduqda birinci sözün əvvəlində və sonuncu sözün sonunda işarələr qoyulur. Bu iki işarə arasındakı mətnin nüsxələrin hər birində necə yazılması isə aşağıda göstərilir. Söz, sözlər, parçalar

olmadıqda (-), əlavələr olduqda (+) işarələri ilə göstərilir. Digər mürəkkəbliklər isə imkan daxilində sözlərlə şərh edilir.

Ayrı-ayrı amillərin təsiri ilə klassik mətnlərdə yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər filologiya elmləri sırasında yeni bir elmi sahənin – mətnşünaslığın meydana gəlməsində başlıca rol oynamış, onun qarşısına, klassiklərin yaradıcılığını tədqiq etməzdən əvvəl onların əsərlərinin müəllif iradəsinə uyğun düzgün mətnlərini tərtib etmək kimi ciddi bir problem qoymuşdur. Böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bu problemin həlli də ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün işıqlandırılması deməkdir. Klassik əsərlərin mətnləri üzərində araşdırmalar aparan hər bir mətnşünas alim ilk növbədə tədqiq etdiyi əsərin əlyazma mənbələrini müqayisəli şəkildə tutuşdurmalı, onlardakı fərqli cəhətləri üzə çıxarmalı, əsərin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində meydana gəlmiş bu fərqli cəhətləri, yaxud təhrifləri doğuran səbəbləri müəyyənləşdirməlidir. Çünki abidlərdə yol verilmiş xətalarn, yaxud dəyişmələrin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və onların düzgün variantlarının bərpası tədqiq olunan mətnin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan ən düzgün üsuldur. Mətnlərdə yol verilmiş xətalarn və dəyişmələri üzə çıxarmaq o qədər çətin olmasa da, onları doğuran səbəbləri üzə çıxarmaq və onların düzgün variantlarını elmi sübutlar və dəlillərlə müəyyən və təsdiq etmək mətnşünaslığın ən çətin məsələlərindəndir. Bu məsələlərin düzgün həlli araşdırılan əsərin əlyazma nüsxələrini köçürmüş ayrı-ayrı katib və xəttatların şəxsiyyətləri, hansı dini təriqətə, ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olduqları öyrənilməlidir, çünki hər bir əlyazma nüsxəsində yol verilmiş təhriflərin arxasında müəyyən bir şəxs, yəni katib, yaxud xəttat dayanır. Mətnlərdə yol verilmiş bir çox təhriflər məhz bu sənət sahiblərinin marağı və mövqeyindən irəli gəlmişdir. Odur ki, orta əsr abidlərində yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər və onları doğuran səbəblərin öyrənilməsi mətnşünaslıq elminin ən

mühüm xüsusiyyətlərindən biridir.

MƏTNİN SEÇİLMƏ MEYARLARI

Mətnşünaslar klassik abidələri bir və ya bir neçə nüsxə əsasında tədqiq edirlər. 1. Mətnin bir əlyazma əsasında tədqiqi; 2. Mətnin çoxlu əlyazmalar əsasında tədqiqi; 3. Əsas mətnin seçilməsi; 4. Nümunəvi (kanonik) mətnin müəyyənləşdirilməsi. K.Şərifli tənqidi mətn üçün əsas mətnin seçilməsində aşağıdakı amillərin əsas götürüldüyünü yazır: Nüsxənin qədimliyi; Mətnədə zahiri nöqsanların olmaması; Mətnin kamilliyi; Dilin və stilin düzgünlüyü [15, s.221].

Bu və ya digər əsərin avtoqrafı olmadıqda müəllif iradəsini (tam da olmasa) əks etdirə biləcək mətnin tərtibi üçün tədqiqatçı, hər şeydən öncə müəllifin mühitini, onun müasirlərini, yaradıcılığını dərinlən öyrənməli və əsərin əsas məxəzləri olan, üzü ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən müxtəlif yüzilliklərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrini müqayisəli şəkildə dərinlən araşdırmalı, həmin nüsxələrdə olan nöqsan və təhrifləri müəyyən etməli və əsas mətn kimi ən mükəmməl və nisbətən az təhrif olunmuş nüsxəni seçməlidir. Əsərin əlyazmasındakı təhrifləri daha düzgün müəyyənləşdirməkdən ötrü tədqiqatçı imkan daxilində əsərin üzünü köçürmüş katiblərin və xəttatların yaşadıkları və işlədiyi bölgəni, onun tərcümeyi-halını (əgər məxəzlərdə onun haqqında məlumatlar verilsə), ədəbi, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsubiyyətini öyrənməlidir. Bir sıra hallarda isə orta əsr klassikləri yazdıqları əsərlərin üzərinə yenidən qayıdaraq, onları redaktə etmiş və daha da təkmilləşdirmişlər. Odur ki, orta əsr mətnlərini araşdıran tədqiqatçılar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməli, araşdırdıkları əsərin redaksiyasını müəyyən etməlidirlər. Əks təq-

dirdə onlar nəinki müəllif iradəsinə uyğun mətn hazırlamış olar, əksinə müəllif mətnini təhrif edə bilərlər. Buna görə də mətnşünas alimin ən məsuliyyətli və çətin araşdırmaları mətnin əlyazma məxəzlərinin, yəni əlyazma nüsxələrinin düzgün və elmi əsaslar üzrə öyrənilməsi ilə bağlıdır. Mətnin əlyazma məxəzlərinin öyrənilməsi – bu mətnşünas işinin ən mühüm mərhələlərindən biridir [26, s. 20].

Mətnin mümkün qədər doğru-dürüst, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə tərtib olunmasından ötrü tədqiqatçı şairin, yaxud yazıçının üslubunu, yazı maneralarını düzgün müəyyənələşdirməli, onun əsərlərini mənsub olduğu ədəbi və fəlsəfi cərəyanların, eləcə də dini təriqətlərin başqa şair və yazıçılarından düzgün fərqləndirməlidir. Onların eyni məktəbə mənsub olduğunu, üslub və ideya yaxınlıqlarını nəzərə alaraq, əsərlərini qarışdırmamaq üçün hər bir müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasını dərinlən öyrənməlidir. Əgər əsər ancaq bir katib nüsxəsində gəlib zəmanəmizə çatmışsa, onun mətninin tekstoloji tədqiqi və tərtibi mətnşünas üçün daha çətin və daha məsuliyyətli vəzifədir. Orta əsrlər yazılı abidələrinin uzun köçürərkən katib və xəttarların mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhrifləri nəzərə alsaq, bu zaman hər hansı bir klassikin əsərini bir katib nüsxəsi əsasında, tekstoloji baxımdan araşdırmağın nə dərəcədə ağır olduğunu təsəvvür etməkj o qədər də çətin deyil. Bu tipli abidə üzərində tekstoloji tədqiqat aparan mətnşünas atribusiya məsələlərini düzgün həll etmək, mətndəki katib təhriflərini elmi müddəalar əsasında müəyyənələşdirmək və əsəri hər cür yabançı ünsürlərdən təmizləmək üçün müəllifin dövrünü, həyat və yaradıcılığını, dilini və üslubunu dərinlən öyrənməlidir.

Məsələn, klassik türk mətnşünaslarından Mirzə Kazım bəy elmi mətnini tərtib və nəşr edəcəyi əsərin, hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda

saxlanan ən qədim və ən mükəmməl əlyazma nüsxələrini axtarıb əldə etməyə çalışırdı. O, heç zaman mətnini tədqiq və nəşr edəcəyi əsərin bir nüsxəsi ilə kifayətlənə bilməzdi. Çünki istənilən orta əsr abidəsinin katib nüsxələri müxtəlif xarakterli təhriflərə uğramışdır. Bunu Mirzə Kazım bəy gözəl bilirdi ki, bir nüsxəyə söykənən araşdırma uğurlu tədqiqat işi ola bilməz və tədqiqatçıya nüfuz və şöhrət qazandırmaz. Ubeydullah Sədrü-ş-Şəriənin “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin əlyazma nüsxələri ilə bağlı o, belə yazırdı: “Yalnız burada deyəcəyəm ki, indiyədək hələ heç kəs tərəfindən nəşr olunmamış bu əsərin, minlərlə əlyazmalar içərisində onun ən düzgün nüsxəsi kimi göstərilməsi mümkün olan bir dənə də əlyazmasını tapmaq mümkün deyildir; cüzi ehmalçı və ehtiyatsız təşəbbüsün fəvqəladə həssaslığı alimlərin və fəqihlərin lənətlərini mənim üzərimə yağdırardı” [15, s.244].

Mirzə Kazım bəy Kazanda ayrı-ayrı orta əsr yazılı abidələrinin hər hansı bir nüsxəsinə söykənərək, onları çap etdirən nəşrləri tənqid etmiş və onların nəşrlərinin xətalara, təhriflərlə dolu olduğunu göstərmişdir. O, “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin nəşrinə yazdığı müqəddimədə göstərir ki, Kazan nəşrlərinin kobud xətalara və müəyyən nöqsanlarla çap etdirdikləri abidələr kimi, “Müxtəsər əl viqayə” əsərinin də hər hansı bir əlyazma nüsxəsini seçib onun əsasında nəşr etdirmək qeyri-mümkündür [15, s.294].

Alim qeyd edir ki, Kazanda bir nüsxə əsasında çap olunmuş “Yusif və Züleyxa”, “Səbat əl-acizin” və başqa əsərlərin nəşrləri də belə təhriflərə məruz qalmışdır. Bütün yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək Mirzə Kazım bəy hər hansı bir əsərin ancaq müxtəlif əlyazma nüsxələrinə söykənən dərin araşdırmalar sayəsində tərtib olunmuş elmi mətnini etibarlı hesab etmişdir. O, tekstoloji tədqiqata imkan daxilində çoxlu əlyazma nüsxələri cəlb etməyə çağırılmışdır.

Əldə etdiyi hər yeni əlyazmadan sonra tərtib etdiyi mətni yeni əlyazma nüsxəsi ilə müqayisəli şəkildə yenidən nəzərdən keçirmişdir. Məhz “Dərbəndnamə” abidəsinin mətnini tərtib edən zaman da belə olmuşdur. Mirzə Kazım bəy “Dərbəndnamə”nin elmi elmi mətninin tərtibində əsərin altı mükəmməl nüsxəsinə söykənmişdir. Alim mətnşünaslıq fəaliyyətində əsərlərin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, həmin əsərlərə yazılmış şərhlərin əlyazmalarından da istifadə etmişdir. Onları da elmi mətnlərin tərtibinə cəlb etmişdir. O, “Müxtəsər əl-viqayə” traktatının mətnini tərtib edərkən əsərin çoxlu miqdarda əlyazmaları ilə yanaşı ona həsr edilmiş beş ədəd müxtəlif müəlliflərin şərhlərinin əlyazmalarından da faydalanmışdır [s.281-298]. 188, 281-298 Bek

Bu da onun tekstoloji tədqiqatlarının imkan daxilində daha mükəmməl və etibarlı olmasına kömək göstərmişdir. O, yazır ki, “Müxtəsər əl-viqarə” abidəsinə həsr edilmiş şərhlərdən yeddisi ona məlumdur. Bu şərhlərdən isə beş ədədinin əlyazma nüsxələrini əldə etmişdir [22, s.188-289].

MƏTNİN TƏNQIDI VƏ NƏSRƏ HAZIRLANMASI

Əlyazmaların nəsrə hazırlanması mürəkkəb bir proses, dərin zəhmət və spesifik bilik, təcrübə tələb edən bir işdir. Çağdaş əsərlərin nəşri ilə müqayisədə əlyazmaların çapa hazırlanmasında elə çətinliklər meydana çıxır ki, onun aradan qaldırılması ya çox çətinliklə başa gəlir, ya da heç mümkün olmur.

Mətnşünashər hansı bir əsərin yaranma tarixini və onların mətninin düzgün olub-olmadığını tədqiq edib öyrənir, bu mətnləri elmi-tənqidi üsulla tərtib edib çapa hazırlayır, müxtəlif nəşrləri zəruri izahlar və qeydlərlə təmin edir. Bütün bu işlərin ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, poetika, kitab nəşri və s. sahələr üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Ədəbiyyatşünaslığın köməkçi hissəsi olan mətnşünaslıq, eyni zamanda ədəbiyyat tarixi və ədəbiyyat nəzəriyyəsi qolları ilə sıx bağlı olub, onlar üçün məxəz rolunu oynayır.

Müəllif öz əsəri üzərində işləyəndən sonra mətnin son variantını hazırlayıb, oxucuya bitkin şəkildə təqdim etməklə işini bitirir. Mətnşünas isə son variantla birlikdə mətnin yaradıcılıq prosesində hansı mərhələlər keçdiyini, onun hansı qaralamaları, planları, əlavə və silinmiş yerlərinin olduğunu da öyrənir. Bəzən mətnşünas hər hansı bir əsəri nəsrə hazırlayarkən həmin əsərin qaralama variantı ilə üzü ağardılmış variantını kontaminasiya yolu ilə birləşdirib, vahid, mükəmməl mətn yaratmış olur. Qədim abidələrin mətni öyrənilərkən təkcə onların müəllif tərəfindən necə, nə zaman, hansı şəraitdə yaradıldığı deyil, həmçinin sonralar hansı dəyişikliklərə məruz qaldığı da tədqiq edilib müəyyənləşdirilməlidir. Bir çox hallarda mətnşünas qədim abidənin bir neçə əlyazmasının müqayisəsi yolu ilə elmi-tənqidi mətnini tərtib edir.

Əlyazmalar əsasən aşağıdakı strukturda tərtiblənir ki,

əsərlərin nəşri zamanı bu strukturun gözlənilməsi zəruridir:

zahriyə - titul və rəqədir. Burada əsərin adı, müəllifin adı və bəzən əsərin kimə həsr olunması qeyd olunur (vərəqin 1 a üzü);

sərlövə - burada bismiləh (bəsmələ) və ya əsərin adı yazılır (vərəqin 1b üzü);

təməllük qeydi - əsərin kimin mülkiyyətində olduğunu bildirir;

sima qeydi – əsərin müəllifə oxunduğu və müəllif tərəfindən düzəldildiyi haqqında qeyddir;

müqabilə qeydi – müəllif xətti olan nüsxənin digər tam və ya yaxşı olan nüsxə ilə müqayisə olduğunu bildirən qeyddir;

bismilləh; peyğəmbərə dua və mədhiyyə;

dibaçə; müqəddimə;

fehrist; əsərin mətni;

xatimə - əsərin sonu;

istinsax qeydi - əlyazmanın köçürülmə tarixi, katibi, köçürülmə yeri qeyd olunur [2, s.77].

Kitabın mətninin yazıldığı birinci səhifə (1b) və ya birinci iki səhifə (1b – 2a) xüsusi çərçivəyə salınır, ornamentlərlə bəzədilirdi. Əsərin əsas mətni müəllif kolofonu ilə yekunlaşır, kitabın sonluğu isə adətən katib kolofonu ilə bitirdi. Struktur vahidlərini və mətnin müəyyən hissələrini ayırmaq üçün xüsusi terminlərdən istifadə olunurdu. Tematik prinsip əsasında qurulmuş mətnləri tematik fəsil və hissələrə (cüz, qism, bab, səhifə) ayırırdılar.

Prof. D.Lixaçov mətnin oxunması zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri adlamaq üçün bir neçə üsul təqdim edir: Birincisi, mətnşünas tədqiq etdiyi əlyazmanın hərflərinin qrafik cədvəlini tərtib etməlidir; İkincisi, mətnşünas hər zaman kontekstin köməyindən istifadə etməlidir; Üçüncüsü, bu iki üsul çətin yerlərin oxunmasına yardımçı olursa və əlyazmanın həmin hissəsi pozulmuşsa, bu zaman bərpəçilərə müraciət olunmalıdır [24, s.79].

ƏLYAZMANIN TARIXİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Hər hansı bir abidə nəşrə hazırlanarkən onun müəllifinin və tarixinin öyrənilməsi mətnşünas qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Orta əsr müəlliflərinin bəziləri əsərlərinin yazılma tarixləri haqqında məlumat vermirlər. Mətnin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrinin tarixini müəyyənləşdirmədən onun tarixini öyrənmək mümkünsüzdür. Hər şeydən öncə mətnin nüsxələrinin xronoloji ardıcılığı müəyyən edilməli, yalnız bundan sonra həmin ardıcılıq əsasında mətnin tarixi araşdırılmalıdır. Orta əsr mətnləri üzərində aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxan ən ciddi çətinliklərdən biri də əsərin və müəllifin adlarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Abidələrin mətnləri yüzilliklər boyu kitabçılar və filoloqlar tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürüldükcə onlara başqa adlar verilmiş, başlanğıc və sonluqlarında müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Mətnlər üzərində aparılan tekstoloji araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bir sıra hallarda bir abidə iki əsər kimi və ya əksinə, iki əsər bir abidə kimi verilmişdir [2, s.82].

Hər bir əlyazma, adətən, əsər müəllifinin özü, yaxud həmin əsərin üzünü köçürən xəttat, katib tərəfindən yazılırdı. Köçürülmüş əsər nüsxə adlanır. Müəllifin öz xətti ilə yazılmış mətninə avtoqraf deyilir. Avtoqrafın bir növü də orta əsrlərdə müsvəddə adlanan qaralama nüsxəsidir. Əsərin yazılma tarixini öyrənməkdə bunun da ciddi əhəmiyyəti var. Əlyazmanın orijinalından köçürülmüş və tamamilə onun mətnini əks etdirən mətn əlyazma surətidir. Mətnin redaksiyası – müəllifə və ya hər hansı başqa şəxsə aid mətnin müəyyən məqsədlə yenidən işlənməsidir. Yenidən işlənmə-

nin məqsədi məzmun, bədii forma və üslubun dolğunlaşdırılması, hansısa faktların əsərdən çıxarılması, dəyişdirilməsi və s. ola bilər.

Bizə gəlib çatmış bütün mətnlərin əsası olan mətn arxetip adlanır. Əsərin arxetipinin müəllif mətni olması vacib deyil. Əlyazma nüsxəsində nəzər alınması vacib olan cəhətləri aşağıdakı kimi sıralamaq mümkündür: Məlum olan yeganə nüsxə, nadir nüsxə, qədim nüsxə, müəllif xətti (avtoqraf), müəllifin söyləyərək yazdığı nüsxə, müəllifə oxunaraq yoxlanılmış və düzəldilmiş nüsxə (sima qeydi olan), müəllif nüsxəsindən köçürülmüş nüsxə, müəllif nüsxəsi ilə qarşılaşdırılmış nüsxə, müəllifin yaşadığı dövrdə köçürülmüş nüsxə, mövcud nüsxələr içərisində tam olan nüsxə, sənət dəyəri daşıyan nüsxə (miniaturlü və s.).

Orijinal mətnlərdən başqa kompilyativ mənbələr də vardır. Kompilyasiya (lat. *compilatio* – oğurluq, qarət) müstəqil tədqiqat aparmadan, başqa müəlliflərin materialından istifadə yolu ilə yaradılan ədəbi və ya elmi əsərlərə deyilir. Ərəb kitablarında kompilyasiya metodu geniş yayılmışdır. Başqasının əsərlərini bütünlüklə və ya parçalarla kitaba daxil etmək ədəb dünyasında qadağan olunmamışdı. Əksinə bu əsərlərin yazılması müxtəlif sahələrdə rəğbətlə qarşılanmış və göstərişlər verilmişdir. Vicdanlı müəlliflər bu zaman mənbələri qeyd edir və ya sitatın sərhəddini göstərir, diqqətsiz və səliqəsiz müəlliflər isə buna əməl etmirdilər. Amma kompilyativ mənbələrin rolu da danılmazdır. Çünki dövrümüzə gəlib çatmamış bəzi əsərlərlə məhz kompilyativ mənbələr sayəsində tanış ola bilirik. Əlbəttə, istinad verilmiş kompilyativ mənbələr daha dəyərlidir.

Əlyazma mətninin tarixinin müəyyən edilməsi, eləcə də düzgün oxunmasının vacib şərtlərindən biri abidənin yarandığı dövrün dilini, ədəbiyyatını və tarixi coğrafiyasını dərinləndirən bilməkdir. Mətnin sadəcə paleoqrafik oxunuşu

kifayət deyil, həm də onu mətnşünaslıq baxımından anlamaq vacibdir.

Əgər əsərin əlyazma nüsxələrində onun köçürülmə tarixi ilə bağlı heç bir məlumat verilmirsə, bu zaman mətnşünas həmin tarixlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əlyazmaların paleoqrafik məlumatlarına (kağızına, xəttinə, filiqranlarına, bədii tərtibatına və s.) müraciət etməli olur.

Əsərin nə vaxt yazıldığı (nə vaxt yazılıb-qurtardığı) haqqında bildiyi məlumatı katib də öz kolofonunda qeyd edə bilər. Bu zaman əlavə məlumat olmadığı halda, müasir oxucunun (tədqiqatçının) katibə inanmamağa haqqı yoxdur. Bununla belə, imkan daxilində bu barədə katib versiyası yoxlanmalı, tədqiq edilməlidir və bunun üçün başqa mənbələr əsasında və əsərin məzmunundan çıxış etməklə işləmək olar. Tutuşdurma və tədqiq üçün konkret əlyazmadan başqa, əlavə məlumat olmadıqda katib tarixləməsi sonrakı tədqiqat və tapıntılara qədər əsas götürülür. Katiblərin əsərin köçürülmə tarixini kolofonda göstərməsi daha geniş yayılmışdır. Burada katib tarixləməsi də açıq və ya müəmma ilə göstərilirdi. Tarixin açıq şəkildə göstərilməsi: a) sözlə, b) rəqəmlə, c) həm sözlə və əlavə həm də rəqəmlə qeyd edilirdi. Müəllif tarixləməsi əsərin özünün yazılıb-sona çatdırıldığı ili, ayı, günü, günün çağını göstərdiyi halda, katib tarixləməsi əsərin deyil, əlyazmanın yazılıb-sona çatdığı ili, ayı, günü və günün çağını göstərir. Həm müəllif, həm də katib kolofonu verilmiş əlyazmada faktlar göz önündə olduğundan məsələ asanlıqla dəqiqləşdirilir. Bunlardan birinin yazılmadığı əlyazmanın tədqiqi zamanı isə məsələyə diqqətlə yanaşmaq lazımdır: bu halda kolofonun kimə məxsus olduğu dəqiqləşdirilməlidir. Başqa bir vəziyyətdə, nə müəllif, nə də katib kolofonu verilmədiyi halda tədqiqatçı bəzən abidənin səhifələrində rast gəldiyi hər hansı bir tarix qeydinə istinad etməyə və bu cür asan yolla əlyazmanın

tarixini müəyyənləşdirməyə meyl edir.

Əmin Abid “Dədə Qorqud”un Drezden nüsxəsi üzərindəki “vəfatri-Osman paşa – 993” (m.1585) qeydinə əsasən onu XVI əsr yazı abidəsi hesab edənlərə qarşı yazırdı: “Halbuki, bizcə, bu kitabın mətni xaricində gəlişigözəl qeyd edilən bir vəfat tarixi o kitabın yazılışı və yazıldığı tarix ilə əlaqədar olmaz. Bunun üçün mətnin yazıldığı tarixi böylə bir ölüm tarixindən çıxarmağa çalışmaq doğru nəticə verəməz. Əski türk ailələrində bir adət var idi: birisi doğuldumu və ya öldümü və yaxud zəlzələ, aclıq, xəstəlik, istila kibi mühüm hadisələr zühur etdimi, vəq’ənin tarixi ailənin böyüyü və yaxud oxumaq biləni bir iki sətirdə evdə bulunan layətt’yin bir kitabın (ələləksər – Qur’anın) başına və ya sonuna qeyd edərlərdir. Osman paşa adlı zatın ölümünün qeydi də bu surətlədir. Bu kibi qeydlər üçün mütləqə kitabın qədim və yaxud yaxın zamana aid olduğuna baxılamazdı. Ola bilər ki, Osman paşanın vəfat tarixi qeyd edilən mətn çox köhnə bir zamanda yazılmışdır” [1, s.51-52].

Müəlliflər çox vaxt öz təvəllüdlərini də müəmma ilə göstərməyə üstünlük verirdilər. Katiblər isə müəllifin təvəllüdünün verilməsində müəllifin öz müəmmasından istifadə edir və bəzən onun vəfat tarixini göstərmək üçün özləri katib müəmması yaradırdılar. Minlərlə yazılı abidənin müəllifləri məlum deyildir və bunun əsas səbəblərindən biri həmin əlyazmalarda müəllifin adının qeyd edilməməsidirsə, ikinci əsas səbəb bununla bağlıdır ki, heç də dövrümüze gəlib çatmış bütün mətnlər indiyə qədər tam oxunub qurtarmamışdır. Paleografya, eləcə də bütövlükdə mənbəşünaslıq və mətnşünaslıq işlərinin ən məsul və şərəfli və- zifələrindən biri müvafiq informasiya ilə təchiz edilməmiş elmi və bədii əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsidir.

Əlyazmaların elmi-paleografik təsvirini verən mütəxəssislər kataloqların tərtibi zamanı buna xüsusi diqqət yetirirlər.

Görünür, müəllifin adının müəyyənləşdirilməsi məsələsində birinci növbədə əsərin dilindən və müəllifin milliyyəti problemindən çıxış etmək lazımdır.

Prof. Ə.Mirəhmədov mətnşünaslıq qarşısında duran əsas problemin atribusiya və ateteza ilə bağlı olduğunu vurğulayır və bu şəkildə sıralayır: 1. bu və ya başqa klassikin külliyyatına daxil edilmiş əsərlərin həqiqətən ona aid olduğunu dəlillərlə əsaslandırmaq; 2. həmin klassikin kitabını lüzumsuz “əlavələr”dən, həm başqa müəlliflərin əsərlərindən, həm də ayrı-ayrı “əlavə” parçalardan, beytlərdən təmizləmək; 3. əvvəllər yaddan çıxıb kənar qalan, avtoqrafı əldə edilməyən yaxud səhv olaraq başqasına istinad verilən əsəri müəllifinə qaytarmaq [11, s. 80] .

Göründüyü kimi, bu, əlyazmaların müəlliflik hüququ məsələsini aktuallaşdırır. Bu problem keçmiş yüzilliklərdə yaşayıb yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin əsərlərini araşdıran, onların əsərlərinin elmi mətnlərini tərtib edən tədqiqatçılara yaxşı tanışdır. Atribusiya məsələsinin həlli, yalnız müəllifləri göstərilmiş anonim əsərlərdə yox, eyni zamanda müəllifləri göstərilmiş abidələrdə belə onların həqiqi müəlliflərinin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinlik yaradır. Çünki heç də hər hansı bir şairin külliyyatına və şeirlər divanına daxil edilmiş əsərlərin hamısının göstərilən müəllifə mənsub olduğunu söyləmək çətinidir. Mətnşünaslıq elminin təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı şairlərin divanına və külliyyatına onlara aid olmayan çoxlu sayda şeirlər daxil edilmiş, yaxud bəzi hallarda müəllifləri göstərilməmiş böyük həcmli əsərlər belə orta əsr məxəzlərində tamamilə başqa şair və yazıçıların adına çıxılmışdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, klassik abidələrin elmi-tənqidi mətnlərini tərtib edən mətnşünas alimlər, araşdırdıqları müəlliflərin əsərlərini bir neçə başlıq altında (müəllifə mənsub olan şeirlər, müəllifə mənsubiyyəti şübhə doğuran şeirlər, müəllifə

mənsub olmayan şeirlər) verməli olmuşlar. Belə halları biz Nizami Gəncəvi Nizami Gəncəvi “Divanı”nın və Məhsəti rübailərinin bərpasında, Nəsimi, Xətai, Füzuli və başqa klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibində aydın görürük.

Orta çağların Şərq şairləri öz əsərlərinin mənsubiyyətini bildirmək üçün özlərinin qəbul etdikləri, bəzi hallarda isə ustadları tərəfindən verilmiş müxtəlif təxəllüslərdən istifadə etmişlər. Orta əsrlərin poeziya nümunələri üzərində araşdırmalar aparan, onları toplayan və nəşrə hazırlayan tədqiqatçılar həmin təxəllüslərə istinad etmək zorunda qalmışlar. Çünki çox hallarda istər əlyazma kitablarında, istərsə də müxtəlif janr və poetik formalarda yazılmış və həmin kitaba daxil edilmiş poeziya nümunələrində təxəllüsdən başqa ad göstərilməmişdir. Yazılı abidələr üzərində araşdırmalar aparan və onların elmi-tənqidi mətnini tərtib edən çağdaş mətnşünaslıq aşkar etmişlər ki, nəinki ayrı-ayrı yüzilliklərdə, hətta bir yüzillikdə eyni bir təxəllüslə yazıb-yaratmış bir neçə şair olmuşdur. Xüsusən orta əsrlərdə tərtib olunmuş cümg, toplu, müntəxəbat və başqa məcmuələrdə eyni təxəllüsdə verilmiş şeirlərin, bu təxəllüsdə yazmış şairlərdən hansına mənsub olduğunu aydınlaşdırmaq, mətnşünas alimlər üçün ciddi bir problemə çevrilmişdir. Hətta bir sıra hallarda eyni bir təxəllüslə yazmış şairlərdən birinin şeirləri digərinin divanına və külliyyatına aid edilərək onun adına çıxılmış, yaxud bir müəllif tərəfindən yazılmış məsnəviyə başqa şairin qəzəlləri daxil edilməklə əsər tam surətdə ona mənsub edilmişdir.

Orta əsr müsəlman Şərqi ədəbiyyatında eyni təxəllüslə yazıb-yaratmış şairlər çox olmuşdur. Nizami, Nəsimi, Fani, Xəyali, Yunis, Qövsü və başqa təxəllüslər müsəlman Şərqi poeziyasında geniş yayılmışdır. Hətta eyni bir yüzillikdə eyni bir təxəllüslə poeziya inciləri yaratmış bir neçə şair

olmuşdur. Bu şairlərin əsərləri müəyyən bir coğrafi ərazi ilə məhdudlaşmayaraq bütün Şərqdə və dünyada geniş yayıldığından onların əsərləri istər öz vətənlərində, istərsə də digər ölkələrdə katib və xəttatlar tərəfindən köçürülərək çoxaldılarkən onların əlyazmalarının sonunda şairin təxəllüsündən başqa heç nə qeyd edilməmiş, yaxud eyni təxəllüslü şairlərdən birinin əsərini digərinin əlyazmasına daxil edərək, onun adına çıxmışlar. Bəzi hallarda isə eyni təxəllüslə yazmış müxtəlif şairlərin əsərlərini bir əlyazma kitabında toplayaraq bu şairə mənsub etmişlər.

İsmayıl Hikmət yazır ki, Türkiyədə yetişən əski şairlər arasında Süruri təxəllüsü ilə adlanan bir çox şairlər olduğundan aralarındakı fərqi təyin etməkdən ötrü buna Süruri Şərqi demişlər. Bu gün tarixi ədəbiyyatda o ad ilə tanınmaqdadır. Bununla da bir çox orta əsr klassiklərinin əsərlərinin tədqiqatçılar tərəfindən düzgün müəyyənləşdirilməsi, yaxud onların qarışıq salınmış şeirlərini birbirindən ayırmaq, hətta bu və ya digər poeziya nümunəsinin hansı müəllifə aid olduğunu müəyyən etmək çox çətin olur. Bəzən isə heç mümkün olmur. Alimlərin bu və ya digər şairin poetik irsi ilə bağlı mübahisəli mülahizələr yürütməsinə gətirib çıxarır.

Məsələn, istər türk, istərsə də fars xalqlarının ədəbiyyat tarixində Nəsimi təxəllüsü ilə yazan şairlər çox olmuşdur. İmadəddin Nəsimidən başqa Nəsimi Nişapuri, Nəcmi Nəsimi, Mənəndi Nəsimi, Qul Nəsimi, Baba Nəsimi, Nəsimi Sani və başqaları da eyni təxəllüsdən istifadə etmişlər. Bunun da nəticəsində onun poetik irsinə yabançı şeirlərin daxil olmasına şərait yaranmışdır. Digər tərəfdən, orta əsr yazılı abidələri üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Nəsimi həm təxəllüs, həm də müəyyən məna daşıyan leksik vahid kimi istifadə edilmişdir. Ərəb əlifbasında xüsusi və ümumi isimləri fərqləndirən böyük və kiçik həflər

mövcud olmadığından mətndə nəsimi sözüə təsadüf edilərkən çox diqqətli olmaq lazımdır. Çünki bu söz mətndə təxəllüs kimi yox, müxtəlif mənalarda da işlənə bilər.

Bizim dövrdə müəllif adı hüquqi qüvvəyə malikdir, müəllifin müəlliflik hüququ qanunlarda təsbit edilmişdir. Tarixin qədim çağlarında, eləcə də orta əsrlərdə isə müəllifə müxtəlif cür münasibətlər bəsləndiyi qeydə alınmışdır. Bu ilk növbədə müəlliflərin özlərinin öz hüquqlarına, digər tərəfdən, katiblərin müəlliflərin müəlliflik hüququna qarşı münasibətindən asılı olmuşdur. Əslində şifahi mətnlər də, yazılı mətnlər kimi, həmişə konkret müəllif tərəfindən yaradılırdı.

Bu gün folklor hesab etdiyimiz hər bir mətn vaxtilə müəyyən bir şəxs tərəfindən yaradılmışdır, sadəcə olaraq, belə mətnlərin ilkin variantının müəlliflərinin öz poetik və ya prozaik məhsuluna münasibəti ilə, daha dəqiqi, belə münasibətin olmaması səbəbindən bu cür mətnlər getdikcə müəllifsizləşmiş, onların öz yaradıcılığına hüquqi damğa basmamaları, öz adlarını mətnə daxil etməmələri, yaxud şifahi dildə müəllifin unudulması və ya bu adın qəsdən çəkilməməsi, nəhayət, mətnin şifahi variantda dəyişdirilməsi, onun parçalanması və beləliklə mətndən mətn(lər) doğması əsərin şifahi xalq yaradıcılığının məhsulu kimi tanınmasına səbəb olmuşdur. Şifahi mətndə müəllif adının qorunub saxlanması ümumiyyətlə müşkül məsələdir.

Mətnlərin yalnız dastanlaşdırılmış variantındakı qoşmalardan dastan mətninin aşiq müəllifinin adını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bu hal hətta müəllifin adı göstərilməmiş yazılı mətnlərdə də təsadüf edir. Məsələn, ilk anadilli abidələrimizdən olan “Mehri və Vəfa” poemasının iki məlum əlyazma nüsxəsində müəllifin adı ayrıca göstərilməsə də, Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü B-5655 şifrəli əlyazmada rast gələn Umma, İsa, necə bir qeyli-qal, Dilə

haqdan kim, qılasan ittisal beytindəki ada müvafiq olaraq poemanın müəllifi müəyyənləşdirilmişdir. Eləcə də “Vərqa və Gülşah” poemasının müəllifinin Yusif Məddah olduğu mətndəki Yusifi-Məddahi bığarə anun, Eşqi yolunda fəda eylər canun misraları, “Qissei-Yusif” əsərinin müəllifinin Qul Əli olduğu buradakı

Bunu düzən zəif bəndə adı Əli, Yarlığağıl, əya rəhim, asi qulu...

Rəhmət ǧılǧıl, əya rəhim, Qul Əliyə ifadələrinə əsasən, eləcə də “Yusif və Züleyxa” məsnəvilərindən birinin müəllifinin adının Suli Fəqih, digərinin isə müəllifinin adının Həsən olduğu tədqiqatçılar tərəfindən müvafiq beytlərə əsasən dəqiqləşdirilmişdir. Belə hallarda adın çəkildiyi poetik parçanı çıxanda qalan mətn əsasında əsərin müəllifinin adını öyrənmək mümkün olmur [2, s. 118].

Yazılı mətnin müəllif problemləri şifahi mətndən fərqlənir. Yazılı mətnin ilkin (müəllif) variantı adətən müəllifin özü tərəfindən yazıya alınır və əksər hallarda məhz müəllif birinci katib funksiyasını yerinə yetirirdi. Zənn etmək olar ki, mütləq əksər hallarda müəllif yazıları mövcud olmuşdur. Yalnız müəllifin xüsusi nüfuz qazandığı dövrdən sonra, saray mühitində mədrəsə şəraitində və ya fərdi-pedaqoji fəaliyyəti zamanı xüsusi katibin və ya tələbələrin birinci katib kimi yazı xidmətindən istifadə etməsi mümkün ola bilərdi. Məsələn, dahi Füzulinin katibin xidmətindən faydalandığı məlumdur, ancaq təzə-təzə ilhama gəldiyi və ya hələ böyüklük şan-şöhrəti qazanmadığı gənclik illərində onun öz şeirlərini özünün yazıya köçürmədiyini heç kəs israr edə bilməz.

Beləliklə, arxetip müəllif yazılı mətnlərində (avtoqraflarda) müəlliflər özlərinin müəlliflik hüquqlarını təsbit etmiş və bununla hüquqlarını qoruduqlarını göstərmişlər. İstər müəllif əlyazmalarında, istərsə də katiblər tərəfindən köçü-

rülmüş sonrakı tam nüsxə variantlarının əvvəlində, bir qayda olaraq, mütləq əksər hallarda müəllifin adı göstərilirdi. Əlyazmanın sonunda isə: 1) müəllif kolofonunda müəllifin və əsərin adı göstərilirdi; 2) həm müəllif və həm də katib kolofonlarında müəllifin və əsərin adı göstərilirdi; 3) müəllif öz kolofonunda əsərin adını göstərdiyi halda, öz adını çəkmirdi; 4) müəllif kolofonunda müəllif və əsərin adı göstərilmədiyi halda, katib kolofonunda həm müəllifin, həm də əsərin adı qeyd edilirdi.

Orta əsr türk əlyazmalarında mütləq əksər hallarda titul vərəqi olmadığından, katiblərin çox vaxt hətta frontispisdə əsərin adını ünvan şəklində və ya başlıq sətirdə göstərməyəcəyindən ehtiyatlanan müəlliflər öz adlarını “amma bə’d”dən qabaq gələn müəllif başlanğıcında qeyd edir, buradaca əsərin adını göstərir və yığcam məlumat verməyi lazım bilirdilər ki, bu da onların öz müəlliflik hüquqlarına necə qayğı ilə yanaşdığını göstərirdi. Müəlliflər (adətən irihəcmli, çoxcildli elmi əsərlərdə) öz adları və əsərin adı haqqında müəllif kolofonunda da məlumat verirdilər. Bəs necə olur ki, heç də bütün əlyazmalarda bugünkü tədqiqatlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən belə zəngin məlumatlar bizə gəlib çatmamışdır? Bunun yalnız müəllifdən asılı olmayan, lakin müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlı tərəfləri vardır. Əsas obyektiv səbəbi hər şeydən əvvəl kitabların özünün evlərdə və kitabxanalarda saxlanma şəraiti ilə bağlıdır. Kitabın cildi, frontispisi və kolofonu (eləcə də əvvəldən və sondan bir və ya bir neçə vərəği) sıradan çıxırdı: 1) əvvəldən frontispis sıradan çıxır, kolofon isə qalırdı - bununla müəllif (və əsər) haqqında müəllif başlanğıcındakı məlumat itir, kolofondakı məlumat isə qalırdı; 2) kitabın sonundakı kolofon sıradan çıxır, frontispis qalırdı - bununla kolofondakı müəllif və əsər haqqında (eləcə də başqa) məlumatlar itir, frontispis məlumatları qalırdı. Göstərilən hər

iki halda əlyazmadan müəllif və əsər haqqında məlumat əldə etmək olur. 3) həm frontispis, həm də kolofon sıradan çıxır, bununla əsərin müəllifi və adı haqqında (eləcə də başqa) məlumatların izi itirdi. Məsələnin əsas subyektiv səbəbi isə katiblərlə bağlı idi: 1) katib əsərin “amma bə’d”dən əvvəlki hissəsini (müəllif başlanğıcını) köçürmürdü. Bunun özünün də obyektiv və subyektiv səbəbləri olurdu. Obyektiv səbəb katibin əlinin altında olan nüsxədə həmin informasiyanın yoxluğundan, subyektiv səbəb isə katibin əlyazmaya, əsərin özünə, onun müəllifinə fərdi və bəzən ideoloji münasibətlərindən irəli gəlirdi; 2) katib əsərin müəllif sonluğunu yazmırdı və bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri həmin məsələlərlə bağlı olurdu; 3) katib köçürdüyü nüsxədə müəllifin və əsərin adının göstərilmədiyini gördüyü halda, bunları bilsə də, müxtəlif səbəblərə görə (məsələn, nüsxəni olduğu kimi köçürdüyü üçün) öz əlavəsini kolofona yazmırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən əlyazma üzərində sonralar aparılmış mətnşünaslıq işləri zamanı bu məsələlər alimlər tərəfindən dəqiqləşdirilir və haşiyələrdə yazılırdı. 4) katib əsəri bütöv köçürmürdü, ondan müəyyən hissəni (babı, fəslə, ümumiyyətlə istədiyi və ya sifariş verilmiş hər hansı bir parçanı) iqtibas edirdi və bu zaman bəzi hallarda həmin parçanın müəllifini göstərmirdi. İqtibas mətnində katibin müəllifi təqdim etdiyi hallarda isə müəllifin yaradıcılığı haqqında, onun əsərlərinin biblioqrafik sayı və göstəricisi haqqında (çox vaxt katib bunu istəməsə də) səhv informasiya toplanır, yanlış təsəvvür formalaşır. Məsələn, Xacə Nəsirəddin Tusinin yazılı irsi haqqında yanlış məlumatların toplanmasının bir səbəbi də onun əsərlərini köçürən katiblərin Tusi irsinə bu cür yanaşması olmuşdur.

Müəllifin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsi daha çətin və mürəkkəb məsələdir. Bunun üçün ilk növbədə

əlyazmanın bütöv bir əsərimi, yoxsa ondan yalnız iqtibasımı əhatə etdiyini dəqiqləşdirmək mühüm rol oynayır. Əgər əlyazma tam əsərdirsə və katib tərəfindən müəllif başlanğıcı və sonluğuna toxunulmamışdırsa, onda, məsələn, bəsmələdən və ya “amma bə’d”-dən sonrakı “başlanır”, katib kolofonundan əvvəlki “bitir” kataloci məlumatı öyrənilə, müəllifi məlum olan başqa əlyazmaların müvafiq paleoqrafik parametrləri ilə tutuşdurula bilər. “Orta əsrlərdə Yaxın Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan klassik poeziyasında şairin öz lirik əsərlərinin sonunda tarix yazması dəbdə olmamışdır. Bu dövrün şairləri yalnız son beytdə (məqtədə) təxəllüs yazmaqla şeirin kimə aid olduğunu bildirirdilər” [9, s.102].

Buna görə də, ayrı-ayrı şeirlərin yazılma tarixinin öyrənilməsinə cəhd etməyin mənası yoxdur. Tədqiqatçı daha çox iri həcmli əsərlərin yazılması və köçürülməsi tarixlərini araşdırmağa meyl edir. Mətnin müəllifinin olması (daha dəqiq desək, müəllifli mətn) transfoneliterasiya zamanı əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynayır. Belə ki: 1) müəllifli mətn ədəbi dil normalarına uyğun tərzdə, 2) müəllifsiz mətn (folklor mətni) isə ümumxalq dilinə uyğun tərzdə nəşrə hazırlanır. Əlbəttə, bu məsələdə də ortaya çıxma biləcək bütün nüanslar nəzərə alınmalıdır: müəllifin dili ümumxalq dilindən fərqlənməyə də bilər.

MƏTNLƏRİN NƏŞR TEXNİKASI

Mətnlərin nəşr texnikası dedikdə onların nəşr növləri nəzərdə tutulur. Əlyazmaların nəşr növləri müxtəlifdir. Onları aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək mümkündür: elmi-tənqidi, elmi-kütləvi nəşrlər; faksimile nəşrlər; diplomatik nəşrlər; bir nüsxə əsasında nəşrlər; klassik ədəbiyyatın tərcüməsi; uşaqlar üçün işlənmiş nəşrlər; klassik ədəbiyyatın təkrar nəşri.

Elmi-tənqidi mətnlər. Hər hansı bir əsərin əldə olan əlyazma və çap nüsxələri əsasında hazırlanmış mətni elmi-tənqidi mətn adlanır. Elmi-tənqidi mətnlər tərtib edilərkən müəllifin yaşadığı dövrə yaxın, ən qədim əlyazma əsas mətn kimi götürülür. Elmi-tənqidi mətnin hazırlanması ilə hər hansı bir əsərin müəllif iradəsinə uyğun nüsxəsi meydana çıxır. Beləliklə, əsərin kütləvi nəşrləri üçün əsas götürüləcək mətni yaranmış olur. Elmi-tənqidi mətn hazırlanan zaman əsas götürülmüş məndəki təhriflər üzə çıxarılmalı və islah edilməlidir.

Elmi-tənqidi mətnin tərtibi zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

- ən qədim və mükəmməl nüsxələrdən istifadə etmək;
- tənqidi mətnlərin əvvəlində müqəddimə yazmaq və əsəri tərtib edən zaman istifadə olunan hər bir nüsxənin yığcam halda təsvirini vermək. Orada əsərin tərtib üsulunu, mətnin tərtibində cəlb olunan əlyazmaların üzünün köçürülməsi tarixini, xəttini, katibini və s. xüsusiyyətlərini göstərmək;
- əsərin müqəddiməsini, onun tərtibi zamanı istifadə olunan nüsxələrin təsvirini, mətnlərə yazılan izahatı, şərh və başqa qeydləri əsərin yazıldığı dildə vermək;
- əsərin tənqidi mətnini ancaq onun ayrı-ayrı nüsxələrindəki mətnlərdən çıxış edərək tərtib etmək;

- nüsxələrdə mövcud olan əsas fərqlərin hamısını göstərmək;

- istifadə olunan bütün nüsxələrə tənqidi yanaşmaq⁸⁶.

Əlyazmaların nəşri elmi biliklərin populyarlaşdırılması baxımından da əhəmiyyət daşıyır. Məlum olduğu kimi, əlyazmaların mühüm bir qismi elmi mövzuları əhatə edir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıyıq ki, hətta elmin hər hansı sahəsinə əks olunmayan əlyazma mətnləri də bu gün öz qədimliyi, tarixiliyi ilə elmi araşdırma predmetidir. Elmi biliklərin populyarlaşdırılmasının müxtəlif üsulları olsa da, əsas rol yenə də kitabların üzərinə düşür və əlyazma mətnləri burada mühüm rol oynayır.

Geniş mənada elmi-kütləvi nəşr nəzəri və ya eksperimental tədqiqatları əhatə edir, elmi, texniki nəticələrin yayılması məqsədi ilə hazırlanır və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur. [58] Elmin məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi, sürətli inkişafı və şaxələnməsi, sosial xarakteri elmi-kütləvi ədəbiyyata geniş oxucu kütləsinin diqqətini artırır. Elmi-kütləvi ədəbiyyata fundamental və tətbiqi elmlərin əsaslarından, aktual problemlərindən, elm xadimlərinin həyatından, səyahətlərindən bəhs edən müxtəlif janrlı əsərlər daxildir.

Elmi-kütləvi əsərlərdə klassik və müasir elmi nailiyyətlər anlaşılıq formada təbliğ edilir. Elmi-kütləvi nəşrlərin predmetinə elm və elmi tədqiqata daxil olan hər bir problem aiddir:

Elmi tədqiqatın nəticələri;

Tədqiqat aparılan elm sahəsi;

Tədqiqatın obyektı;

Elmi problemin, tədqiqatın məqsədi və metodu, tədqiqatın aparılma şəraiti, tədqiqatın əsasını təşkil edən faktlar, qanun, hipotez, kəşflər və s.

Elmi-kütləvi nəşrlərin tematikası çox geniş ola bilər. O,

cəmiyyətin tələbatı, oxucuların sorğu və marağı ilə müəyyən olunur. Elmi-kütləvi nəşrlərin təyinatı texnikanın, mədəniyyətin tətbiqi sahələrinin, elmin əsas yeniliklərinin geniş oxucular arasında yayılması və təbliğindən ibarətdir. Oxucuda elmi dünya görüşünün formalaşdırılması elmi-kütləvi kitabların məqsədlərinə daxildir. Funksional cəhətlərinə gəlicə, onlar müxtəlifdir. Bu kitabların əsas funksiyası elmi biliklərin yayılması və təbliğidir. Elmi-kütləvi kitablara qoyulan tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- elmin vəziyyətini əks etdirən tədqiqatların, kəşflərin işıqlandırılması;
- kəşflərin üzə çıxarılma prosesi və hansı şərtlər altında həyata keçirilməsi;
- şərhin son dərəcə aydınlığı, məntiqiliyi və maraqlılığı;
- nəticələrin dəqiqliyi və kütləviliyi [12, s.60].

Elmi-kütləvi kitabların qruplar üzrə oxucularının bölgüsü çox çətindir. Bu kitabların oxucu auditoriyası şagirddən alimə qədər müxtəlif oxucu qruplarını əhatə edir. Ancaq elmi-kütləvi kitabların oxucusunun qeyri mütəxəssislər olması qəbul olunmuşdur. Yəni söhbət kitabın mövzusunun aid olduğu sahənin mütəxəssisi olmayan oxuculardan gedir. Kütləvi kitabların oxucularını hər hansı qruplara müxtəlif şərtlərlə bölmək olar. Elmi, texniki, mədəni inkişafı izləyən ümumi hazırlıqlı oxucular və ali təhsilli oxucular. Elmi-kütləvi kitablarda bu oxucular kainat, məişət, din və s. haqqında suallara cavab axtarırlar. Digər bir qrup orta təhsilli oxucuları təşkil edir ki, onlar kainat haqqında ümumi təsəvvürə malikdirlər və yeni məlumatlarla maraqlanırlar. Onlar üçün elmi-kütləvi kitablar praktik sualların həllində qiymətli mənbə rolunu oynayır. Oxucuların geniş hissəsini isə məktəb şagirdlərindən tutmuş universitet tələbələrinə kimi geniş bir oxucu qrupu təşkil edir. Bu qrupa təhsil və yaş

səviyyəsinə görə yanaşmaq lazımdır. Eləcə də, psixoloji hazırlığı nəzərə almaq gərəkdir. Elmi-kütləvi kitabın oxucu tələbatı marketing tədqiqatı ilə üzə çıxarılır. Elmi-kütləvi kitabın oxucu auditoriyasını iki hissəyə ayırmaq olar: kütləvi oxucular – qeyri ixtisas; yaxın sahə mütəxəssisləri.

Kitabşünaslıqda elmi-kütləvi kitabların təsnifatına bir-mənalı baxış mövcud deyil. Elmi-kütləvi kitabı nəşrə hazırlayarkən redaktor nəzərə almalıdır ki, bugünkü oxucu müxtəlif vasitələrlə informasiya alır və yüksək bilik səviyyəsinə malikdir. Sözügedən kitabları nəşrə hazırlayarkən redaktorun qarşısında iki vəzifə durur:

- məzmunun elmi olmasını qiymətləndirmək;
- kütləviləşməni təmin edən üsul.

Elmi-kütləvi xarakterli əlyazma mətni üzərində iş iki planlı xarakter daşıyır: 1. məzmunun elmiliyini yoxlamaq; 2. onun kütləviliyini təmin edən əksətdirmənin mövcudluğu [12, s.61].

Belə ki, kitabda istifadə olunan şərh metodları elmi prinsiplərə cavab verməlidir. Əlyazmanı nəşrə hazırlayan redaktor məzmunun nəyin hesabına aydınlaşdığını görməlidir. Digər tərəfdən, əsərin çətin materialla yüklənmədiyindən əmin olmalıdır. Onu da unutmamaq olmur ki, elmi-kütləvi əsərdə sadələşmə gerçəkliyin təhrifinin səbəbi hesab olunur və oxucunun çaşmasına gətirib çıxarır. Sadəlik elmi məlumatın məzmun və xarakterinin müəllif şərhinin göstəricisidir. Elmi-kütləvi kitabda fakt materialı verərkən optimal nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Faktların çox verilməsi məzmunu xələl gətirir, oxucunun diqqəti yayındır, əsas mətndən uzaqlaşır. Yaxşı olar ki, elmi-kütləvi kitablarda az sayda əsas faktlar yer alsın. Elmi-kütləvi kitablarda materialın ənənəvi şərhlərindən istifadə olunur: təsviri, təhkiyə və problem-analitik. Bunlardan hər hansı birinin seçilməsi elmi-kütləvi kitabın məzmun xüsusiyyətləri, oxucu

ünvanı və ən əsası müəllifin yaradıcı imkanlarından asılıdır.

Elmi mətnlərin kütləvi oxucu auditoriyası üçün hazırlanmasında əsas şərtlərdən biri də sadəlikdir. Sadəlikdən danışarkən auditoriyanın hazırlığını, təhsil və yaş səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Sadəliyə iki vasitə ilə çatmaq mümkündür: 1. Şərhin məntiqiliyi (ardıcılığı); 2. konkretlik. Əlyazmaların elmi-kütləvi nəşrində şərh müxtəlif vasitələrlə çatdırılır: vaxtın dəqiqliyi, hadisənin yeri, məlumatın mənbəyi. Mücərrəd fikirlər faktik məlumatlar (rəqəm, cədvəl, qrafik, şəkil, formul, sxem) vasitəsilə sübut olunmalıdır. Kitabın populyarlaşdırılması təcrübəsində mətnə terminlərin daxil edilməsi yolları formalaşdırılmışdır: a) termini verərkən tanınmış alimdən sitat gətirilməsi; b) yeni söz haqqında məlumat verərkən müəllif geniş açıqlama vermir, yalnız ən xarakterik cəhətləri yazır; c) hər hansı sözün sözarası dırnaq içində bir və ya iki sözlə ifadəsi; d) geniş yayılmamış terminlərin mötərizədə verilməsi; e) müəllifin hər hansı hadisə haqqında birdən məlumat verməməsi, oxucunu onu xatırlamağa məcbur etməsi; f) elmi məfhumun məzmununu açarkən müəllif tərəfindən ümumi qəbul edilmiş bütün əlamətlərin verilməsi [12, s.62]. Əsas odur ki, terminin istifadəsi əsaslandırılсын və məzmunun dərk olunmasını çətinləşdirməsin. Bu məsələlərin həllində son sözü redaktor deyir.

Elmi xarakterli əlyazma kitabların struktur və kompozisiyasında əsas rolu müxtəlif növ illüstrativ materiallar oynayır. Xarakterinə görə onları elmi anlaşımlı (qrafik, sxem) və sənədli (foto) kimi növlərə ayrılırlar. Elmi-kütləvi kitablarda illüstrasiyaların xarakteri nəşrin təyinatı və oxucu ünvanına cavab verməlidir. Elmi-kütləvi kitablarda əsasən qrafiklərdən istifadə olunur. Cədvəllərdən fərqli olaraq, qrafiklər elmi tədqiqatın nəticələrini daha informativ şəkildə təqdim edir. Ancaq kitabda qrafiklərin sayının çox olması da

məqsədəuyğun deyil. Hər bir müəllif əvvəlcədən fikirləşməlidir ki, hansı illüstrasiyalar kütləvi oxucuya hər hansı elmi fikirləri izah edə bilər. İllüstrasiyaların sayı, onların seçimi və verilməsi nəşrin növü, janrı və məzmunundan asılıdır. Bioqrafik materiallar adətən sənədli illüstrasiyalarla (fotolar, fotosurətlər, sənədli illüstrasiya) müşayiət olunur.

Faksimile (lat. fac simile – dəqiq bənzərini düzəlt) nəşrlər qrafik orijinalın (əlyazma, sənəd və s.) fotoqrafiya, yaxud çap üsulu ilə çıxarılan dəqiq surətidir. Klassik abidələrin faksimile nəşri tədqiqat hissəsi, mətn və məlumat aparatı ilə birlikdə müşayiət olunur. Əlyazmanın sadəcə faksimilesinin nəşri qəbuləilməzdir. Faksimile nəşrə geniş ön sözün yazılması, araşdırma hissəsi, əlyazmanın müasir əlifbaya çevrilməsi və ya tərcüməsi, əsər, yer və şəxs adlarının göstəricisinin verilməsi vacibdir. Abidələrin faksimile nəşri aşağıdakı hallarda həyata keçirilir:

1. Əgər hər-hansı bir abidənin avtoqraf nüsxəsi əldə edilərsə, bu zaman həmin nüsxə haqqında elm aləminə və geniş oxucu kütləsinə məlumat vermək və həmin abidənin mətnini müəllif iradəsinə uyğun şəkildə hazırlamaq məqsədilə abidə bir nüsxə əsasında nəşr edilə bilər.

2. Avtoqrafları zəmanəmizə qədər gəlib çatmamış klassikin sağlığında, yaxud ölümündən az sonra üzü köçürülmüş hər hansı bir əsərinin əlyazması əldə edilərsə, bu zaman onun faksimilesini nəşr etdirmək olar.

3. Klassik abidələrin bir nüsxə əsasında nəşr edilməsinin başlıca məqsədi dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi zərurətindən meydana gələ bilər.

4. Ayrı-ayrı tarixi sənədlərin tərcüməsi ilə birlikdə onların faksimilesi də nəşr edilir. Belə nəşrlər tarixi sənədlərin tədqiqatçı tərəfindən düzgün oxunub-oxunmaması, müxtəlif xarakterli istilahlara tərcüməsinin nə dərəcədə düzgün verildiyini yoxlamaq məqsədilə həyata keçirilir.

Diplomatik nəşrlər faksimile nəşrdən fərqli olaraq əlyazmanın fotosurəti deyil, mətnin müxtəlif vasitələrlə (kompüter və s.) yığılmış formasını əhatə edir. Diplomatik nəşrlərin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatlara söykənərək hazırlanmış düzgün mətn hazır material olaraq gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına verilir. Diplomatik nəşrlər üçün hazırlanmış aparat faksimile nəşri ilə müqayisədə daha mürəkkəbdir. Belə ki, mətnşünas nəşrə yazdığı müqəddimədə nəşr üçün əsəri hansı prinsipə əsasən seçdiyini, onun mətni üzərində apardığı araşdırmalarda hansı üsullara söykəndiyini işıqlandırmalıdır. Sonda abidənin müfəssəl tekstoloji təsviri verilməlidir.

Akademik nəşr klassik mətnlərin elmi-tənqidi yolla hazırlanan nəşrinin ali formasıdır. Akademik nəşr yazıçının bütün yaradıcılıq irsini tam əhatə edir, onun əsərlərinin əsl müəllif mətnindən ibarət olur. Bu nəşrdə yazıçı mətninin öyrənilməsinin müasir vəziyyətini əks etdirən və həmin nəşri hazırlamış mətnşünasların işini səciyyələndirən müqəddimə, çoxcəhətli, dərin elmi izahlar, şərhlər, qeydlər, göstəricilər və s. verilir. Akademik nəşr klassik yazıçıların bütün əsərlərini əhatə edir. Elmi nəşrdə isə bütün əsərlər, yaxud müəyyən bir əsər bütöv izahlarla, əlyazmanın faksimilesi ilə birlikdə nüsxə fərqləri və b. birgə buraxılır. Kütləvi nəşrlərdə isə bu qədər bilgiler verilmir. Geniş oxucu kütləsinin tələbatı və imkanları nəzərə alınır, mətnlə yanaşı, çətin sözlərin lüğəti də kitaba salınır.

Mətnşünaslıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də klassik əsərlərin ayrı-ayrı dillərə tərcüməsi məsələsidir. Dünya ədəbiyyatının qarşılıqlı zənginləşmə istiqamətində inkişafı müəyyən dövr ərzində tərcümə vasitəsilə formalaşmış, bəşər mədəniyyətinin çoxsaylı xalqlar arasında geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, dünya xalqları arasında mədəni əlaqələrin və sənət adamlarının

arasında ədəbi təmasın bünövrəsi qoyulmuşdur. Milli ədəbi əlaqələri bir sintez halında özündə birləşdirən, vahid məqsədə və ideyaya xidmət edən müxtəlif şaxəli klassik türk ədəbiyyatı dünya miqyasında özünə böyük nüfuz qazanmışdır. Həmçinin, dünya xalqlarına mənsub olan ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı bu xalqların özlərinin biri-birinin yaxın təmasda sosial-mənəvi tərəqqisini şərtləndirmişdir. Çünki cəmiyyətin mənəvi sağlamlığı, insanların yaşadığı mənəvi mühit xeyli dərəcədə ədəbiyyat və incəsənətin vəziyyəti ilə müəyyən olunur. Milli ədəbiyyatımız yeni mənəvi dünyanın yaranmasını əks etdirməklə yanaşı, onun təşəkkülündə fəal iştirak etmiş, bu dünyaya layiq olan şəxsiyyətlər yetişdirmişdir.

Dünya xalqları ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin dilimizə tərcümə edilməsi həmişə təqdirəlayiq bir iş kimi dəyərləndirilmiş və dövrümüzə qədər bədii tərcümənin imkanlarından geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Tərcümə özü bir sənətdir və o, tərcüməçidən əsil yaradıcılıq məharəti tələb edir. Bu bizə də sirr deyildir ki, ən yaxşı bədii tərcümə nümunələrinin uzunömürlüyü onun ikinci müəllifinin – mütərciminin ədəbi məharəti ilə bağlı olmuşdur.

Əgər tərcümə edilən əlyazma klassik ədəbiyyat nümunəsidirsə, bu zaman tərcümənin ən başlıca məziyyətlərindən biri, müəllifin emosiyalarına, obrazların mənəvi-psixoloji aləminə nüfuz etmək, onun daxili xarakterik xüsusiyyətlərini açmaqdan ibarətdir. Bu ədəbi prosesdə orijinal əsərin müəllifi nə qədər zəhmət sərf edirsə, tərcüməçi ondan da çox, yəni ikiqat əmək sərf edir. Yaradıcılıq təfəkkürü baxımından müəllifin əməyi nə qədər yüksəkdirsə, məzmun və formanı iki dildə düşünmək cəhətdən tərcüməçinin zəhməti daha çoxdur. Orijinal əsər müəllifi bir dilin, tərcüməçi isə iki dilin sənətkarı olmalıdır».

Şübhəsiz ki, insanın fərdi xarakteri və onun mənəvi-xarakterik aləmi, əsasən, psixoloji amillər üzərində tənzimlənir. İnsanın mənəvi aləminin, psixi proses və xassələrinin fərdi inkişafı müxtəlif təzahürlərlə bağlıdır. Bu müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərə malik obrazların uyğun canlandırılması naminə tərcümə zamanı bu mürəkkəb ədəbi prosesin həllindən ötrü gərgin iş tələb olunur.

Zahiri və mənəvi portret yaratmaq orijinal mətnin müəllifindən sənətkarlıq qüdrəti tələb etdiyi kimi, tərcüməçidən də böyük ustalığa istəyir. Ona görə, klassik əlyazma mətnlərində fəaliyyətdə və hərəkətdə olan obrazların daxili aləmini dilimizdə canlandırmaq üçün tərcümə prinsiplərini hərtərəfli və diqqətlə araşdırmaq lazım gəlir. Obrazların canlılığı və kamilliyindən asılı olaraq həmin əsərin sanbalı, bədii dəyəri, ümumiyyətlə, müəllifin yaradıcılığı haqqında söz demək mümkün olur. Bir sözlə, real təsvir olunan insan obrazları əsərin əsas nüvəsini təşkil edir.

Bədii əsər mövcud həyatın, ictimai varlığın inikası olmaqla yanaşı, həm də obrazlar dünyasıdır. Real insan həyatı bu dünyada öz əksini tapır, mövcud həyatın cizgilərini və psixoloji detallarını dərinlən araşdıraraq, onu bədii süzgəcdən keçirən yazıçı həmin varlığı özünəməxsus boyalarla canlandırır. Elmdə ümumiləşdirilmiş qanunlardan, anlayışlardan, sənətdə isə obrazlardan istifadə olunur. Ona görə də elmi məzmunlu əlyazma mətnlərini çevirən tərcüməçi elmi anlayış və qanunları, bədii mətnləri çevirən tərcüməçi isə obrazlar aləmi barədə xəbərdar olmalıdır.

Yaradıcı şəxsiyyət yaratdığı obraz və xarakterlər vasitəsilə mövcud həyata, yaşadığı mühitə və digər ictimai varlığa öz real münasibətini bildirir, yaradıcılıq imkanları dairəsində həyata obyektiv baxışını əks etdirir. Buna görə, orijinal tərcümə edən hər bir mütərcimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Obrazların mənəvi-psixoloji aləmini,

onların başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini orijinala xələl gətirmədən canlandırmaq, yaşadığı mühiti, hiss və düşüncələrini incəliyinə qədər əks etdirmək çox mürəkkəb bir ədəbi prosesdir və bu proses, yazıçı ilə bərabər tərcüməçini də ehtiyatlı olmağa çağırır.

Hər bir insanın xarakterinin ən səciyyəvi cəhətlərini tapmaq, onun hərəkətlərinin ən dərin mənasını dərk etmək və bunlar haqqında elə dəqiq, aydın sözlərlə yazmaq lazımdır ki, oxucu kitabın səhifələrindən, onun sətirləri arasından canlı insan simasını görə bilsin, hekayə qəhrəmanının duyğu və hərəkətlərinin rəbitəsi onda etiraz doğurmasın.

Orijinal müəllifi ilə tərcüməçinin yaradıcılıq fərqi ondan ibarətdir ki, yazıçının təxəyyül çeşməsindən süzülüb gələn bədii materialı tərcüməçi «hazır şəkildə» qəbul edir, öz yaradıcılıq laboratoriyasında dərinləndirərək təhlil edərək doğma dilində səsləndirir. Bu «hazır materialda» mövcud həyat hadisələri, faktlar, hiss və duyğular orijinal çərçivəsindən kənara çıxmaq şərti ilə tərcümədə canlandırılır. Burada canlı müşahidə vasitəsilə aşkar edilən bütün konkret cəhətlər – sifət cizgiləri, geyim, çıxarılan uyarlı səs, danışq tərz, özünü aparmaq manerası abstrakt cəhətlərlə, yəni insan xarakterini müəyyənləşdirən cəhətlərlə bir vəhdət təşkil etməlidir.

Orta əsr abidələrinin təhriflərə məruz qoyan başlıca amillərdən biri də elə tərcümə olmuşdur. Ədəbiyyat tarixində müstəqil və zəngin qol kimi təşəkkül taparaq zənginləşmiş tərcümə sənəti müasir tərcümə məfhumundan tamamilə fərqlənir. Türk xalqları ədəbiyyatı tarixində zəngin ənənələri yiyələnən tərcümə sənəti və tərcümə abidələri ilə bağlı aparılmış araşdırmalar bu fikri təsdiqləyir.

Orta əsrlərdə tərcümə sənətinin müstəqil bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü sayıldığını, ona bərabər tutulduğunu, çağdaş tərcümədən köklü surətdə fərqlənən səciyyə

yəvi xüsusiyyətlər daşdığına nəzərə alsaq, bu dövrün tərcümə abidələrinin araşdırılmasının, eyni zamanda ədəbiyyat tariximizin də daha dərindən, ətraflı, öyrənilməsi işinə xidmət etdiyini təsdiqləmiş olarıq.

Əlyazma mətnlərinin tərcüməsi ərəblərdə olduğu kimi hərfi, bədii və ya sərbəst tərcümə ənənələrinə söykənmişdir. Birinci üsul elmi, ikinci üsul isə, əsasən bədii əsərlərin tərcüməsində tətbiq olunmuşdur. İkinci üsulun tətbiqi ilə tərcümə olunmuş əsasən bədii əsərlərin mətnlərində ixtisarlara, əlavələrə yol verilərək tərcüməçinin fikir və düşüncəsi ilə müəyyən dərəcədə dəyişdirilmiş, həcmi genişləndirilmişdir. Poetik əsərlərin orta əsr tərcümələrində hədsiz dərəcədə sərbəstliyə və yaradıcılığa yol verildiyindən çağdaş tədqiqatçıların o əsərlərə münasibəti müxtəlif olmuşdur. Yəni bir sıra müəlliflər həmin tərcümələri orijinal əsərlər hesab etmişlər. Türk xalqlarının yüzilliklər boyu ərəblərlə, eləcə də yaxın qonşuları olan farslarla sıx ədəbi-mədəni əlaqədə olması və müştərək islam mədəniyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirakı tərcümə sənətinin tarixi zərurət kimi ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qurani-Kərimin 112-ci (“İxlas”) surəsinin sərbəst və bədii şəkildə tərcüməsinin verilməsi bu sənətin türk xalqları ədəbiyyatında qədimliyini sübut edən ən başlıca və tutarlı dəlillərdən biri sayıla bilər [14].

Qeyd edək ki, orta yüzilliklərdə Quranın mətni bütöv, tam şəkildə də türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Belə ki, Quranın bəzi qədim əlyazmalarında islamın bu müqəddəs kitabının tam mətninin türkcəyə sətiraltı tərcümələri də verilmişdir. Bu qəbildən olan Quran əlyazmalarından birinin katibi və mütərciminin Azərbaycan türkü olması qənaətinə dəyik. Belə ki, İstanbuldakı Türk-İslam əsərləri muzeyində saxlanılan 734/1333-cü il tarixli Quranın türkcəyə sətiraltı tərcüməsi Məhəmməd bin əl-Həcc Dövlətsah Şiraziyyə

məxsusdur. Nisbəsindən göründüyü kimi, əlyazmanın katibi və mütərcimi Şiraz şəhərindədir. İrənin mərkəzində yerləşən bu qədim şəhərdə əski çağlardan bəri Azərbaycan türklərinin – qaşqayların yaşamasını nəzərə aldıqda düşünmək olar ki, Quranın sözügedən əlyazmasının katibi və mütərcimi Azərbaycan türküdür. Bir sıra mütəxəssislərin tərcümənin dilini “oğuz türkcəsi” kimi dəyərləndirməsi də bu ehtimalı gücləndirir.

Orta yüzilliklərə aid Quran əlyazmalarında bu sonuncu İlahi kitabın mətninin məhz sətiraltı şəkildə tərcümə edilməsinə gəldikdə isə, bunun iki səbəbi ola bilər. Bunun birinci və başlıca səbəbi Quran mətninin istər formaca, istər məzmunca möcüzəli olması (“icazi-Quran”), buna görə də onun ayrıca, müstəqil şəkildə tərcüməsinin yolverilməzliyidir. Məhz buna görə də Quran mətnindəki hər bir sözün altında onun hərfi mənası yazılmış, bu qayda ilə İlahi kitab öncə farscaya, sonra isə türkcəyə çevrilmişdir. Quran mətninin sətiraltı şəkildə tərcüməsinin verilməsi müəyyən mənada həm də o dövrün tərcümə sənəti, tərcümə ənənələri ilə bağlı ola bilər. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan bir sıra xüsusiyyətlərin (məsələn, əruz vəznli şeirin, qafiyəli nəsrin – “səc”in və s.) birbaşa ərəblərdən qaynaqlandığı məlumdur. Bu mühüm amili nəzərə aldıqda orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı nümunələrinə xas olan ayrı-ayrı səciyyəvi xüsusiyyətlərin də ərəblərdən əxz olunması qənaətinə gəlmək olar. Bu məsələ ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqində ilk tərcümələr ərəb dilinə edilmişdir. Qaynaqların verdiyi bilgilərə görə, VIII yüzillikdən başlayaraq yunan, siryani və pəhləvi dillərində yazılmış bir sıra əsərlər ərəb dilinə tərcümə olunur. IX əsrdə ərəblərdə tərcümə sənəti daha geniş yayılmağa başlayır ki, bunun da nəticəsində müəyyən tərcümə ənənə və prinsipləri formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk türk tərcümə ədəbiyyatı nümunələri, əsasən, ərəbcədən çevrilmişdir. Onlar sırasında Qurani-Kərimin sətiraltı tərcümələri ilə yanaşı, XIV əsr müəllifi Mustafa Zəririn “Sirətün-Nəbi” və “Fütühüş-Şam” tərcümələri də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) həyatından bəhs edən “Sirətün-Nəbi” əsəri VIII əsr müəllifi İbn İshaqın qələmindən çıxmışdır. Ərzurumlu Mustafa Zərir ərəb dilində nəsr və nəzmlə yazılan bu əsərin quruluşunu olduğu kimi saxlamışdır. 1388-ci ildə tamamlanan bu dəyərli tərcümə abidəsi türk xalqları ədəbiyyatında sonuncu peyğəmbərin (s.) həyatı haqqında qələmə alınmış ilk dini dastan sayılır.

Dil tarixi üçün əvəzsiz qaynaq olan “Sirətün-Nəbi” tərcüməsinin bir neçə əlyazması Türkiyənin Konya şəhərindəki Mövlana muzeyinin kitabxanasında saxlanılır. Mustafa Zəririn “Fütühüş-Şam” tərcüməsi isə islam qoşunlarının Suriyanı fəth etməsinə həsr olunmuşdur. IX əsr ərəb tarixçisi Vəqdidinin bu əsərini Mustafa Zərir 1393-cü ildə nəsrə dilimizə çevirmişdir. Bəlli olduğu kimi, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” adlı orijinal əsəri də vardır.

Orta əsrlər türk tərcümə ədəbiyyatının ən zəngin və məhsuldar dövrü XV-XVI yüzilliklərə təsadüf edir. Bu dövrdə milli ədəbi dilimizin güclü inkişafı, xüsusilə də qüdrətli Səfəvilər dövlətinin ilkin çağlarında ana dilinə göstərilən qayğı və himayənin daha da artması qədim və zəngin ənənələri olan tərcümə ədəbiyyatının da yüksəlişində, geniş vüsət almasında mühüm rol oynamışdır. XV-XVI yüzilliklərə aid tərcümə ədəbiyyatı nümunələri, əsasən, farsca, qismən də ərəbcə yazılmış bədii və elmi əsərlərdən edilmiş tərcümələrdən ibarətdir. Həmin tərcümə örnəkləri sırasında istər nəsr, istərsə də nəzm şəklində tərcümə olunmuş əsərlər vardır.

XV yüzilliyin ən dəyərli poetik tərcümə nümunələrindən biri Şeyx Vəli (Əlvən) Şirazinin “Gülşəni-raz” məsnəvisidir. Orta əsr təzkirələrində, eləcə də digər əski qaynaqlarda Şeyx Vəli (Əlvən) Şirazi haqqında verilmiş qısa bilgilərdə şair-tərcüməçinin ata-babasının əslən Şiraz şəhərindən olması və XIV yüzilliyin ortalarında Osmanlı Türkiyəsinə köçərək burada yaşaması qeyd olunur. Mənbələrdə həmçinin şair-tərcüməçinin daha çox “Gülşəni-raz” tərcüməsi ilə şöhrət tapması və əslən Şiraz şəhərindən olduğu üçün Şirazi təxəllüsü ilə lirik şeirlər də yazması göstərilir.

Şirazinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı əldə olan bilgilər göstərir ki, bu istedadlı Azərbaycan şairi və mütərcimi təxminən 1376-1377-ci illərdə anadan olmuş və “Gülşəni-raz” tərcüməsini 1426-cı ilin baharında tamamlamışdır. Sonuncu tarix Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsinin giriş hissəsində olan aşağıdakı misralarda qeyd olunmuşdur:

Bəhayiydi, bəzənmiş dürlü guşə,
 Buları gördi könül, gəldi cuşə...
 Günahum dəftərin nəzzarə qıldum,
 Bu bir-iki vərəqi qarə qıldum.
 Ağı qıldum qarə, qarardı ağum,
 Yaxındur əllyə girməgə çağum.
 Yerün yüzi tolu qoyun-quziydi,
 Səkkiz yüz həm yigirmi toqquziydi
 Ki, mənzum eylədüüm işbu kitabı,
 Övla deyü məani, fəthi-babı...

Nümunədə hicri tarixi ilə verilmiş 829-cu il miladi tarixilə 1426-cı ilə uyğun gəlir ki, bu da tərcümənin tamamlanma tarixidir. Göründüyü kimi, Şirazi tərcümənin tamamlanma tarixini qeyd etməklə yanaşı, kitabı bitirərkən yaşının əllyə yaxın olduğunu da göstərir. Kitabın ön sözündə klassik ənənəyə görə özünü “dərviş və fəqir, qərib şair və biçarə pir” adlandıran Şirazi “Gülşəni-raz” tərcüməsini Osmanlı hökmdarı Sultan II

Murada (1421-1451) ithaf etdiyini də bildirir.

“Gülşəni-raz”, məlum olduğu kimi, görkəmli Azərbaycan filosofu – şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində nəzmlə, məsnəvi şəklində yazdığı ən məşhur əsəridir. Şəbüstəri kiçik həcmli bu poetik əsərində sufi ədəbiyyatında geniş yayılmış “arif”, “ənəlhəqq”, “büt”, “şəm”, “şərab” və s. kimi sufi anlayışlarının yığcam şərhini vermiş, sufizmin bir sıra təməl bilgilərinə aydınlıq gətirmişdir. “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanaraq sufizmə dair ən məşhur və mötəbər qaynaqlardan biri sayılmış, əsərə çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. Şirazinin təsəvvüfə dair farsca çoxsaylı əsərlər içərisindən məhz “Gülşəni-raz” məsnəvisini seçərək doğma ana dilinə çevirməsini, sözsüz ki, ilk növbədə orta əsrlərdə sufizmin poeziyada önəmli yer tutması və Şəbüstərinin bu əsərinin təsəvvüfə dair mötəbər bir qaynaq sayılması, ona olan böyük tələbat və maraqla izah etmək olar.

Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsinin giriş hissəsində mütərcimin nəzmlə yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, o, tərcümə sənətinə yüksək qiymət vermiş və kitabını onun farsca orijinalına bərabər tutmuşdur. Şair-mütərcimə görə, bu iki əsər arasındakı başlıca fərq onların dillərindədir:

Sibahət kəsb eylədim sələfdən,
Çıxardum işbu dürri bir sədəfdən.
Budur bu hüqqədə dürri-Ədəndür,
Həsən nə tonda olursa, Həsəndür.

Şirazi obrazlı şəkildə qələmə aldığı bu misralarında mənə dənizinə - təsəvvüf aləminə dalmağı sələfindən öyrəndiyini, dolayısı ilə mövzunu sələfinin əsərindən aldığını qeyd etsə də, onun adını göstərmir. Şirazi, sadəcə olaraq, ustadının kitabındakı sədəfdən dürr çıxardığını dilə gətirir və tərcüməsinə ən bahalı bir dürr kimi dəyərləndirir. Qeyd edək ki, mütərcim “Gülşəni-raz” tərcüməsinin giriş hissəsində iki

yerdə adının Vəli olduğunu da qeyd edir:

Vəli Şiraziyi xeyr ilə yad et,

Duayıylə anun ruhini şad et.

XV yüzilliyin dəyərli poetik tərcümə nümunələrindən biri də Əhmədi Təbrizi adlı şair-mütərcimin qələmindən çıxmış “Əsrarnamə” tərcüməsidir. Təzkirələrdə və orta yüzilliklərə aid digər qaynaqlarda Əhmədi Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı haqqında heç bir məlumata rast gəlmirik. Bununla belə, Əhmədi Təbrizi “Əsrarnamə” tərcüməsinin sonunda kitabın tamamlanma tarixini və yerini dəqiq göstərir: hicri 889-cu –miladi 1479-cu il, Təbriz. Qeyd edək ki, şair-mütərcim “Əsrarnamə”də özünü yalnız Əhmədi kimi təqdim edir. Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar tərcümənin Təbrizdə tamamlandığını nəzərə alaraq şair-mütərcimi şərti olaraq Əhmədi Təbrizi və Təbrizli Əhmədi adlandırmışlar. Türk tədqiqatçısı Nihat Əzəmət isə şairimizdən bəhs edərkən onu Ağqoyunlu Əhmədi kimi təqdim etmişdir. “Əsrarnamə” tərcüməsinin bəzi əlyazmalarında şair-mütərcim əsl adının Kamal olduğunu da qeyd edir.

Əhmədi “Əsrarnamə” tərcüməsinə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub (1478-1490) zamanı “əmirül-üməra” (baş əmir) olmuş və “atabəy” təyin edilmiş Xəlilullah adlı yüksək rütbəli saray adamına ithaf etmişdir. “Sufi Xəlil” ləqəbilə məşhur olan Xəlilullah Ağqoyunlular sarayında yüksək vəzifə tutmaqla yanaşı, həm də təsəvvüfə meyilli bir şəxs kimi ad çıxarmış, elm-sənət adamlarına rəğbət göstərmiş, onları himayə etmişdir. Əhmədinin təsəvvüfdən bəhs edən “Əsrarnamə” tərcüməsinə də məhz Xəlilullahı ithaf etməsini bu amillə izah etmək olar. Bu faktı nəzərə alaraq Əhmədinin Ağqoyunlu sarayına bağlı bir şair olduğunu da düşünmək olar.

Əhmədi “Əsrarnamə”nin sonunda kitabını fars dilindən tərcümə etdiyini və onun farsca əslinin məşhur sufi şairi Fəridəddin Əttara (öl. 1230) məxsus olduğunu da vurğu-

layır:

Farsidən çün türkə qıldım tərcümə,
 Yadigar olmaq için hər əncümə.
 Çünki Əttarın sözi oldı təmam,
 Əhmədiyə düşdi növbət, ey hüمام.
 Dinlə anın dəxi bir dəm sözünü,
 Necə qul etmiş bu yolda özünü.
 Xuşəçini-xərməni –Əttar olub,
 Yola düşmüş nazimi-əsrar olub.
 Ruhinə Şeyxün qıluban etimad,
 Eylədim Allah adıyla anı yad.

Əhmədinin bu misralarında adını çəkdiyi Əttar və Şeyx eyni şəxsdir: təsəvvüf ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılan Fəridəddin Əttardır. Müəllifin sufizmə həsr etdiyi çoxsaylı poetik əsərləri sırasında “Məntiqüt-teyr”, “Müsibətnamə” və “Əsrarnamə” məsnəviləri daha çox məşhurdur. Əhmədinin “Əsrarnamə”si də sırf sufi məzmun daşıyır, orta yüzilliklərin təsəvvüf düşüncələrini əks etdirən qırx mənzum hekayət toplusudur. Bu məlum faktı, eləcə də Əhmədinin öz kitabını tərcümə adlandırması ilə bağlı qeydlərini nəzərə aldıqda, türkcə “Əsrarnamə”nin Əttarın eyniadlı məsnəvisinin tərcüməsi olması ilk baxışda təbii görünür və heç bir şübhə doğurmur. Bununla belə, bu iki əsərin mətnləri üzərində müqayisə aparan bəzi tədqiqatçılar onlar arasında tam bir uyğunsuzluq olduğunu aşkara çıxararaq belə bir qənaətə gəlmişlər ki, türkcə “Əsrarnamə” tərcümə yox, Əhmədinin müstəqil əsəridir.

Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi kimi, Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsinin də əsas qayəsi, məram və məqsədi xalq arasında sufi fikirlərini yaymaq olmuşdur. Məhz buna görə də “Əsrarnamə” tərcüməsi ilk növbədə dilinin sadəliyi və ümumxalq danışığı dilinə yaxınlığı ilə seçilir. Əhmədi tərcümə üzərində işlərkən doğma ana dilinin

şifahi xalq yaradıcılığına, canlı ümumxalq danışığ dilinə tez-tez müraciət etmiş, bu zəngin və tükənməz qaynaqdan ustalıqla bəhrələnmişdir. Tərcümədə canlı danışığ dilindən gələn çox söz və ifadələr, atalar sözləri, sabit söz birləşmələri sıx-sıx işlənmişdir. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsinin ümumi həcmi müxtəlif əlyazmalarda 1750-1865 beyt arasındadır. Tərcümə dilçilik və mətnşünaslıq baxımından geniş təhlil olunmuş və Türkiyədə onun tənqidi mətni nəşr olunmuşdur.

XVI yüzilliyin poetik tərcümələri sırasında Məhəmməd Füzulinin qüdrətli qələmindən çıxmış “Hədisi -ərbəin” (“Qırx hədis”) tərcüməsi xüsusi yer tutur. Qeyd edək ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s) mübarək kəlamlarını və o həzrətin bənzərsiz, müqəddəs həyatı, əməlləri ilə bağlı rəvayətləri özündə birləşdirən hədislər (lüğəvi anlamı “yeni söz”, “yeni xəbər” deməkdir) islam dininin, müsəlman hüququnun ən mötəbər qaynaqlarından biri sayılmaqla yanaşı, eyni zamanda müsəlman Şərqi ədəbiyyatının inkişafı və zənginləşməsində müstəsna rol oynamış mövzulardan biridir. Peyğəmbərimizin (s.) hədisləri içərisində qırxı daha çox məşhur olmuş və bu mövzuda çoxsaylı əsərlər yazılmışdır. İlk öncə ərəb dilində yaranan qırx hədislərin sonralar fars və türk dillərində də bir sıra nümunələri ortaya çıxmışdır. Orta yüzilliklərdə tək-cə müxtəlif türk dillərində qələmə alınmış “Hədisi-ərbəin”lərin (“Qırx hədis”lərin) sayı səksəni aşır. Bu əsərlər sırasında ən yüksək zirvədə böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin (1441-1501) və dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcümələri dayanır.

Füzuli “Hədisi-ərbəin”i fars-tacik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) fars dilində qələmə aldığı “Çehel hədis” (“Qırx hədis”) əsərindən dilimizə çevirmişdir. Məlum olduğu kimi, Cami sonuncu islam peyğəmbərinə (s.) aid qırx mötəbər hədisi seçərək,

onların hər birinin məzmununu bir qitə şəklində fars dilində nəzmə çəkmişdir. Füzuli də böyük əxlaqi-didaktik məzmun daşıyan Caminin qitələrini ana dilinə çevirmişdir. Füzuli “Hədisi-ərbəin”ə nəslrlə yazdığı kiçik müqəddimədə onun tərcümə səbəbini belə açıqlayır: “... bu qırx hədisi- mötəbərdir, bəlkə qırx daneyi- gövhərdir kim, ustadi- girami Mövlana Əbdürrəhman Cami əleyhırrəhmə intixab edib, farsi mütərcəm etmiş... ümumfeyz üçün tərcümeyi-türki olunur”. Göründüyü kimi, Füzuli burada “gövhər” adlandırdığı hədisləri hamının faydalanması üçün türkcəyə tərcümə etdiyini bildirir.

İslam əxlaqının bir sıra mühüm keyfiyyətlərini özündə əks etdirən, tərbiyəvi-nəsihətamiz fikirlər aşılayan bu qitələrin tərcüməsinə Füzuli böyük məsuliyyətlə yanaşaraq onları yüksək sənətkarlıqla və nisbətən sadə, anlaşılıqlı bir dillə doğma ana dilinə çevirmişdir. Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi ilə Caminin qitələrinin müqayisəli təhlili göstərir ki, dahi şairimiz tərcümə sənətinə yüksək qiymət verərək farsca qitələrin məzmununu ana dilində əsasən dəqiq şəkildə verməyə çalışmışdır. Bunu Caminin aşağıdakı qitəsi ilə Füzulinin tərcüməsinin müqayisəsində açıq-aşkar görmək olar:

Camidə:

Ey şode məhrəm-e məcales-e raz,
Raz-e hər məclesi əmanət-e tost.
Məkon efşa-ye raz-e hər məcles,
Zanke efşa-ye an xəyanət-e tost.

Füzulidə:

Ey ki hər məclis içrə məhrəmsən,
Səndə məclis sözü əmanətdir.
Etmə ifşayi-razi-hər məclis
Ki, bu sirət böyük xəyanətdir

Göründüyü kimi, Füzulinin tərcüməsi məzmunca Caminin qitəsi ilə üst-üstə düşür. Füzulinin burada Caminin işlətdiyi bəzi sözləri: “məclis”, “məhrəm”, “əmanət”, “ifşa”, “xəyanət” tərcümədə də eynilə saxlaması da diqqəti çəkir. Bununla belə, Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində elə qitələr də vardır ki, onlar məzmunca Cami qitələrinə yaxın olmalarına baxmayaraq, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından daha üstündür. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən görkəmli Türkiyə füzulişünası Əbdülqadir Qaraxan yazır ki, Füzuli “Hədisi - ərbəin”də öz bənzərsiz sənətkarlığı ilə Camidən daha yüksəkdə dayanır.

Füzuli nəsrinin zirvəsi sayılan “Hədiqətüs-süəda”ya gəldikdə isə, dahi sənətkarın həyatının ən yetkin dövrünə (1547-ci il) aid olan bu əsəri klassik bədii tərcümələrin ayrıca bir qolunun – sərbəst-yaradıcı tərcümə növünün ən kamil nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Füzuli haqqında ilkin bilgi verən şairin çağdaşı Əhdi Bağdadidən tutmuş sənətkarın yaradıcılığını tədqiq edən araşdırıcıların əksəriyyəti “Hədiqətüs-süəda”dan da bəhs edərək onu Hüseyn Vaiz Kaşifinin (öl.1504) “Rövzətüş-şühəda” (“Şəhidlər bağçası”) əsərinin tərcüməsi kimi dəyərləndirmişlər. Bununla belə, son dövrdə “Hədiqətüs-süəda”nın tərcümə deyil, Füzulinin orijinal bir əsəri olması ilə bağlı fikirlər də irəli sürülmüşdür.

XVI yüzilliyə aid daha bir türk tərcümə əsəri qırx hədis mövzusunda. Bu, Həzini adlı şair-mütərcimin son zamanlarda aşkara çıxarılmış “Hədisi-ərbəin” tərcüməsidir. Əhmədi Təbrizi kimi, Həzini haqqında da təzkirələrdə və orta əsrlərə aid digər mənbələrdə heç bir məlumata rast gəlmirik. Həzini öz misralarında “Hədisi-ərbəin” tərcüməsinin 2800 beytdən ibarət olduğunu və onu hicri tarixi ilə 930-cu (miladi 1524-cü) ildə tamamladığını bildirir. Tərcümənin orijinalına gəldikdə isə, bu, Məhəmməd bin Əbu Bəkr Üsturinin ərəb dilində nəsrilə yazdığı “Hədisi-ərbəin şərh” adlı əsəridir. Həzini həmin əsəri

nəzmlə məsnəvi şəklində tərcümə etmişdir.

XVI yüzilliyin poetik tərcümələrindən biri də Məqsudi təxəllüslü şair-mütərcimin qələmindən çıxan “Möcüznamə” tərcüməsidir. Təzkirələr və orta əsr qaynaqları nə Məqsudi, nə də onun “Möcüznamə” tərcüməsi haqqında heç bir məlumat vermir. Tərcümənin cəmi iki əlyazması Bakıda – Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

XVIII əsrdə hazırlanmış hər iki əlyazmada mütərcimin adı yalnız Məqsudi kimi göstərilir. Əlyazmanın sonundakı bir qeyddən aydın olur ki, tərcümə 6150 beytdən ibarətdir və hicri 921-ci (miladi 1515-ci) ildə tamamlanmışdır: Altı min yüz əlli beyt oldu təمام,

Toqquz yüz yigirmi birdə vəssəlam.

Tərcümənin əlyazmalarında kitabın adı “Möcüznamə” kimi qeyd olunur və onun fars dilindən tərcümə edildiyi göstərilir. Kitabın məzmunundan aydın olur ki, bu tərcümə əsəri Məhəmməd peyğəmbərin (s.) möcüzələri, imam Əli (ə.) və digər müqəddəs islam şəxsiyyətlərinin həyatı ilə bağlı qəribə və möcüzəli hadisələrdən bəhs etdiyi üçün mütərcim onu “Möcüznamə” adlandırmışdır.

XVI yüzillikdə Azərbaycanda nəsr tərcümələri də geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, milli Azərbaycan bədii nəsrinə nisbətən az inkişaf etmiş və nisbətən sonralar yaranmışdır. Bundan əlavə qafiyə və əruz vəzninin tələblərinə görə müəyyən məhdudiyyətlərlə üzləşən nəzmlə müqayisədə nəsrdə dilin ifadə vasitələri tam sərbəstlik qazanır və onun üçün geniş meydan açılır. Bu baxımdan XVI yüzilliyə aid Azərbaycan nəsr tərcümələri istər milli bədii nəsr tariximizin, istərsə də ədəbi dil tarixinin hərtərəfli araşdırılması üçün əvəzəlməz dəyərli qaynaqlardır. Bu dövrə aid nəsr tərcümələrindən biri ərəb dilindən, üçü isə farscadan dilimizə çevrilmişdir.

Tərcümə abidələrində yol verilmiş bütün dəyişmələrə, ixtisarlara və əlavələrə baxmayaraq onlar türk ədəbiyyatının müstəqil bir qolunu təşkil etməklə dilimizin inkişaf mərhələlərini öyrənmək üçün zəngin material verməklə bərabər, həm də dövrümüzdə nöqsanlı, yaxud naqis şəkildə gəlib çatmış yazılı abidələrin mətnlərinin bərpasında, eləcə də öz orijinallarının tekstoloji tədqiqində və elmi tənqidi mətnlərin tərtibində mühüm məxəzlər kimi araşdırmalara cəlb edilir.

Tərcümə abidələrini tekstoloji araşdırmalara cəlb etmiş, bizə məlum olan ilk alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisə-qarızadədir. Ondan sonra isə görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəy dilimizin və tariximizin dəyərli abidəsi olan “Dərbəndnamə”nin elmi mətnini tərtib və ingilis dilinə tərcümə edərkən onun fars dilinə edilmiş tərcüməsini də tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir. Bu ənənə çağdaş tədqiqatçılar tərəfindən orta əsr mətnləri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparılarkən davam etdirilmişdir. Əsərlərin mətnlərinin mümkün qədər müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmasında abidələrin digər əlyazma məxəzləri ilə yanaşı onların orta əsr tərcümələri də etibarlı mənbələr kimi istifadə edilmişdir. Buna nümunə olaraq Sədinin Gülüstan əsərinin elmi-tənqidi mətnini göstərmək olar. Mətnşünas alim R.Əliyev əsərin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən Gülüstanın 1430-cu ildə Mustafa bin Qazi Arac tərəfindən türk dilinə edilmiş qədim tərcüməsini də tekstoloji araşdırmalara cəlb etmişdir.

Orijinaları dövrümüzdə qədər gəlib çatmamış, yaxud nöqsanlı və naqis olan əsərlərin “həyata qaytarılmasında” və mətnlərinin bərpasında tərcümə abidələri əvəzsiz rol oynamışdır. XI əsrdə yazıya alındığı təxmin edilən, fars folklorunun ən dəyərli abidələrindən biri – xalq romanı “Səmək-Ayyar”ın dövrümüzdə qədər gəlib çatmış yeganə və naqis əlyazması məhz onun türk dilinə edilmiş tərcüməsi

sayəsində bərpa edilmişdir. Oksfordun Bodlyan kitabxanasında saxlanılan yeganə naqis əlyazması əsasında abidəni nəşrə hazırlayan Pərviz Natel Xanlari mətnin naqis və nöqşanlı hissələrini, XVI əsrdə türk dilinə edilmiş tərcümə əsasında bərpa edərək çap etdirmişdir.

Qədim əlyazma mətnləri, xalqın bu mətnlərdə əks olunan tarixi keçmişi, milli-mənəvi dəyərləri uşaqların təlim və tərbiyəsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mətnlərin uşaqların yaşına, maraq və ehtiyaclarına uyğun hazırlanması onların inkişafına müsbət təsir göstərir. Ona görə də hələ qədim dövrlərdən tərbiyəvi məzmununa malik əlyazma mətnlərinin uşaqlar üçün nəşri məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş, mədrəsələrdə bu mətnlərdən dərslik kimi geniş istifadə edilmişdir. Yeri gəlmişkən əlyazma mətnlərində təhriflərə səbəb olan amillərdən biri də elə bu mətnlərin uşaqlar üçün qısaldılmasıdır. Katiblər bu və ya digər bir şairin, yazıçının, alimin əsərini təhrif edərək, onun müxtəsər mətninin yaradılmasında bir neçə məqsəd güdmüşlər. Orta əsrlərdə məktəb və mədrəsələrdə tədris prosesində istifadə etmək üçün müasir dövrdə başa düşüldüyü kimi, ayrı-ayrı fənlər üzrə dərsliklər yazılmışdır. Sadəcə olaraq orta çağlarda tədris prosesinə dərs vəsaiti kimi ayrı-ayrı ədiblərin və alimlərin bu və ya digər elm sahələrinə həsr etdikləri əsərlər cəlb olunmuşdur. Bu məqsədlə istər ayrı-ayrı katiblər, istərsə də məktəb və mədrəsələrdə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər müxtəlif müəlliflərin kiçik həcmli əsərlərini bir cildə daxil edərək dərs vəsaitləri hazırlamışlar. Bədii qiraət vasitəsi kimi ayrı-ayrı şairlərin Divanları və iri həcmli poemaları, məsnəviləri də tədris prosesinə cəlb edilmişdir. Lakin bu böyük həcmli əsərlər dərs vəsaiti kimi müəllifin tərtib etdiyi və yaratdığı tam variantda deyil, onların müəllimlər, alimlər və katiblər tərəfindən bu məqsədlə hazırlanmış müxtəsər variantlarından istifadə

edilmişdir. Əvvəlcədən, yəqin ki, müəllimin yaxud sifarişçinin göstərişi və tələbi ilə tədris prosesində istifadə ediləcək əsərdən ümumi tədris metodlarına uyğun gəlməyən və şagirdlərin əxlaqına pis təsir göstərə biləcək epizodlar, hekayələr çıxarılaraq onun müxtəsər variantı yaradılmış, beləliklə, əsər təhrif olunmuşdur. Deyilənlərə nümunə olaraq Xətai Təbrizinin (XV əsr) Yusif və Züleyxa poeması ilə Fəridəddin Əttarın (1120-1230) “Məntiq-ət-teyr” məsnəvisini göstərilən məqsəd üçün hazırlanmış müxtəsər nüsxələrinə müraciət edək:

“Yusif və Züleyxa” poemasında Züleyxanın Yusifi yoldan çıxarmaq və ərinə xəyanət etmək istəyinə və Yusif bu istəyə qarşı müqavimət göstərdiyinə görə qadın hiyləsinin olması ilə bağlı epizodun “Məntiq-ət-teyr”dən isə 25-ci məqalədən “Müəllimin qızına vurulmuş oğlan haqqında” və 30-cu məqalədən “Yarasanın cavabı” adlı hekayələrin əsərlərin mətnlərində olmamasından görünür ki, bu nüsxələr tədris vəsaiti kimi hazırlanmış, buna görə də alovlu məhəbbəti və intim səhnələri, qadın xəyanətini və hiyləsini tərənnüm edən hissələri bu tipli əsərlərin mətnindən çıxarmışlar ki, uşaqların əxlarına mənfi təsir göstərməsin.

Uşaq ədəbiyyatı ən çox nəşr olunan, xüsusi diqqət və həssaslıq tələb edən ədəbiyyat növüdür. Müasir uşaq ədəbiyyatı keçmiş ənənələrdən faydalanaraq, bugünkü uşaqların mənəviyyatını, biliyini, dünyagörüşünü zənginləşdirməyə imkan verən ədəbiyyat növü kimi qəbul edilir və bütün dünyada əsas nəşriyyat məhsulu kimi sayca və həcmcə xüsusi yer tutur. Klassik türk mütəfəkkirləri uşaq tərbiyəsini formalaşdırmağa xidmət edən kifayət qədər əsərlər ortaya qoymuşlar. Əlyazma mətnlərinin uşaqlar üçün nəşrə hazırlanmasının spesifikasiyi, hər şeydən əvvəl onun pedaqoji-tərbiyəvi vəzifələri ilə, həmçinin uşağın təbiəti, uşaq qavrayışının xarakteri ilə şərtlənir. Uşaq kitablarının

pedaqoji yönü onun hər bir uşağın həyatında vacib olan tərbiyəvi əhəmiyyətini nəzərdə tutur. Deməli, onun keyfiyyətinin müəyyən edilməsinin ən vacib elementlərindən biri tərbiyəvi cəhətdir. Uşaqlar üçün hazırlanan mətnlərin spesifikliyi bədii formanın aydınlığında və dilin sadəliyindədir. Burada bədii obraz da, onun daxili aləmi də, danışmaq və hərəkətləri də inandırıcı olmalıdır. Uşaq kitabında dünya, həyat haqqında sadə şəkildə danışılmalı, qeyri-adilikləri ilə maraqlandırmalı, cəlbedici olmalıdır. Bu cəlbedicilik zahiri xarakter daşımamalıdır. Uşaq və yeniyetmələrin kitabla ünsiyyətinin başlıca xüsusiyyətləri yaşla müəyyən olunur. Nəşriyyat praktikasında ənənəvi olaraq uşaqları dörd yaş kateqoriyasında fərqləndirirlər:

- məktəbəqədər (3-7),
- kiçik məktəb yaşları (8-11),
- orta məktəb yaşları (11-14),
- yuxarı məktəb yaşları (14-18).

Bu qrupların hər birinin xüsusiyyətini yaxşı bilmək əlyazma mətnlərini uşaqlar üçün nəşrə hazırlayan müəllif və redaktor üçün çox vacibdir. Uşaqların inkişafında və təhsilində önəmli yeri tutan kitablar yaş kateqoriyasına görə fərqli özəlliklərə malik olur. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün kitablar balacaların başa düşdüyü problematika əsasında qurulur, onların anladığı dildə yazılır. Bir qayda olaraq bu kitablar böyüklər tərəfindən ucadan oxunur və onlardakı qısa mətn illüstrasiyalarla sıx bağlı verilir. Bəzən isə illüstrasiyalar daha çox üstünlük qazanır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün oyuncaq kitablar, hərəkət edən illüstrasiyalar, cizgili və rəngli boyalarla bəzədilmiş kitablar, işıqlanan və danışan kitablar və s. xarakterik formalardır. Uşaq ədəbiyyatının tərbiyəvi və təhsilverici xüsusiyyətləri uşaq ədəbiyyatının quruluşunu və təsnifatını müəyyənləşdirir.

Uşaq ədəbiyyatı aşağıdakı yarımtiplərə bölünür: tərbiyəvi kitablar, əyləncəli kitablar, bədii kitablar. Tərbiyəvi kitablar əsasən cəmiyyət, onun formalaşması və quruluş, dünya tarixinin formalaşması və s. məsələlər haqqında uşaqlara gərəkli bilgilər verməlidir. Bu kitablar bədii, elmi və publisistik formada hazırlana bilər. Elm və texnikanın sürətli inkişafı əyləncəli kitablara marağı artırmışdır. Belə kitablar kiçik yaşlı uşaqlar üçün nəzərdə tutulsa da, onları yuxarı yaş qrupları da maraqla oxuyurlar. Belə kitablarda illüstrasiyalara geniş yer verilir. Bu da predmeti oxucunun əyani şəkildə qavramasına müsbət təsir göstərir. Bu sahədə uşaqlar üçün məlumat ədəbiyyatı, xüsusilə ensiklopediyalar mühüm yer tutur. Uşaq ensiklopediyaları hazırda bütün dünya ölkələrində tirajına və ad göstəricisinə görə ən geniş yayılan kitablar siyahısına daxildir. Uşaq ədəbiyyatının yazıçı və tərcüməçiləri bu ədəbiyyatdan bir pedaqoji vasitə kimi istifadə etməyə meyillidirlər. Baxmayaraq ki, uşaq ədəbiyyatının ümdə vəzifəsi uşaqları əyləndirmək və onları tərbiyə etməyə xidmət etməlidir. Bu günlər bu ədəbiyyat vasitəsilə uşaqlar müəyyən bir ideologiya içərisinə sürüklənir və onlara bəzi dəyərlər qəbul etdirilir. Bunun əsas səbəbi isə, uşaqların dünyagörüşünün onlardan yaşca böyük insanlardan az olması və əsasən oxuduqlarına inanmalarıdır. Uşaqlar üçün dünya klassiklərinin əsərlərinin böyük əksəriyyəti tərcümə edilir və işıq üzü görür. Uşaq ədəbiyyatının, eləcə də tərcümə edilmiş uşaq ədəbiyyatının gənc oxucuya təsir göstərə biləcək böyük gücü vardır. Bu gücdən uşaqların dünyagörüşünü və dözümlülüyünü artırmaq və ya azaltmaq və onlara hər hansı dünyagörüşünü aşılamaq üçün istifadə oluna bilər. Qloballaşma prosesləri yer kürəsinin müxtəlif hissələrində yaşayan uşaqlara digər ölkələr haqqında daha çox məlumat əldə etmək və başqa mədəniyyətlərlə tanışlıq imkanı verir. Lakin belə olan halda üç sual ortaya çıxır:

1. Uşaq ədəbiyyatı tərcüməsində əcnəbi mədəniyyətin təlqin edilməsi nə dərəcədə yaxşı fikirdir?

2. Bu təlqinetmə uşaqların dünyagörüşünü inkişaf etdirəcəkmi?

3. Uşaqlar əcnəbi mədəniyyətin yayılmasını öz mədəniyyətləri ilə müqayisədə necə qəbul edirlər. Uşaqların qeyri-mükəmməl dil biliklərini və danışıq qabiliyyətlərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, tərcüməçilər uşaq ədəbiyyatının tərcüməsi zamanı çox böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Bundan başqa, yerli mədəniyyətlə sıx əlaqədə olan və yalnız müəyyən bir xalqın mədəniyyətinə xas olan söz və ifadələrlə zəngin olan sehri uşaq ədəbiyyatının tərcüməsi zamanı tərcüməçilər bəzən bu tip dilemmalar qarşısında qalırlar: görəsən müəyyən xalqın mədəniyyətinə xas olan bu sözləri tərcümə zamanı “əcnəbiləşdirmək”, yoxsa “olduğu dildə saxlamaq” daha məqsədəuyğun olardı?

Uşaq və yeniyetmələr üçün kitablar bədii və ya tərbiyəvi xarakterli ədəbiyyatı əhatə edən, 17 yaşına qədər oxucular üçün nəşr olunmuş və xüsusi bədii və poliqrifik tərtibatına görə fərqlənən nəşrdir. Material konstruksiyasına görə uşaq nəşrləri kitablara, dövrü nəşrlərə və oyuncaq kitablara ayrılır. Strukturuna görə uşaq kitabları aşağıdakı növlərə ayrılır: toplu, mononəşr, seriyalı nəşr, əsərlər toplusu. Uşaqlar üçün hazırlanmış toplular hər hansı bir mövzu və ya bir janrda (şeirlər, nağıllar toplusu) yazılmış əsərləri əhatə edir. Böyük yaşlı məktəblilər üçün antologiyalar, almanaxlar, müntəxəbatlar da nəşr olunur. Mononəşrlər də müxtəlif janrlarda yazılmış əsərləri əhatə edə bilər. Məsələn, atalar sözü, tapmaca, şeir.

İnformasiyanın xarakterinə və məqsəd təyinatına görə uşaq ədəbiyyatını aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- elmi-kütləvi;

- soraq-məlumat;
- praktik vəsait;
- müxtəlif sənətlərə aid nəşrlər;

• asudə vaxt üçün nəşrlər. Uşaq kitablarının təsnifatı elmi və təcrübi baxımdan müəyyənləşdirilmişdir. Buraya elmi-əyləncəli ədəbiyyat, uşaqlar üçün nəşr olunmuş ədəbi-bədii əsərlər, uşaqlar üçün işlənmiş və nəşr olunmuş xalq poeziyası nümunələri, tədris proqramına uyğunlaşdırılmış ədəbi-bədii nəşrlər, müntəxəbatlar daxildir. Müasir uşaq ədəbiyyatını üç ədəbi növ üzrə - uşaq şeiri, uşaq nəsr, uşaq ədəbi tənqidi kimi qruplaşdırmaq olar ki, burada da əsas məsələ kəmiyyət deyil, yəni nə qədər əsər yazılması deyil, başlıca meyar bədiilikdir. Uşaq ədəbiyyatının redaktəsi və dəyərləndirilməsi zamanı əsərin janr xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi vacibdir. Uşaq ədəbiyyatının aşağıdakı janrları vardır: tapmacalar, yanıltmaclar, lətifələr, laylalar, oxşamalar, nağıllar, dastanlar. Uşaq kitabları məzmununa, quruluşuna, üslubuna və tərtibatına görə seçilir. Uşaq kitabları dünyəvi bilikləri özündə əks etdirən, bütün ədəbiyyat növlərini əhatə etməklə, oxucu marağına və yaşına uyğun hazırlanmış kompleks məna kəsb edir. İctimai-siyasi, istehsalat-texniki, məlumat xarakterli və bədii məzmunlu ədəbiyyatı uşaqlar üçün nəşr etmək olar. Bu o deməkdir ki, uşaq ədəbiyyatı bütün sahələri özündə birləşdirir və onu yalnız oxucu təyinatına görə fərqləndirmək olar. Bağcayışlı uşaqların təlim və tərbiyəsində əyanilik üsulu mühüm yer tutur. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün düşünülmüş kitablarda mətn qısa, şəkillər çox olur. Bəzi kitablər isə mətnsiz olur. Belə şəkilli kitablər və oyuncaq xarakterli yığma kitablər daha faydalıdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin ideya-tərbiyə vasitələri isə xeyli fərqlidir. Burada balaca məktəblilər get-edə müstəqil oxu vərdişinə yiyələndiyinə görə, bədii əsərlərdə

uşaqların anlaya bildiyi məzmun bitkinliyi, maraqlı hadisələr, alleqorik surətlər geniş yer tutur. Kiçikyaşlı məktəblilərin oxuduğu bədii əsərlərin əsas xüsusiyyəti onların sadəliyidir.

Kiçikyaşlı məktəblilərə nisbətən ortayaşlı yeniyetmə uşaqlara aid kitablarda hadisələr çoxplanlı verilir. Kiçikyaşlı məktəblilər üçün kitabın redaktəsinə başlayarkən nəzərə almaq lazımdır ki, əsər didaktik səciyyə daşımaqla yanaşı, müasir pedaqoji və psixoloji təlimlərə uyğun olmalıdır. Dil isə uşaq kitablarının məzmununda başlıca amildir. Uşaq kitablarının özünəməxsus tərtibatı vardır. Bu kitabların ən əsas elementi illüstrasiyalar hesab olunur. Uşaq kitablarında söz və şəkil bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu kitablarda illüstrasiyalar idraki, tərbiyəvi, estetik və əlavəedici funksiyaları yerinə yetirir. İllüstrasiya kitabın məzmunu və dili qədər önəmlidir. Çünki uşaq kitabdakı şəkillərə baxaraq, onu oxumağa başlayır. Bəzən nağıllar hüsünxətlə yazılmış və ya hecalara böyünmüş şəkildə nəşr olunur. Bunlar uşaqda hüsünxətlə oxuma vərdişi yaradır. Uşaq kitablarının aparatı nəşr növlərinə görə dəyişir. Belə ki, ən sadə aparat bədii ədəbiyyatda istifadə olunur. Uşaq kitablarının aparatı didaktik istiqamətə malik olmalıdır. Bu zaman oxucunun yaşını, nəşrin tipini, ədəbiyyatın növünü nəzərə almaq lazımdır. Uşaq kitablarını nəşrə hazırlayan zaman uşağın fizioloji inkişafını da nəzərə almaq lazımdır. Kitabın cildi uşağın diqqətini cəlb edən ilk ünsürdür. Uşaq kitablarının cildi kartondan olmalıdır. Cildə kitabın adı və məzmunu uyğun şəkil verilməlidir. Cildin arxa hissəsində isə nəşriyyatın digər kitablarının siyahısı və ya müəllifin kitablarının siyahısı, kitabın qiyməti və s. verilə bilər. Uşaq kitabları ən keyfiyyətli kağızda çap olunmalıdır. Kağız mürəkkəbi yaymamalı, rəngləri dəyişdirməməli, tez cırılmamalı və göz yoracaq səviyyədə parlaq olmamalıdır. Mat kağızlar uşaq kitabları üçün daha əlverişlidir. Uşaq kitablarının ölçülərinin

kiçik olmamasına diqqət yetirmək lazımdır. Məktəbəqədər (3-7), kiçik məktəb yaşlı uşaqlar üçün kitablarda mətn 14 şriflə, orta və yuxarı məktəb yaşlı uşaqlar üçün kitablar isə 12 şriflə verilməlidir. Nəşr üçün əsərlərin seçimi üç istiqamətdə həyata keçirilir: 1. təkrar nəşr üçün əsərlərin seçilməsi; 2. «böyük»lərin ədəbiyyatında uşaqlar üçün əsərlərin seçilməsi; 3. müəllif tərəfindən təqdim olunmuş əsərlərin seçilməsi. Kitab nəşri sahəsində «uşaq ədəbiyyatı», «uşaqlar üçün ədəbiyyat» və «uşaqların müəllim dairəsi» ifadələrindən istifadə olunur. «Uşaq ədəbiyyatı» xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılır. Uşaq ədəbiyyatı uşağın yaş səviyyəsi və qavrama dərəcəsinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq hazırlanır. «Uşaqlar üçün ədəbiyyat» nisbətən geniş ifadədir. Bu ifadə altında uşaq və yeniyetmələrdə maraq yaradan və başa düşülən həm uşaq, həm də böyüklər üçün olan ədəbiyyat nəzərdə tutulur. «Uşaq ədəbiyyatı» və «uşaqlar üçün ədəbiyyat»dan «uşaqların müəllim dairəsi» ifadəsi yaranır. «Uşaqların müəllim dairəsi» uşaqlar tərəfindən müəyyən yaşda müəllim olunan kitabları əhatə edir.

Şərti mətnşünaslıq işarələri. Mətnşünaslıq işarələri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilir: Tərtibçi və ya nəşirin mətnə əlavə etdiyi hər hansı bir hissə, mətndəki redaktə qeydləri, konyektura düzəlişləri, nüsxə fərqlərinin hərflərlə səhifə altında əksi, sətirlə qeydlərdə redaktor mülahizələri və s. kursivlə yazılır. Əlyazmada qırmızı rənglə yazılmış hərf, söz və sətirlər nəşrdə yarıyağlı şriflərlə verilməlidir; < > - bucaqlı və ya əyilmiş mötərizələr təxmin olunan mətnlərdə istifadə edilir. Bərpa olunmuş mətn və konyekturalar üçün həmçinin kursivdən istifadə olunur; < ... > - bucaqlı mötərizə içərisində üç nöqtə mətndə ötürmələrin olduğunu bildirir; [ ] – kvadrat mötərizələr əlyazmada üzərindən xətt çəkilmiş mətni göstərmək üçündür; [ ]* - üzərində ulduz işarəsi olan kvadrat mötərizə üzərindən xətt çəkilmiş və ya təxmin

olunan oxunun bərpasını göstərən işarədir; | - Şaquli xətt sətirdən – sətirə keçməni göstərmək üçün istifadə edilir; || - iki şaquli xətt səhifədən – səhifəyə keçməni göstərmək üçün istifadə olunur. Haşiyədə və ya iki şaquli xətdən sonra adi mötərizədə mətnin davam etdiyi səhifə göstərilir.

ELMI-MƏLUMAT APARATININ TƏRTİBİ

Əlyazmaların nəşrə hazırlanması işinin ana xətlərindən birini də onların elmi-məlumat aparatının hazırlanması təşkil edir. Elmi-məlumat aparatının təşkilinin, təkmilləşdirilməsinin mətnşünaslıqda çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Hər bir kitabın ayrılmaz tərkib hissəsi onun məlumat aparatıdır. Onun əhəmiyyəti və vacibliyi, oxucunu kitabın məzmunu ilə tanış etməsində və ondan istifadəni asanlaşdırmasında, lazımi informasiyanın tez və xətasız tapılmasını təmin etməsindədir. Aparat kitabı digər informasiya mənbələri ilə bağlayan zəncirdir və həmin kitabın elmi-kommunikasiya sistemindəki yerini göstərir. İnformasiya axtarışı məsələlərinin həllində, elmi mənbə axını içərisində lazımi kitabları tapmaqda və onun məzmunu haqqında məlumat almaqda kitab aparatının böyük rolu vardır.

Standarta görə məlumat aparatı müəllif əsərinin orijinalının mətninə daxildir. Praktikaya nəzər yetirsək görürük ki, müəllif aparatı hazırlamağa kifayət qədər vaxt ayırmır. Bu işi uzun və zəhmətli iş hesab edərək, onun hazırlanmasına etinasız yanaşır. Beləliklə, nəşrin aparatının təmin və təchiz edilməsi məsuliyyəti redaktorun üzərinə düşür.

Mətnlərin elmi-məlumat aparatını bu şəkildə sistemləşdirmək olar:

arxeoqrafik giriş;

mətnşünaslıq tədqiqatı və mətnin çatdırılması qaydaları;

şərhlər;

qeyd; göstəricilər (Gəxs adları, coğrafi adlar, terminlər və s.);

lüğət;

biblioqrafiya və s.

Bəzən kütləvi nəşrlər ümumi məqalələrlə, yazıçıya aid biblioqrafik öçerklərlə, publisistik girişlərlə və s. bu tipli materiallarla müşayiət olunur ki, bunların da birbaşa mətnlərin nəşrinə aidiyyəti yoxdur.

Arxeoqrafik giriş - burada əsərin müəllifinin qısaca həyatı, yaradıcılığı və əsəri haqqında məlumat verilir, əsərin tədqiq tarixinə nəzər salınır. Tədqiqata cəlb olunmuş əsərin əlyazmasının elmi paleoqrafik təsviri yer alır. Bundan əlavə, birinci nəşr haqqında məlumat verilir.

Mətnşünaslıq tədqiqatı, mətnin təqdim qaydası mətnin yığcam, aydın və məlumat almaq üçün əlverişli, rahat olması məqsədinə əsaslanır. Ayrıca əsərlərin nəşrində onların arxeoqrafik girişlə birləşdirilməsinə üstünlük verilir. Hər əsər üçün ayrıca arxeoqrafik girişlərin nəşr edildiyi külliyyatların nəşrlərində isə mətnin təqdimi üçün qaydalar məlumat almaq üçün əlverişli və bütün nəşr üçün vahid olmalıdır.

Məsələn, Əlican Qövsü Təbrizinin “Divan”ının elmi-tənqidi mətni aşağıdakı prinsiplər əsasında tərtib edilmişdir: “Divan”ın hər bir nüsxəsinin orijinalının hazırda saxlanıldığı yerə müvafiq olaraq Tiflis nüsxəsi T, London nüsxəsi L, İstanbul nüsxəsi İ hərfləri ilə şərti işarələnmişdir.

Nüsxələr arasındakı fərqləri göstərən izahat aparatı hər bir şeirin altında “Divan”ın yazıldığı dildə (Azərbaycan dilində) və qrafikada (əski qrafikada) verilmişdir.

Əgər müəyyən şeir hansı nüsxədə yoxdursa, həmin şeirin ilk misrası üzərində * (ulduz) işarəsi qoyulmuş, çıxarışda şeirin

hansı nüsxədə olmaması qeyd olunmuşdur. 4. Əgər müəyyən beyt, misra, ifadə və ya söz hansı nüsxədəsə yoxdursa və ya başqa cür yazılmışdırsa, həmin beytin, misranın, ifadə və ya sözün üzərində əski yazıya müvafiq ərəb rəqəmləri qoyulmuş, çıxarışda münasib izahat verilmişdir.

Əgər şeirin ilk beyti hər hansı nüsxədə yoxdursa və ilk misra və ya beyt ayrı-ayrı nüsxələrdə fərqlənirsə, birinci beytin sonunda * (ulduz) işarəsi, misranın əvvəlində isə nüsxə fərqlərini göstərmək üçün müvafiq rəqəm qoyulmuşdur, sonrakı beyt və misralarda da buna analogiya qorunmuşdur. Hər bir şeirin əvvəlində onun təfiləsinin göstərilməsinə cəhd edilmiş və bəzən qaranlıq məqamların tekstoloji konyekturasında həmin təfilələrə əsaslanılmışdır. Bir neçə oxunmamış söz, ifadə və misranın yerində nöqtələr düzölmüşdür.

Şərhlər. Şərhlər tekstoloji, dilçilik, tarixi-ədəbi, real (bibliografik, tarixi və s.) ola bilər. İstifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif tipli şərhələrin birləşdirilməsi də mümkün sayılır. Şərhin tipinin seçilməsi ilk növbədə əsərin səciyyə-sindən, nəşrin məqsədindən asılıdır. Şərhlərin nisbətən mürəkkəb tipi – mətnşünaslıq baxımından olanlardır. Əgər mətnin tarixi nisbətən sadədirsə, bu zaman onu tekstoloji şərhələrlə birləşdirə bilərik. Ümumiyyətlə, şərhələrin, arxeografik giriş və tekstoloji tədqiqatla birləşdirilməsi və ya ayrılması materialın xarakterindən, nəşr tipləri və nəşrin səliqəsindən asılıdır. Bundan başqa mətnşünaslıq şərhələri qədim abidələrin nəşrlərində adətən səhifələrin aşağısındakı nüsxə fərqləri bölümündə verilə bilər.

Qədim və orta çağ müəlliflərinin külliyyatlarında bütün bu müşayiətedici material tipləri vahid mətnşünaslıq şərhində birləşdirilir və aşağıdakı bölmələrə ayrılır: Bütün əlyazma və nəşr nüsxələrinin siyahısı və onların səciyyəsi; Əsərin mətninin tarixi; Əsasa qoyulmuş mətn və onun

seçilməsinin əsaslandırılması; Nüsxə fərqləri, təshihlər və düzəlişlərin göstəriciləri.

Ümumilikdə orta əsrlərdə tərtib olunmuş ayrı-ayrı mətnlərə yazılan şərhləri ümumiləşdirsək, aşağıdakı üç yerə bölmək olar:

Teskoloji şərhlər;

Mətnin şərh;

Bioqrafik xarakterli şərhlər.

Tekstoloji şərhlər. Bu qəbildən olan şərhələrə orta əsrlərdə bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında mətnləri tərtib olunmuş əsərlərin əlyazmaları, müəllifin bədii və elmi irsi haqqında verilmiş məlumatları, mətnlərin tərtibində istifadə edilmiş metod və prinsiplərin izahını, nüsxə fərqlərini və tədqiqatçıların onlara göstərdiyi münasibəti əks etdirən açıqlamaları, mətnin atribusiyasını və s. daxil etmək olar. Tekstoloji şərhlər yazıçının ədəbi irsinin vəziyyətini xarakterizə edən, verilmiş hər hansı bir əsərin mətnini nəşrə hazırlayarkən mətnşünasın işinin istiqamətini və xarakterini işıqlandıran məlumatların məcmusudur.

Tarixi-ədəbi şərh giriş məqaləsini təkrar və ya əvəz etməməlidir. Şərh konkret və oxucuya əsərin ideya-bədii tərəflərini başa düşməyə yardımçı olmalı, kömək göstərməlidir. Tədqiqat şərhlərinin tərtibi asan iş deyil və yalnız mütəxəssisə həvalə oluna bilər. Yaxşı tədqiqat şərhini ifadəcə aydın, istifadə üçün rahat, əlverişli olmalıdır. Şərhin ayrı – ayrı məqalələri zahirən vahid vəhdətlə qurulmalıdır. Şərhələr ümumi ensiklopedik lüğətlər, dilçilik lüğətləri və sorğu kitablarında asan tapılan məlumatlar salınmamalıdır. Şərhlərdə təkrarlar olmamalıdır. Əgər mətnin tez-tez təkrar olunan yerləri şərh edilirsə, şərhlər əlifba sırası ilə düzülməlidir. Şərhlərin ən böyük çatışmazlığı – şərh olunan yerin düzgün seçilməməsidir. Əksərən asanlıqla bərpa oluna bilən yerlər də şərh edilir. Lakin mətnin şərhçisinin izah etməyə

gücü yetməyən yerlərinin üzərindən sükutla keçilir. Əgər mətnin hər hansı bir yeri izaha gəlmirsə, bu haqda şərhə açıqca bildirilməlidir.

Elmi nəsrə yazılmış şərhlər tədqiqi səciyyə daşmalıdır. Az-çox məlum əlamətlərin, xüsusiyyətlərin şərhinə və təqdiminə yalnız elmi-kütləvi nəşrlərdə yol verilə bilər. Şərh materialları əksərən abidənin mətninin ardıcılığı ilə yerləşdirilir. Şərh olunan yerləri nəşrlərin səhifə və sətirlərini göstərməklə ayrıca başlıq altında vermək daha əlverişlidir [13, s.96].

Mətnin şərh. Orta əsr mətnlərinə yazılmış şərhələr geniş və rəngarəng olub, elmi-məlumat aparatının əsas hissəsini əhatə etmişdir. Tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş əsərlər müxtəlif elm sahələrini, o cümlədən bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslığı, tarixi, dilçiliyi, hüquqşünaslığı, fəlsəfəni və s. əhatə etdiyinə görə onlara yazılmış şərhlər də rəngarəng olmuşdur. Ümumiyyətlə, mətnlərin hər birinə yazılmış şərhlərin özləri də ayrılıqda çoxcəhətli olmuşdur. Əsərin mövzusu ilə bağlı verilmiş şərhələrlə yanaşı, mətnə təsadüf olunan tarixi hadisələr, coğrafi adlar, keçmiş inamlar, ənənələr də izah edilmişdir. Bu qəbildən olan şərhləri müasir mətnşünaslıqdakı şərhələrlə müqayisə etdikdə görərik ki, bir çox hallarda orta əsrlərdə mətnə yazılmış şərhlər müasir dövrdə yazılan şərhələrdən daha genişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, bir sıra tədqiqatçılar tekstoloji baxımdan araşdırdıqları əsərləri həm də tədris etmişlər. Buna görə də onlar tədris olunan materialın tələbələr tərəfindən yaxşı mənimsənilməsindən ötrü onu dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə və s. elm sahələri ilə bağlı şəkildə şərh etmiş, əsərdə irəli sürülmüş fikirlərin, elmi məsələlərin tam şəkildə aydınlaşdırılmasına çalışmışlar.

Mirzə Kazım bəy də mətnini tədqiq etdiyi əsərə şərh yazarkən onun məktəb və mədrəsələrdə tədris edilib

edilməyəcəyini nəzərə almışdır. O, araşdırdığı abidənin məktəblərdə tədris ediləcəyini bildiyindən onu daha geniş şərh etməyə çalışmışdır. Buna nümunə olaraq onun “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinə yazdığı şərhə göstərmək olar. Bütün hənəfilik aləmində elə bir məktəb yoxdur ki, orada “Müxtəsər, yaxud ona yazılmış şərhlər tədris olunmasın.” [15, s. 178].

Buna görə də Mirzə Kazımbəy “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin mətninə beş məqalədən ibarət şərh yazmışdır. Bu şərhlər və izahlar o qədər geniş olmuşdur ki, hətta mətnin haşiyələrində bəzi nüsxə fərqlərini göstərməyə imkan olmamışdır. O, həmin nüsxə fərqlərini göstərməkdən çox mətnə yazdığı şərhlərə üstünlük vermişdir. Bununla bağlı o, belə yazır: “Təəssüflər olsun ki, çox yerlərdə mətnin haşiyələrində mənim belə variantlarımı yerləşdirməyimə şərhlər mane olurdu. Mən onları tərk etməli olurdum, çünki şərhlər ondan vacib, yer isə az idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Kazımbəyin göstərə bilmədiyi nüsxə fərqləri mətn üçün o qədər də ciddi əhəmiyyət kəsb etmədiyindən şərhlərə üstünlük vermişdir. Mətnə yazdığı müqəddimədə belə nüsxə fərqlərindən bir neçə misallar çəkmişdir. Demək olar ki, həmin nüsxə fərqləri eyni mənalar daşıyan sinonim sözlər olmuşdur.

Keçmiş yüzilliklərin alim və ziyalıları orta əsr abidələrinin müxtəlif xarakterli təhriflər və xətalardan təmizlənməsinə böyük səy göstərdikləri kimi tərtib etdikləri həmin mətnlərin şərhlərinə də xüsusi qayğı və məsuliyyətlə yanaşmışlar. Poetik əsərlərdən fərqli olaraq hüquqşünaslığa, tarixə, fəlsəfəyə, ilahiyyətə və s. elm sahələrinə dair mətnlərin şərhində orta əsr mətnşünasları görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərinə müraciət edərək, onlara istinad etmişlər. Yəni, əgər tekstoloji baxımdan araşdırılan əsər hüquqşünaslığa yaxud başqa elm sahəsinə həsr olunmuşsa, tədqiqatçı hazırlanmış

mətnin bu və ya digər qisminin, yaxud orada irəli sürülmüş ayrı-ayrı elmi fikir və məsələlərin şərhində hər hansı bir səhvə yol verməmək üçün əsərin həsr olunduğu elmi sahədə tanınmış alimlərin əsərlərindən sitatlar şəklində gətirdikləri nümunələrdən istifadə etmişdir. Mətnin haşiyələrində verilmiş belə nümunələrin altında adətən ya əsərin, ya da müəllifin adını, bir sıra hallarda həm müəllifin, həm də əsərin adlarını göstərmişlər. Hətta dövrünün Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə kimi hərtərəfli inkişaf etmiş, müxtəlif elm sahələri üzrə yüksək səviyyəli təhsil almış və uzun müddət tədqiqatlar aparmış bir alim də orta əsr ənənələrinə riayət edərək, tərtib etdiyi əsərlərin mətnlərini, onların tədqiqində araşdırmalara cəlb etdiyi onlarla müxtəlif məxəzlər əsasında şərh etmişdir. O, hər bir əsərin mətninin şərhində bəzən yüzə yaxın ayrı-ayrı mənbələrdən yararlanmışdır.

Mirzə Kazımbəy kimi görkəmli bir şəxsiyyət də orta əsr alimlərinin qəbul etdikləri bu ənənəni pozmamışdır. O, “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin mətnini tərtib etdikdən sonra, onu 14 ədəd məxəzdən gətirdiyi çoxsaylı nümunələrlə şərh etmişdir. Bununla əlaqədar o, belə yazır: “Mənim nəşrimdə verilmiş şərhlər haqqında ancaq, Müxtəsərə mənim ərəb dilində yazdığım girişimdə dediyimi deyəcəm. Əvvəlcə həmin şərhləri, əlbəttə, ən yaxşı şərhçiləri izləyərək və mənbələri göstərərək, özüm yazmaq istədim. Ancaq mənə tanış olan bəzi mollaların tamamilə əsaslı hesab etdiyim məsləhətilə, belə şərhlərdən bəziləri artıq çap olunsa da, mən öz fikrimi dəyişdim. Müxtəsər kimi əsərə təfsir və şərhlər yazmaq üçün, mən mütləq qabaqcadan islam hüquqşünaslığında hər hansı bir səlahiyyətli dərəcəyə yiyələnmiş idim. Əks təqdirdə, əlbəttə, öz şərhlərimlə hazırkı nəşrə ancaq xələl gətirə bilərdim... Mən məmnuniyyətlə öz fikrimdən əl çəkdim və hər yerdə alimlər arasında qəbul olunmuş metoda riayət edərək, məşhur müəlliflərdən əxz etdiyim lazımlı və

faydalı şərhləri haşiyələrdə yazdım və hər bir şərhin sonunda onun müəllifini göstərdim”.

İstər orta əsr mətnşünaslığı üzərində aparılan araşdırmalardan, istərsə də Mirzə Kazımbəyin yuxarıda dediklərindən aydın olur ki, alimlər və ziyalılar keçmiş yüzilliklərdə əsərlərin mətnlərinə və onların şərh edilməsinə böyük məsuliyyətlə yanaşmaları ilə bərabər, həm də mətnşünaslıqda yaradılmış klassik metodologiya və ənənələri pozmayaraq, XIX əsrin sonunadək davam etdirmişlər. Klassik metodologiyaya göstərilən diqqət öz əksini yalnız mətnlərin tərtibində və şərhlərin yazılmasında yox, eyni zamanda şərti işarələr sistemində də tapmışdır. Mətnşünaslıq fikrinin meydana gəldiyi ilk mərhələlərdən başlayaraq, uzun inkişaf yolu keçmiş və XIV-XV əsrlərdən formalaşmağa başlamış şərti mətnşünaslıq işarələri sistemi nəsildən-nəslə verilərək inkişaf etdirilmiş və XIX yüzilliyin sonunadək mətnşünas alimlər tərəfindən elmi araşdırmalarda istifadə olunmuşdur.

Bioqrafik xarakterli şərhlər. Tədqiqatçı tekstoloji araşdırmaya cəlb etdiyi əsərin mümkün qədər düzgün və etibarlı mətnini tərtib etmək üçün mətnin əlyazma mənbələrini dərinləndirərək öyrəndiyi kimi əsərin müəllifinin dövrünü, həyat və yaradıcılığını da ətraflı araşdırır, atribusiya və atateza məsələlərini həll edir, tərtib olunmuş mətnlə bağlı yazdığı şərhlərdə əsərin müəllifi haqqında da məlumat verir. Orta əsr mətnşünaslığında müəllif haqqında verilən bioqrafik məlumatlar da digər şərhlər kimi qısa və konkret olmuşdur. Nümunə olaraq, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvənin “Şərh təhzib əl-məntiq və-l-kəlam” əsərinə müraciət edək. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini şərh edərkən, həmin əsərə Hüseyin əl-Xalxalının yazdığı haşiyədən verdiyi sitatın sonunda belə yazır: “Molla Hüseyin əl-Ərdəbili əl-Xalxali əslən Xalxaldan olub, Şirvanın Şamaxı şəhərində məskən salıb, yaşayıb yaratmışdır”.

Bununla da Əbdülqəni Nuxəvi qısa bir cümlə ilə Hüseyn əl-Ərdəbilinin doğulduğu və yaşayıb-yaratdığı şəhərlər haqqında, öz şərhlərinin imkanları daxilində kifayət qədər məlumat vermişdir. Klassik mətnlərin haşiyələrində verilən belə məlumatlar az deyildir. Bu da gələcəkdə, elmi və bədii irsləri hələ öyrənilməmiş, yaxud az tədqiq edilmiş müəlliflərin həyat və yaradıcılıq yolunun müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Bu baxımdan Mirzə Kazimbəyin şərhləri daha geniş və daha ətraflıdır. O, tədqiq etdiyi əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi, yəni əsərin atribusiyası istiqamətində apardığı araşdırmaları mətnə yazdığı müqəddimədə ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır. Buna nümunə olaraq, “Dərbəndnamə”nin müəllifi Məhəmməd Abavi gdaşi ilə bağlı araşdırmalarını göstərmək olar. Bu araşdırmalarda o, abidənin müəllifi, bu abidənin yazılmasını sifariş etmiş Kırım xanı Məhəmməd Girey II Semiz (1577-1588) ilə yanaşı, bir sıra başqa hökmdarlar və şəxsiyyətlər haqqında da bibliografik məlumatlar vermişdir.

Göstəricilər. Göstəricilər sözügedən mətnin başa düşülməsi üçün zəruri şəkildə tərtib edilir. Çoxcildlik külliyyatlarda nəşrdə yerləşdirilmiş əsərlərin göstəricisi mütləq olmalıdır. Bunlar əsərlərin əlifba sırası ilə və xronoloji ardıcılıqla ola bilər. Əsərlər külliyyatında surətlərin adlar göstəricisi də mühüm sayılır.

Söz göstəriciləri. Qədim abidələrin nəşrlərinə dilçilik baxımından müvafiq maraqlı sözlər əlavə edilir. Söz göstəriciləri bəzən abidələrdə rast gəlinən qrammatik formalar haqqında məlumatlarla da zənginləşir. Çətin anlaşılan, məhəlli söz və ifadələrin lüğətləri adətən qədim əlyazmaların, folklor abidələrinin və s. nəşrlərində yerləşdirilir. Türkdilli qədim və orta çağ abidələrinin elmi nəşrlərinə ənənəvi olaraq qədim türk lüğətlərinin əlavəsi məqsəduyğundur. Bibliografiyalar məzmununa görə fərqli olur. Onlar bütün geniş oxucu

kütləsi üçün nəzərdə tutula bilər. Belə ki, dolğun bibliografiyalarda abidə ilə bağlı istifadə olunmuş bütün nəşrlər, ədəbi göstəricilər, mənbələr əksini tapır. Nəşrin iştirakçılarının adlarının qeyd edilməsi olduqca vacibdir. Hər hansı mətn nəşrində müəllifdən sonra ən vacib iştirakçı şübhəsiz ki, mətni nəşrə hazırlayan və mətnin tarixini tədqiq edən mətnşünasdır. Mətni nəşrə hazırlayanların adı kitabın titul səhifəsinin arxasında verilir. Ancaq Türkiyədə və İranda nəşr edilmiş elmi-tənqidi mətnləri nəzərdən keçirdiyimiz zaman gördük ki, mətni nəşrə hazırlayan müəllifin adı kitabın cildində, əsərin adından sonra verilir (məsələn, Əhdi Bağdadi. Gülşəni- Şüəra. Hazırlayan Süleyman Solmaz).

Ön sözdə əlyazmaların saxlandığı yerlər haqqında məlumat verən, xətti müəyyənləşdirən, köçürülmə zamanını, bu və ya digər faktiki əlamətlərin üzə çıxarılmasına kömək edən və b. məsləhətçiləri göstərmək zəruridir. 104 Vüsalə

Elmi-tənqidi mətnlərin soraq-məlumat aparatına nəzər salmaq üçün bir örnəyə baxaq. Məsələn, Aşiq Çələbinin “Məşairü-Şüəra” adlı təzkirəsi 2010-cu ildə üç cildə nəşr olunmuşdur. Kitabın birinci cildində məlumat aparatına daxil olan elementlər – arxeoqrafik giriş, ön söz, mətnşünaslıq tədqiqatı və s. aşağıdakı şəkildə təqdim olunmuşdur:

Ön söz I Fəsil. Aşiq Çələbinin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri. II Fəsil. “Məşairü-Şüəra”nın təqdimi - ədəbiyyatşünaslıq baxımından önəmi, dil və üslub xüsusiyyətləri, qaynaqları, əlyazma nüsxələrinin təqdimi, dəyərləndirilməsi, Şəcərəsi, tənqidi mətn hazırlanarkən istifadə olunan nüsxələrin dəyərləndirilməsi və şəcərəsi. III Fəsil. Mətn və nüsxə fərqləri ilə bağlı açıqlamalar. Bibliografiya. Elmi-tənqidi mətn Nüsxələrə görə şairlər. Göstəricilər.

Əlyazma nəşrə hazırlanarkən aparatın tərtibi ilə bağlı bütün bu faktorlar nəzərə alınmalıdır. Çünki aparat kitab mədəniyyətinin əsas elementlərindəndir. Redaktor əsərin janr

xüsusiyyətlərini, nəşrin növünü, informasiyanın xarakterini, nəşrin aid olduğu sahəni, kitab nəşrində formalaşmış ənənəni, standartları, tələbləri, elmi kommunikasiya və informasiya axtarışında aparatın rolunu nəzərə almalıdır.

Aparat elementlərindən hesab olunan buraxılış məlumatları, demək olar ki, bütün nəşrlərdə verilir. Buraxılış məlumatları QOST-7.4-95 və nəşriyyat ənənələrinə uyğun olaraq tərtib olunur. Elmi kitablarda titul vərəqinin arxa tərəfində aid olduğu sahədən asılı olaraq referat və ya annotasiya verilir. Referat (əsərin qısa şərh, tədqiqatın predmeti, məqsədi, əsas nəticələri, elmi informasiyanın əhəmiyyəti) texniki və təbiət elmlərinə dair kitablarda yer alır. Annotasiya isə ictimai elmlərə dair kitabların elementlərindəndir. Burada əsərin qısaca məzmunu verilir. Bəzən annotasiya cildin arxa tərəfində yer alır. Elmi kitablarda bibliografik aparata bibliografik siyahı və bibliografik istinadlar aid edilir. Elmi kitab bibliografik aparatsız nəşr oluna bilməz. Bu, onunla izah olunur ki, hər bir elmi kitab daha əvvəl aparılmış tədqiqatlar və müasir araşdırmalara əsaslanır və onlar əsasında öyrənilir. Tədqiqatçı araşdırma prosesində mənbələri, ədəbiyyat siyahısını hazırlamalı, elmi etikaya uyğun olaraq iş prosesində istifadə etdiyi kitablara istinadlar verməlidir. Hər hansı bir müəllifin əsərindən, fikrindən istifadə edib ona istinad verməmək plagiat faktı hesab olunur.

Əsas plagiat növləri bunlardır:

- başqasının sözünə sahib çıxmaq;
- başqasından alınan məna və sözün yerdəyişməsi, mənanın genişlənməsi;
- nəsr və ya nəzmin məzmununu başqasından alıb, yeni ibarələrlə, yeni qəlibdə vermək və s. [12, s.38].

Elmi nəşrlərdə demək olar ki, bütün növ bibliografik istinad növlərindən istifadə olunur. Elmi iş tamamlanan

zaman və onun nəticələri tərtib edilərkən mənbələrin, ədəbiyyatın siyahısı tutulur. Bu zaman biblioqrafik təsvir qaydalarına riayət olunması vacib şərtlərdəndir. Təsvir zamanı diqqətsizlik, laqeydlik, qeyri-dəqiqlik yanlışlıqlara və natamam informasiyaya gətirib çıxarır. Bu cür istinadlarla və siyahılarla redaktor da işləyə bilməz.

Biblioqrafik siyahıların müəllif variantı qiymətləndirilərkən oxucunun istinad verilən mənbəni dəqiq müəyyən edə biləcəyi və onun haqqında lazımi məlumatları ala biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Biblioqrafik istinad və ya siyahı kitabda elə yerləşdirilməlidir ki, oxucu onu asan və rahat görsün, mütaliə prosesini kəsməsin və axtarışa vaxt sərf etməsin. Eləcə də, istinadların texniki tərtibat qaydaları nəzərə alınmalıdır. Texniki tərtibat qaydalarını nəzərə alsaq, istinadların kodla verilməsi – yəni ədəbiyyatın mətnin sonundakı biblioqrafik siyahıya uyğun nömrəsinin və ya müəllifin soyadının və istinad olunan səhifənin nömrəsinin göstərilməsi məqsədəuyğundur. Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, bu variant texniki tərtibat baxımından uğurlu olsa da, mütaliə prosesində oxucuya böyük çətinlik yaradır. Bu zaman oxucu mənbəni axtarmaq üçün mütaliə prosesini dayandırır [12, s.40].

Elmi kitablarda ayrı-ayrı nəşrlərə tətbiq edilən mətnin sonunda biblioqrafik siyahılar da verilə bilər. Bu xarakterli biblioqrafik istinadlara elmi əsərlər toplusunda, monoqrafiyaların ayrı-ayrı fəsilələrinin sonunda rast gəlmək mümkündür. Biblioqrafiyanın bu şəkildə verilməsi hallarına az-az təsadüf olunur. Mətn sonunda verilən biblioqrafiyalardan biri də mono nəşrlərin sonunda verilən biblioqrafik siyahılardır və onlar “kitab sonu siyahı” adlandırılır. Fəslin sonunda və nəşrin sonunda verilən biblioqrafik siyahılar informativ, tövsiyə edici, şəxsi, əlavə xarakteri daşıya bilər və müvafiq başlıqlar altında tərtib olunur.

Bibliografik siyahını əsasən əlifba prinsipi və ya sitatın verilmə ardıcılığı ilə göstərərək nömrələyirlər. Bibliografik siyahıların redaktə edilməsində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, təsvirin dəqiqliyinə nail olunsun və siyahıda ədəbiyyatın tez və xətasız tapılmasının rahatlığı təmin edilsin. Elmi nəşrlərdə elə elementlər vardır ki, oxucunu kitabın daxilinə aparır, onun məzmununu açır və digər bu xarakterli kitablar arasındakı yerini göstərir. Bu elementlərə müqəddimə və giriş məqaləsi daxildir.

Müqəddimə kitabın müəllifi, redaktor, nəşir və ya elmi əsər məcmuələrində tərtibçilər tərəfindən yazıla bilər. Müqəddimə nəşrin spesifikasiyasını açmalıdır. Elmi topluların müqəddiməsində toplunu təşkil edən məqalələrin spesifikasiyası verilir, onun formalaşdırılması prinsiplərindən bəhs olunur, müəlliflər haqqında məlumat öz əksini tapır [12, s.41].

Elmi konfrans materiallarını, topluları müqəddiməsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu materialların müqəddiməsində konfrans haqqında, onun tematikası barədə ümumi məlumat verilir, bu çərçivədə keçirilən tədbirlər, iştirakçıları, baxılan, müzakirə olunan və irəli sürülən problemlər, onların müzakirəsinin gedişatı, əsas nəticələr, plan, proqram işıqlandırılır. Monoqrafiyanın müqəddiməsi problemin xarakteristikasını, araşdırma məqsədini, tədqiqatın metodunun xüsusiyyətlərini, tədqiqatın nəzəri-empirik bazası və şərtlərini, müəllifin konsepsiyasının özünəməxsusluğunu və s. əhatə edir. Kollektiv monoqrafiyalarda müqəddimə müəlliflərin hər birinin elmi səviyyəsi haqqında məlumatı işıqlandırır.

Mirzə Kazım bəy müasir mətnşünaslıqda olduğu kimi tərtib etdiyi mətnlərə ətraflı müqəddimələr yazmış və həmin müqəddimələrdə elmi-məlumat aparatına daxil olan əsas məlumatları əhatə etmişdir. Onun yazdığı müqəddimələr müasir mətnşünaslıqda yazılan ön sözlərin çoxundan geniş

və müfəssəl olmuşdur. Mirzə Kazım bəy həmin müqəddimələrdə mətnin əlyazma mənbələri ilə yanaşı, tədqiqata cəlb etdiyi ən mühüm məxəzlər haqqında da ətraflı məlumat vermişdir. O, “Müxtəsər-əl-viqayə” əsərinə yazmış olduğu müqəddimədə islam hüququnun ən qədim dövrlərindən başlayaraq XIX yüzilliyədək keçdiyi inkişaf yolunu və “Müxtəsər-əl-viqayə” əsərinin bu inkişaf mərhələlərində oynadığı rolu müfəssəl şəkildə şərh etmişdir. Buna görə də onun yazdığı müqəddimələr yalnız tekstoloji araşdırmalarla bağlı məsələləri yox, eyni zamanda əsərin mövzusu ilə bağlı aparılmış tədqiqatları da əhatə etmişdir.

Giriş məqaləsi (ön söz) kitab aparatının elementi kimi mü- qəddimə ilə yanaşı və ya ondan asılı olmayaraq verilə bilər. Müqəddimə kimi giriş məqaləsi də əsas materialla bağlıdır. Giriş məqaləsi tədqiqatçının yaradıcılığını işıqlandırır, onun elmdəki yolunu, problemlərin elmi dəyərini açan elmi sualları əhatə edir. Bəzi giriş məqalələrini tanınmış alimin elmi nəsrə tematik bağlı olan məqaləsi əvəz edir. Giriş məqaləsi rolunu oynayan bu cür məqalələr elmi monoqrafiyalarla yanaşı, elmi əsər toplularında da verilə bilər. Kitabın əsas ideyasını açıb göstərməklə oxucunu mətn üzərində düzgün işləməyə istiqamətləndirən vacib məlumatlardan ibarət ön sözü və ya ona yaxın materialların çox vaxt əsas mətnin şrifti ilə “müəllifdən” başlığı altında yığılıb, ondan heç nə ilə fərqlənməməsi, əslində, düzgün deyil.

Ön sözün əsas mətndən seçilməsi üçün bir neçə variant təklif olunur:

- əsas mətnlə eyni şriftlə, ancaq bir-birindən azca aralı yığmaq;
- eyni ölçülü şriftlə, lakin kursiv qarnituru ilə yığmaq (kiçik həcmli “ön söz” üçün məqbul olan);
- nisbətən ensiz ölçüylə səhifələmək;

- nisbətən kiçik ölçülü şriflə yığmaq”

Bəzi hallarda elmi nəşrlərdə son söz də yer alır. Son söz adətən tərcümə nəşrlərində və ya tarixi tematika işlərinə aid edilir. Son sözdə elmi problemin müasir anlamı, tədqiqat predmetinin öyrənilməsində müəllifin rolu, alimlərin konsepsiya və yanaşmaları yer alır. Elmi kitabların soraq-məlumat aparatına daxil olan elementlərdən biri də qeyd və şərhlərdir. Elmi əsərdə qeyd və şərhlər üzərində işdə redaktor işinin metodik özəllikləri var. Aparatın bu elementindən elmi kitablarda daha çox istifadə olunur. Onlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, qeydlər sorğu-məlumat xarakteri daşıyır, mənbəyə istinad verilir və ya xarici dildəki mətnin tərcüməsi, əlavə faktlar öz əksini tapır. Şərhlərdə isə mətnin müəyyən hissəsinin, ifadənin, terminin izahı verilir, Şərhçi və ya redaktorun fikri yer alır. Şərh və qeydlərlə müşayiət olunan mətnədə, şərh və qeydlərin sayı, təfəsilat dərəcəsi konkret nəşrdən, informasiyanın xarakterindən, təhlil, müzakirə predmetindən, oxucu təyinatından asılıdır.

Kitabda şərh və qeydlərin verilməsinin vacibliyinə diqqət yetirilməli, onların bilavasitə əsas mətnlə bağlı olmağına fikir verilməli və dəqiqliyi, etibarlılığı, müxtəsərliyi ilə fərqlənməlidir. Bu elementlərin tərtibində müəyyən sistemə riayət etmək lazımdır. Bu şərtlərə şərh və qeydlərin yerləşdirilməsi, istinad verilməsi və müxtəlif şriflərdən istifadə də aiddir 43.

Bəzən, mətnədə (əsasən tarixi kitablarda və klassik mətnlərdə) qeyd və şərhlərə çox ehtiyac duyulur. Bu hallarda əsas mətnin 10-15%-i qeyd və şərhlərə ayrılır. Məsələn, klassik tarixi mənbələrin nəşri zamanı qeyd və şərhlərə çox yer verilir. Cəhd etmək lazımdır ki, onların ümumi həcmi 5%-i ötməsin. Çoxcildli əsərlərdə bir cildin qeyd və şərhləri digər cildə verilməməlidir. Oxucuların istifadəsini asanlaşdırmaq üçün müəllif qeydlərini, eləcə də xarici dildəki

sözlərin tərcüməsini mətnin altında istinad kimi vermək məqsəduyğundur. Bəzi hallarda tərcümələr xarici sözlərin göstəricisi kimi də tərtib oluna bilər.

Elmi nəşrlərdə əksərən predmet, ad, terminoloji və coğrafi göstəricilər verilir 44. Göstərici oxucuya istiqamət verir, kitabdan istifadəni və informasiya axtarışını asanlaşdırır. Elmi nəşrlərin hazırlanması zamanı göstəricinin növü, tərkibi, strukturunun əsaslandırılması, onun formalaşdırılması üzərində iş kimi seçimlər ortaya çıxır. Adətən elmi kitablarda predmet və ad göstəricilərindən daha çox istifadə olunur. Göstəricilər ayrı-ayrılıqda və qarışıq verilə bilər. Göstəricilər əlifba sırası ilə tərtib olunur. Sistematik predmet göstəricisi əsərlər toplusunda və çoxcildli əsərlərdə verilir. Predmet göstəricisinin məqsədi nəşrin əsas məzmunu haqqında məlumat verməkdir. Göstərici üçün söz, ifadə seçilməsi çətin və vacib məsələlərdəndir. Bəzən hansı ifadələri əsas rubrika, hansıların altrubrika Şəklində verilməsi çətinliyi ortaya çıxır. Əsas prinsip ondan ibarətdir ki, rubrika əsas ifadələri əks etdirsin, altrubrikalar da isə predmetin cəhətlərini (xüsusiyyətlərini, detallarını və s.) əhatə etsin. Göstəricidən istifadəni asanlaşdırmaq üçün hər bir rubrikada 25-30 səhifədən artıq istinad verilməməlidir.

Bundan əlavə, fikir vermək lazımdır ki, göstəriciyə çoxsaylı ifadələrin daxil edilməsi onun həcminə təsir göstərməsin. Təvsiyə edilən həcm nəşrin həcmiminin 5 %-ni təşkil edir. Kitab üzərində bütün şlər tamamlandıqdan və əsər nəşrə tam hazır vəziyyətə gətirildikdən sonra göstəricinin hazırlanmasına başlamaq olar. Kitaba hər hansı bir əlavə edilərsə və ya səhifə nömrələrində sürüşmə olarsa, bu zaman hazırlanmış göstərici tam yararsız olacaq. Bundan sonra kitabın mətni əvvəldən sona qədər nəzərdən keçirilir, əsərdəki əsər, yer və şəxs adları seçilir, əlifba sırası ilə düzülür və hər birinin qarşısında səhifəsi yazılır.

Elmi kitablarda cədvəl, illüstrasiya, diaqram və s. siyahısının verilməsi məqsədəuyğundur. Bu oxucuların nəşrin ayrı-ayrı elementlərindən istifadəsinə imkan verir. Təbiət elmlərinə dair nəşrlərdə predmet göstəricisi ilə yanaşı, coğrafi adlar, bitkilər, tibbi preparatlar; ictimai elmlərdə isə tarixi hadisələrə, abidələrə göstərici verilir. Göstərici hazırlanan zaman dil normalarına da fikir vermək lazımdır. Göstəricidə daxili məntiqi əlaqələr təmin olunmalı, sözlərin, terminlərin, predmetlərin yazılışı dəqiq və adlıq halda verilməlidir.

İnkışaf etmiş ölkələrdə nəşr olunan elmi ədəbiyyata nəzər salsaq görürük ki, bu kitabların böyük bir qisminin göstəricisi vardır. Hazırda isə kompüterlərdəki proqramlar vasitəsilə asanlıqla göstərici hazırlamaq mümkündür 45 . Mündəricat və içindəkilər spesifik göstərici hesab olunur. “Mündəricatın əsas vəzifəsi lazım olan bölməni tapmaqda oxucuya yardım etmək, onda kitabın quruluşu, işıqlandırılan mövzuların ardıcılığı haqqında təsəvvür yaratmaqdır”46. Mündəricat fəsilərə, paraqraflara, yarımparaqraflara bölünən əsərlərdə, içindəkilər isə müxtəlif xarakterli materialları əhatə edən məcmuələrdə, jurnallarda istifadə olunur 47. Mündəricatda yer alan altrubrikalar nisbətən kiçik şriftlə verilməlidir. Məndəki struktur hissələrinin adlarının mündəricatla uyğun olub-olmadığına fikir vermək lazımdır. Mündəricatda məndəki bütün rubrikalar öz əksini tapmalıdır. İçindəkilərdə isə topluya daxil olan məqalələrin və müəlliflərinin soyadları, adları verilir. Kitabda yerləşmə yerinə gəlincə, axtarışı asanlaşdırmaq məqsədi ilə mündəricatın kitabın əvvəlində yer alması məqsədəuyğundur. “Mündəricatı axırda yerləşdirməyin texnoloji cəhətdən üstünlüyü ondadır ki, çap vərəqinə uyğun gəlməyən səhifələrin sayını tənzimləmək, yəni onları bir az sıxmaq və ya tamamilə ləğv etmək olar. Kiçik həcmli nəşrlərdə yer az qaldıqda mündəricatı titul və ya üz qabığının arxasında da

vermək olar” [12, s.48].

Elmi nəşrlərdə kolontitulların verilməsi də məqsədəuyğundur. Kolontitul (fransızca colone-sütun, tituls-başlıq) səhifə başlığı olub, hər səhifənin mətni üstündə verilən məlumatdır. Kolontitulda müəllifin adı, soyadı, kitabın adı verilir. Bəzən isə kitabın və fəslin sərlovhəsinin verilməsi hallarına da təsadüf edirik. Daimi - yəni bütün kitab boyu eyni şəkildə verilən kolontitulları “ölü”, dəyişən – hər fəslə, paraqrafa görə dəyişənləri isə “diri” kolontitul adlandırırlar. Kolontitulların kitab boyu dəyişməsi, oxucuya istədiyi bölməni asanlıqla tapmağa kömək edir. Elmi əsərlərdə kolontitulun şrifti məndən kiçik olmalı və ya kursivlə verilməlidir. Kompüter vasitəsilə kolontitulların müxtəlif növlərini vermək mümkündür. Bu həm də kitabın estetik baxımdan gözəl görünməsinə xidmət edir.

Əlavələr də elmi nəşrlərin aparatına daxildir. Burada da tədqiqatı həyata keçirmək üçün vacib olan müxtəlif növ əlavələr və ya işçi material verilir. Onların arasında eksperimentlərin nəticələrini, anketləri, normativ sənədləri, arxiv materiallarını sadalaya bilərik. Təbii ki, əlavələr nəticələrin dəqiqliyini, inandırıcılığını, tamlığını təsdiq etmək lazım olan zaman verilir. Əlavələr mətnlə istinadlar vasitəsi ilə bağlı olmalıdır.

Bəzi müəlliflər kitablarının əvvəlində “epiqrəf” və ya “ithaf” verirlər. İthaf – elmi, bədii əsərlərin başlanğıcında verilib, əsərin kimin şərəfinə və ya hansı münasibətlə yazıldığını göstərən qeyddir. İthaf konkret şəxsə müraciət şəklində ola bilər. Kitabın beynəlxalq standart nömrəsi (ISBN ing. International Standard Book Number) - hər hansı nəşriyyatın çap etdiyi kitabın beynəlxalq standart eyniliyini müəyyən edən nömrədir. ISBN kitabları beynəlxalq miqyasda kodlaşdırmaq üçün hər kitaba çap olunduğu bölgə və nəşriyyatı nəzərə alaraq verilən nömrədir. Müəyyən bir kitab

adı, müəllifin adı və yalnız ona aid olan ISBN kodu vasitəsilə xarakterizə olunur. Kitabın sadəcə ISBN kodunu bilməklə onu tapmaq və almaq mümkündür. Hazırda 13 rəqəmli ISBN kodundan istifadə edilir. Hər ISBN kodu soldan sağa oxunuşda beş hissədən ibarətdir: kitab sənayesini xarakterizə edən rəqəm, müəyyən dil ətrafında cəmləşmiş ölkələr qrupunu xarakterizə edən rəqəm, konkret nəşriyyata aid edilən rəqəm, konkret kitaba aid edilən rəqəm (kitab identifikasiyası) və yoxlama rəqəmi. Misal: ISBN 978-9952-20-046-1 (qruplar arasında defis qoyulur və ya məsafə buraxılır). Bütün nəşriyyatlar nəşrə hazırladıqları kitablar üçün ISBN kodunu ölkənin ISBN agentliyindən almalıdırlar. [52] Kitabın siqnal nüsxəsi çıxdıqdan sonra tapılan yanlışlar düzəliş vərəqində yer almalıdır. [53]

NƏTİCƏ

Mətn hər şeydən qabaq məzmunudur. Yazılı mətn kitabın içərisində yerləşdirilir. Mətn sözlərdən və cümlələrdən quraşdırılır və çox vaxt yazıya köçürülür. Mətn sintaktik bütövdür, ümumi bir sərlövə altında eyni mövzunu əhatə edən, eyni məzmunlu ardıcıl cümlələr kompleksidir. Mətn məqamı təsvir edir, obrazı yalnız xəyali təsəvvür etməyə imkan yaradır. Mətn zehni əməyin məhsuludur. Kitab formadır, maddi-texniki məhsuldur. Kitab öz içərisində mətni əhatə edir. Kitab müəyyən yazı materialından tərtib edilir. Kitab bir və ya bir neçə mətni ehtiva edə bilər. Kitab insanın fiziki əməyi nəticəsində meydana çıxan maddi varlıqdır. Kitab vərəqlərdən hazırlanmış (yazılmış) və cildlənmiş daşınan əmlakdır. Mətnin (məhdud) həcmi olduğu halda, kitab miqdarla (nüsxə sayı ilə) hesablanır. Kitabın miqdarı olduğu halda, kitabə bir nüsxədə rast gəlir. “Əlyazma” anlayışı hansısa təbii və ya süni bərk material üzərində oyma, yonma, cızma yolu ilə həyata keçirilən “həkkaklıq” anlayışı ilə eyniləşdirilə bilməz. Həm əlyazma, həm də həkkaklıq “yazı” anlayışı ilə birbaşa bağlıdır, lakin əlyazma əllə yazma, həkkaklıq isə əllə həkk etmə, naxış vurma işinin məhsuludur. Həkkaklıq sinkretik səciyyə daşımaqla həm xəttatlığın, həm də nəqqaşlığın başlıca ünsürlərini özündə cəmləşdirir. Əlyazma sənəti isə yalnız müxtəlif formalı, müxtəlif ölçülü vərəqlər şəklində olan material üzərində yazı yazmaq deməkdir.

Türk arealında yazının meydana gəlməsi və yazı formalarının bir-birini əvəz etməsi dünya yazı mədəniyyətinin tarixi inkişafının tərkib hissəsi kimi cərəyan etmişdir. Tarixi türk ərazilərində yazının izləri eradan əvvəlki minilliklərə gedib-çoxur və özünün rəngarəngliyi ilə diqqəti

cəlb edir. Bunun əsas səbəbi ölkə ərazisində çoxsaylı müxtəlif qəbilələrin yaşaması ilə əlaqələndirilir.

İslam mədəniyyətinin bütövlükdə sivilizasiya qarşısında ən böyük xidməti onun yazını demokratikləşdirməsi sayıla bilər. İslamlaşma dövründən sonra ərəb yazısını ilk dəfə farslar götürərək, onun əsasında ərəb qrafikalı fars əlifbasını yaratmış, elə həmin dövrdə farsların təcrübəsindən istifadə edən azərbaycanlılar özlərinin ərəb qrafikalı türk əlifbasını meydana qoymuşlar. Faktlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində türkdilli mətnlər dövrümüzə gəlib çatmış məlum abidələrdən çox-çox əvvəllər də yazılmışdır. Bütün orta əsrlər ərzində ərəb qrafikalı Azərbaycan yazısı ümumislam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi tanınmış, Azərbaycan alimlərinin, ədiblərinin və mütəfəkkirlərinin yazdığı əsərlər müsəlman dünyasının hər yerinə yayılmış və beləliklə, Azərbaycanın öz milli mədəniyyətinin hüduqları islam meqa-məkanında əriyib-itmişdir. Hazırda azərbaycanşünaslıq elmi bu hüduqları bərpa etməyə, Azərbaycan milli mədəniyyət tarixinin sərhədlərini axtarıb-tapmağa çalışır.

Ərəblər həmişə, demək olar ki, yalnız ərəb dilində, farslar həmişə ərəb və fars dillərində yazdıqları halda, türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri yüzillər boyu həm ərəb, həm fars, həm də türk dilində yazıb-yaratmışlar. Buna görə də dünyada türk mətnşünaslığı qədər mürəkkəb bir mətnşünaslıq təsəvvür etmək çətindir. Əlifbasına, xəttinə görə latın paleoqrafiyası, slavyan paleoqrafiyası, Çin paleoqrafiyası, yəhudi paleoqrafiyası, ərəb paleoqrafiyası və s. ayrı-ayrılıqda öyrənilir. Təcrübəli paleoqraflar bu ümumi bölgünün özünü də abidələrin dilinə görə fərqləndirməyi təklif edirlər. Buna əsasən ərəb paleoqrafiyası (daha dəqiqi, islam paleoqrafiyası) islam-ərəb, islam-fars və islam-türk paleoqrafiyalarına bölünür. Dilindən asılı olmayaraq, Azərbaycan paleoqrafiyasının yeri islamtürk paleoqrafi-

yasının içərisinə düşür. Azərbaycanlıların üç dildə yazdığını nəzərə aldıqda isə Azərbaycan paleoqrafiyasının özü də abidələrin dilinə görə Azərbaycan-türk, Azərbaycan-ərəb və Azərbaycan-fars paleoqrafiyalarına təsnif edilir. Azərbaycan-türk paleoqrafiyası Azərbaycan xalqının ana dilində yazılmış abidələrini, Azərbaycan-ərəb paleoqrafiyası ərəb dilində, Azərbaycan-fars paleoqrafiyası isə fars dilində yazıya alınmış əlyazmaları öyrənir. Azərbaycan-türk paleoqrafiyası həm də anadilli mətnləri, belə mətnlərdəki söz və söz formalarını öyrənməkdən ötrü bir açar rolunu oynadığı üçün müasir elmdə, tarixi dilçilikdə daha böyük əhəmiyyət daşıyır.

Bütün orta əsr kitabları əlyazma olduğu halda, heç də bütün əlyazmalar kitab deyildir. Beləliklə, kitabla başqa əlyazmalar arasında fərq qoyulur. Əlyazma kitabı özünün zahiri formal əlamətləri ilə, daxili əlamətləri ilə, formal növləri və quruluşu ilə başqa əlyazmalardan fərqlənir. Türk əlyazma kitabları əsasən kodeks şəklindədir. Türk əlyazma kitablarında müəllifin adı mətnin əvvəlində və sonunda, katibin adı isə mətn bitəndən sonra katib kolofonunda verilir. Buna baxmayaraq, mətnlərin əksəriyyətinin müəllifi və katibi məlum deyildir. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardır: 1) Kitab uzun müddət saxlandıqda onun əvvəlcə cildi, sonralar əvvəli və sonu xarab olub sıradan çıxır, bununla müəllif və katib adlarının izi itirdi. 2) Katib kitabı köçürərkən onun əvvəlini və sonunu ixtisara salır, öz adını isə yazmırdı. 3) Katib öz istəyinə və ya sifarişçinin zövqünə uyğun olaraq, kitabı bütöv köçürmür, ondan müəyyən bir parçanı iqtibas şəklində yazır, bununla müəllif adının izi itir, öz adını yazmadıqda isə katib haqqında da məlumat ixtisara düşürdü; bəzən hətta katib əsərin iqtibas etdiyi parçasına özbaşına müstəqil bir ad da verirdi. Bütün bunlardan görünür ki, müəllif heç vaxt özünün müəlliflik hüququndan imtina etmirdi. Əksinə, hər bir əsərin ilkin müəllif variantında müəllif adı hökmən

göstərilir, onun həmin əsəri hansı məqsədlə, kimin sifarişi ilə yazması haqqında məlumat verilirdi. Müəllifin öz hüquqlarını qorumağa çalışdığını belə bir fakt da sübut edir ki, ola bilsin ki, kitabın əvvəlinin və sonunun nə vaxtsa sıradan çıxma biləcəyini qabaqcadan düşünən müəllif öz adını hətta əsərin əsas mətninin içərisinə də salırdı. Katibin adı isə yalnız müəllif mətni (müəllif kolofonu) bitəndən sonra ayrıca katib kolofonunda göstərilirdi. Müəllifdən fərqli olaraq, bir çox hallarda katib öz adını yazmır, “təvazökarlıq” edirdi. Bunun bir səbəbi katibin öz əməyini adi bir iş sayması, “həqiri-fəqir Allah bəndəsi”nin cəmiyyət qarşısında kiçik bir xidməti hesab etməsi ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bununla katib köçürdüyü mətndə yol verdiyi xətalara görə məsuliyyətdən qaçmağa nail olurdu. Halbuki adları qeyd olunmuş katiblər də köçürmə zamanı müxtəlif səbkili səhvlərə yol verir və buna görə kolofonda öz üzrxahlıqlarını bildirirdilər. Abidələrdə müəllif yaradıcılığı ilə yanaşı, katib yaradıcılığı da özünü göstərir. Katib yaradıcılığını aşağıdakı məqamlarda görmək olar: 1) Bütövlükdə mətnin tərtibi müəllif yaradıcılığıdır, həmin mətnin yazılışı, köçürülməsi katib yaradıcılığı kimi qiymətləndirilə bilər; xəttin keyfiyyəti, mətnin yazılış dəst-xətti katib yaradıcılığının meyarı sayılır. 2) Katib səhv etmədən, şüurlu şəkildə mətnə sirayət edirdisə, bu da katibin özünəxas yaradıcılığı kimi qiymətləndirilə bilər; hərçənd ki, belə yaradıcılıq oricinalı təhrif etdiyi üçün heç kimə lazım deyildi və bu gün məhz belə mətn üzərində işləyən tədqiqatçı müəllif variantına çatmaq üçün çox əziyyət çəkməli olur. 3) Katib mətni yazmaq üçün seçdiyi xətt növünün özünün də üzərində işləyir, ayrı-ayrı hərflərin yazılışında öz fərdi dəst-xəttini tətbiq edir, özünün fərdi liqaturlarını yaradırdı; Azərbaycan əlyazmalarında rəngarəng fərdi katib liqaturlarına rast gəlmək mümkündür. 4) Katib dilin fonetikasını yaxşı bildiyi

üçün yazıda türk sözünü daha düzgün əks etdirməyin yollarını axtarır, yazılmış sözün düzgün oxunmasını nəzərə alır, bu zaman müxtəlif əlavə işarələrdən istifadə edirdi; beləliklə, orfoqrafik normalar üzərində axtarış işi də katibin yaradıcılığı kimi qiymətləndirilə bilər. 5) Katib bir xətt növündən başqa, yeni bir xətt növü yaratmağa çalışırdı; yeni xətt növlərinin yaradıcısı olmuş və ya onların cilalanıb inkişaf etdirilməsində xüsusi xidmətləri olmuş katiblərin adı mədəniyyət tarixində hörmətlə çəkilir. Katiblərin əməyinin məhsulu da müxtəlif aspektlərdən qiymətləndirilir və məhz kitab yaradıcılığında roluna görə katiblər nəfis yazıların müəllifi kimi tanınan xəttatlara və əsasən özləri üçün mətn yazan nəssaxlara təsnif edilir. Azərbaycan əlyazmalarında tam verilmiş katib kolofonu aşağıdakı strukturdadır: a) kitabın bitməsi haqqında qeyd, b) kitabın (əsərin) adı, c) müəllifin adı, ç) müəllifə rəhmət, d) mətnin köçürülməsinin İlahinin köməyi ilə baş tutmasının vurğulanması, e) katibin adı öz ənənəvi epitələri ilə, ə) katibə rəhmət dilənməsi, f) Peyğəmbərə, onun nəslinə və əshabələrinə rəhmət dilənməsi, g) mətnin köçürülmə yeri haqqında məlumat, h) mətnin köçürülmə tarixi haqqında məlumat. Bütün bunlar bütövlükdə müsəlman əlyazma kitabına xas ümumi quruluş olsa da, məlumatların məzmununa görə verilən informasiyadan kitabın hansı xalqa məxsus olduğu bilinir. Məsələn, türk kitablarında kitabın bitməsi haqqında ərəbcə verilən məlumatda əksər hallarda ərəb cümləsinin qrammatik uzlaşması (ola bilsin ki, qəsdən) pozulur. Katibin adından, nisbəsindən kitabın milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək olur. Kitabın yazılma yeri haqqında məlumat isə məsələni biryolluq həll edir. Məhsulun türk kitabı olduğunu katibin zirvə bucağı aşağıya endirilmiş üçbucaq şəklində yazılmış kolofonun sağ və sol tərəflərində əlavə etdiyi misralara əsasən də müəyyən etmək mümkündür. 6) türk əlyazma kitabları təkcə türk

dünyasına aid yerlərdə saxlanmır, dünyanın, demək olar ki, bütün regionlarının muzeylərində, kitabxanalarında və şəxsi kolleksiyalarında da təmsil olunmuşdur. Buna görə də türk mətnşünaslığını öyrənərkən təkcə bu arealdakı əlyazmaları deyil, dünyaya səpələnmiş bütün türk əlyazmaları axtarılmalıdır.

“Türk əlyazma kitabı” anlayışını ikili standartdan uzaq şəkildə dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakı əsas prinsiplərdən çıxış etmək lazımdır: 1) Türk əlyazma kitabı müasir dövrə gəlib çatmış faktdır; bir sıra hallarda dövrümüzə gəlib çıxmayan, yalnız haqqında tarixi məlumat olan kitabların da türk kitabı hesab edilməsi məqbuldur, lakin belə kitabların paleoqrafiyasını bu gün öyrənmək mümkün olmadığından onların milli mənsubiyyəti haqqında danışmağın faktoqrafik əsası olmur. 2) Türk əlyazma kitabı fərdi və ya kollektiv yolla müvafiq mütəxəssislər tərəfindən yaradılmış kitabdır; bu kitabın yaradılması ilk növbədə “əlyazma” anlayışı ilə bağlıdır və buna görə də burada aparıcı rol katibə məxsusdur. 3) Türk əlyazma kitabının müəyyənləşdirilməsi zamanı əlyazmanın yalnız paleoqrafik xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir: müəllifin milliyyəti və əsərin hansı dildə yazılması heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Türklər türk, ərəb və fars dillərində yazdıqları üçün, eləcə də müxtəlif areallarda Osmanlı türklərinin, Orta Asiya türklərinin, ərəblərin, farsların və b. əsərləri köçürülüb kitab halına salındığı üçün müəllifin milliyyəti və əsərin dili kitab mədəniyyəti baxımından heç bir məna daşımır. 4) Türk dünyasında yaradılmış bütün əlyazma kitabları dünyanın hansı kitab xəzinəsində saxlanmasından asılı olmayaraq, türk kitabıdır; kitabın yaradıcısı türk sənətkarlardırsa, bu məhsul da türk mətnşünaslığının araşdırma obyektinə kimi qəbul edilməlidir. 5) Müsəlman dünyasının hər hansı bir regionunda yaşayan türklər tərəfindən yaradılmış kitab, bəzi istisnalar nəzərə

alınmaqla, türk kitabıdır; belə kitaba salınmış mətnin hansı dildə olmasının, müəllifin milliyyətinin məsələyə dəxli yoxdur. 6) Dünyanın hansı ölkəsində yaşayıb-yaratmasından asılı olmayaraq, türk müəlliflərin avtoqrafları türk əlyazma kitabıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ MƏNBƏLƏR

1. Abid Əmin. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına aid vəsiqələr. Azərbaycanı Öyrənmə Yolu, 1930, № 3, s. 52
2. Adilov M. Azərbaycan paleoqrafiyası. Bakı, Elm, 2009, 224 s.
3. Dastani-Əhməd Hərəmi (ön sözün müəllifi Ə. Səfərli). Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004, 120 s.
4. Ekrem Ziya Umeri. Hadis tarihi. Konya. ESRA yayımları, 1990, 220 s.
5. Əliyev Y.V. Ümumi mətnşünaslıq («Kitabi-Dədə Qorqud» mətnlərinin linqvopoetik təhlili əsasında). Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 248 s.
6. Hüseyni Əbülfəz. Nizami «Xəmsə»sinin bir nəşrinə dair. – Azərbaycan mətnşünaslığı. Bakı. 1979, 130 s.
7. Xaqani Şirvani. Qəsidə və mədhiyələr. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 1985, 263 s.
8. Xətib Təbrizi. Şərh divan Əbi Təmmam. Əl-cild əl-əvvəl. Əl-Qahirə. 1964, 158 s.
9. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 1983, 192 s.
10. Mahmudov M. Xətib Təbrizi. Bakı. 1972, 128 s.
11. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı, 1979.
12. Musalı V.A. Mətnlərin nəşrə hazırlanması problemləri.

- Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 261 s.
13. Musabəyli A. Mətn bilgisi – MətnŞünaslıq. – Bakı: 2005, 182 s.
  14. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə əsəri
  15. “Kəvamilüt-Təbir” [http://www.azkurs.org/mohsun-nagisoylu -xvi-esr-azerbaycan-tercume-eseri-kevamilute.html](http://www.azkurs.org/mohsun-nagisoylu-xvi-esr-azerbaycan-tercume-eseri-kevamilute.html)
  16. Şərifli K. Mətnşünaslıq. Bakı, “Tural-Ə” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, 252 s.
  17. Şərifli K. Metn bilgisinin oluşumu ve gelişmesi <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%C5%9E%C6%8FR%C4%B0FOV-Kamandar-MET%C4%B0NB%C4%B0LG%C4%B0S%C4%B0N%C4%B0N-OLU%C5%9EUMU-VE-GEL%C4%B0C5%9EMES%C4%B0.pdf>
  18. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı. 1984, 256 s.
  19. Quliyev V. «Dərbəndnamə» haqqında nə bilirik? - «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 6 iyul 1990.
  20. Алиев Р. Основные публикации «Гюлистан» Сади, описание использованных рукописей и принципы составления текста. - Сади. Гюлистан. Москва. 1959, 193 с.
  21. Белеконь С.И. Предмет и задачи литературоведческого источноведения. Автореферат диссертации. Москва. 1978, 230 с.
  22. Дмитриева Л.В. Турецкая арабописьменная

- рукописная книга. Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва. 1987, «Главная редакция восточной литературы» 560 с.
23. Казем-Бек. Избранные произведения. Баку, «Элм», 1985, 424 с.
  24. Конрад Н. Запад и Восток. Москва. 1972, 520 с.
  25. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII веков). М.: Наука, 2006. - 758 с.
  26. Османов М.Н. Предисловие. – Фирдовси. Шах-наме. Т. Москва. 1991, 185 с.
  27. Прохоров Е.И. Текстология. Москва.Изд-во “Высшая школа», 1966, 225 с.
  28. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград. 1978, 176 с.
  29. Рзаев А. Мирза Казем-Бек. Мухаммед Али Мирза Казем-Бек. - М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989 - 199 с
  30. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Москва. 1983, 229 с.
  31. <http://gakh.cls.az/front/files/libraries/1524/books/976174769.pdf>
  32. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B5%D0%B4_%D0%98%D2%AF%D0%B3%D1%96%D0%BD%D0%B5%D0%BA%D0%B8
  33. https://tr.wikipedia.org/wiki/Edip_Ahmet_Y%C3%BCneki

Publishing House

ISBN: 978-625-6955-01-1